

Cseke Péter
Irodalmunk arculatépítői

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CSEKE, PÉTER

Irodalmunk arculatépítői : Esszék, tanulmányok 2014-2024 /
Cseke Péter. - Cluj-Napoca : Kriterion, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-973-26-1330-6

821.511.141.09

Cseke Péter

Irodalmunk arculatépítői

Esszék, tanulmányok 2014–2024

Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár

A kötet megjelenését támogatták

Nemzeti
Kulturális
Alap

A borítót
Árkossy István
tervezte

© Cseke Péter, 2024
Kriterion Könyvkiadó

A szorgalom szenvedélye

Cseke Péter nyolcvanéves

Negyedszázada, hogy *Egy megírásra váró szintézis* címmel adta közre a két világháború közti erdélyi magyar szellemi élet feldolgozásának részletesen kidolgozott tervét Nagy György kolozsvári eszmetörténész hagyatékából. Ő maga addigra legalább húsz kötet: szociográfiai riportok, a tényfeltáró „otthonirodalom” műhelymunkái, művelődéstörténeti beszélgetőkönyvek, életmű-monográfiák írója, húsznál is többnek gondozója, máig közel negyven saját mű szerzője, tucatnyi forrásértékű dokumentumgyűjtemény, emlékkönyv, konferenciakötet összeállítója. Emlékezetes beszélgetést folytatott Debreczeni László grafikkussal, az erdélyi műemlékek két háború közti felmérőjével, az Erdélyi Fiatalok egyik alapítójával. A szigorú Debreczeni a hetvenes évek végén egy hosszú délutáni monológját azzal fejezte be, hogy amit elmondott, csupán rövid vázlat, egyszer részletesen kifejti, amit az utókornak fontos tudnia mindarról, ami „az erdélyiség változásához”, az első kisebbségi nemzedék öntudatra ébredéséhez vezetett. A kérdezőre évtizedek múlva Cseke Péterben talált rá, aki a *Vigyázó toronyban* (1995) adta közre a kortanú emlékezését. Később újra kiadta a *Tizenegyeket* (1923), az erdélyi magyar irodalom első antológiáját, az irodalmiság (az Erdélyi Helikon, 1928) és a társadalmiság (az Erdélyi Fiatalok, 1930) közös előzményét. Mikó Imre azzal tisztelte meg, hogy kezébe adta *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka* című írását (1973). Az *Akik előttem jártak* (1976) emlékirója nemsokára az „utána jövők” közé sorolta, vélhetően azért, mert „tapasztalta ifjúsága műfaja, a szociográfia iránti vonzalmamat”. Az *erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, Mikó máig nevezetes műve 1932-ben jelent meg, *A magyar*

---

szociográfia erdélyi műhelyeit Cseke tekintette át évtizedek múlva (2008).

Bár a rendszerváltoztatás óta Pomogáts Béla monumentális erdélyi irodalomtörténetével gazdagabbnak mondhatjuk magunkat, a Nagy György-féle komplex eszmetörténet megírása azóta is várat magára. Valószínűtlen, hogy a közeljövőben valaki is rászánja magát; ilyen vállalkozáshoz évtizedek tapasztalata, a kor és a szereplők, ízlések, érdekek, viták, intézmények, „kapcsolati hálók” ismerete szükséges. A filológiai jártasság mellett intuíció, a régi tudás mellett friss érzékenység, memória és az eredmény formába öntésének képessége. A kutató elszánt kitaratása mellett pedig idő és idő, tartós köz- és magánnyugalom kellene hozzá, fennsík, ahonnan belátható az egész panoráma. Az *Irodalmunk arculatépítőiben* Cseke nem véletlenül idézi egyik mentorát, Pomogáts Bélát, akinek száznál több kötetre rúgó életművét terjedelmes fejezetben veszi szemügyre: „az irodalomtörténész morálját mindenekelőtt a könyvtári és levéltári szorgalomnak, az íróasztal mellett végzett kitarató munkának kell megalapoznia és képviselnie.” A digitális technika korában a kutatás rég sokkal könnyebb technikailag, többek közt a Cseke által említett adatbázisok (Arcanum, Digitéka) használatával, mint amikor Pomogáts kéziratból diktált, Cseke táskairógépen dolgozott (a *Nem lehet*-vita zárolt anyagát előbb golyóstollal másolta le a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, amikor a Securitate embere minden este átnézte a kérőcédulákat). Csakhogy közben a kutatás egyre nehezebb lett, mert a nemzeti kultúra, a múlt és az irodalom történetének feltárása tudományként létezik ugyan, ám szinte teljesen elvesztette jelentőségét. Egyre költségesebb, művelése öncélú, úgymond szellemi luxus, filozok játéka, „haszna” vitatható, miközben a „közértelmesség kapillárisai” helyett a tudatlanság masszív bástyái épülnek. Nem vonzó az áldozatos lemondással járó fáradtságos munka, ráadásul nem elég az érdeklődés, mert szorgalom, sőt elszántság nélkül ma sem jut messzire a kutató, legfeljebb „a művön kívüli” világban. Fél évszázad múltán úgy tűnik, mintha Cseke minderről nem

venne tudomást: nemcsak az erdélyi magyar eszmetörténet szintéziséhez, hanem az irodalom és a sajtó történetéhez, a korabeli mentalitás megismeréséhez is olyan szegletkövekből hordott alapot, mint az *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)* viszontagságos sorsú adattára (1986), László Dezső írásainak *A kisebbségi élet ajándékai* című válogatása (1997), a *László Dezső emlékezete* (2004), Jancsó Béla levelezésének négy vaskos kötete (2015–24), esszéinek, tanulmányainak *Érték, erkölcs, közösség* című gyűjteménye (2021). Ezekért a műveket nem lehetünk neki eléggé hálásak. Mint a munka szeretete, Cseke céltudatossága és az utókor tudománya iránt érzett felelőssége is ösztönös; a műveknek meg kell születniük, nem lehet hagyni, hogy a hagyomány, ami még itt van a kezünk ügyében, a semmibe tűnjön; előbb a források, aztán a kontextus és a koncepció.

A munka mint életforma; Cseke gyermekkorában, az egykori Udvarhely vármegye alsó-homoródmmenti járásában fekvő Recsenyéden, a kétkezi falusi munkában tanult meg dolgozni. Székelyudvarhelyen érettségizett a hatvanas évek elején, költőként indult, szerepelt a *Vitorla-ének* antológiában (1967). Szabó Gyula a versírást tanácsolta neki, Kányádi Sándor a prózát ajánlotta, *Víznyugattól vízkeletig* című első, harmincegy éves korában megjelent könyve (1976) mégis szociográfiai riportkötet volt. Kezdetől a tudományos pálya, az esztétika és a filológia, a népiek és az erdélyi magyar irodalom története vonzotta, a kolozsvári egyetem elvégzése után azonban más lehetőség híján huszonkét éven át a Bukarestben megjelenő *Falvak Dolgozó Népe* című hetilap kolozsvári szerkesztőségében dolgozott. Beutazta Erdélyt, megfordult a moldvai csángó magyaroknál, felkereste a Moldvába kihelyezett magyar orvosokat és gyógyszerészeket. Tudósító szemtanúja volt a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” és a mezőgazdaság pártfőtitkári útmutatásokkal elért „mindent túlszárnyaló sikereinek”, és látta a valóságos mindennapokat. A magyar és vegyes lakosságú falvakat, kisvárosokat járva nem mulasztotta el a vidék népi hagyományainak, gazdaságtörténetének, szellemi múltjának megismerését, Lászlóffy Aladárral

---

szólva folyvást „időben vidékre, hátra a múltba” utazott. Közben Németh Lászlót és az erdélyi magyar szociográfia klasszikusait olvasta, elmélyedt a népiek és saját kortársainak irodalmában. Kései ars poeticája: „A szülőföld voltaképpen bennünk épül, az értelem szabadságharcával és honfoglalásával; és általunk nyer-(het)ji el számunkra végső, de sohasem végleges formáját”. Azért tartozunk neki a legtöbbel, „mert maga ellen lázadásra késztet: ne higgyük a világ közepének”. Csakúgy, mint nemzedéktársai, műveiben „tovább éli azt, amit maga mögött hagyott, miközben megküzd azzal, amit választott”. Választásaival egy életen keresztül kellett küzdenie, örömmel végzett munkája azonban bő termést hozott.

Az erdélyi magyar szellemi életnek a '68 utáni politikai „nyitást” követő pezsgő légkörében, az intézményalapítás (Kriterion Könyvkiadó, A Hét című hetilap) reményteli periódusában ő is lendületet vett, Ceaușescu azonban, amint Ágoston Vilmost idézi, „pontosan azt a célt követte 1968-ban, mint korábban a Bolyai egyetem megszüntetésekor, vagy később a nyolcvanas években, csak éppen külpolitikai taktikából időleges paktumot kötött a romániai magyarsággal [...] azért hozta létre a kisebbségi intézményeket, hogy szembeállíthassa a magyarországi közös irodalmi és irodalomon kívüli törekvésekkel. Előbb különválasztotta, aztán belügyivé minősítette, hogy saját magunk asszisztálásával azt csinálhasson velünk, amit akar.” A tudományos fokozat megszerzésétől Csekét továbbra is megfosztotta a hatalom, csak a diktatúra bukása után lehetett a filológiai tudományok doktora, amikor már rég egyetemi előadó volt. Ami élete nem mindennapi viszontagságainak elviselését megkönnyítette, a munkaszereket és a szorgalom szenvedélye volt, a konok kitartással folytatott kincshásás, házkutatásokkal tarkított megfigyelés alatt a tiltott tennivalók számbavétele. Népiség és erdélyiség, a két világháború közti irodalom és szellemi élet pusztulásra ítélt értékeinek felfedezése, a megszakított folytonosság helyreállítása, mint az eszmetörténetben Balázs Sándor, Fábíán Ernő, Gáll Ernő és Mikó Imre, az irodalom történetében Cs. Gyimesi Éva, Dávid Gyula,

Kántor Lajos, Láng Gusztáv és mások munkásságában. Kutatóként, könyv- és Korunk-szerkesztőként, filológusként így lett maga is arculatépítő és tudatformáló, aki a riporterségtől az egyetemi katedráig jutott a pályán. Hogyha nem vethetett, hogyan arathatott? Úgy, hogy nagyrészt maga teremtette meg saját kutatásainak adatbázisát. Élt a lehetőséggel, amit mások elmulasztottak, hogy kolozsváriként neki még a Securitate szeme előtt is könnyebb a kincsásás, mint a magyarországi kutatók számára. Nemcsak dolgozott, azt is tudta, mit nem szabad elmulasztani. Vetése az aprómunka volt, aratása, hogy a szorgalom szenvedélyét kiérdemelt szerencse kísérte. Egyszer egy szatmárnémeti Jakabffy–Páskándi–Dsidá-konferencián a résztvevők a költő mellszobrát is megkoszorúzták. Ott volt Láng Gusztáv is, aki Szatmáron született, és Cseke előtt öt évvel még a magyar Bolyain végzett. Láng, aki úgy tud minden tudhatót Dsidáról, ahogy Péter László tudott Juhász Gyuláról, az ünnepség után mesébe illő történetet mondott a filosz szerencséről. Sajtóban, levelekben, anyakönyvekben, kortársakat faggatva évek óta hiába kutatta, ki volt a költő egyik szerelme, akihez verset írt, azelőtt, hogy 1937-ben Kolozsváron feleségül vette Imbery Melindát. A Dsidamonográfia lábjegyzetadata nem hagyta nyugodni, akkor is ez járt a fejében, mikor hazatérve egy délután Dsidáék egykori lakóháza környékére tévedt. Találomra megszólított egy hetvenes éveiben járó asszonyt, aki némi töprengés után mondott egy nevet és rámutatott egy kapura: ott lakik. Cseke szorgalmát ennél sokkal nagyobb, máig tartó szerencse kísérte. A nyolcvanas évek elején, amikor Jancsó Béla lakását húga felszámolta, kevesen tudtak már róla, milyen örökséget rejt a Monostori útra néző szoba és a mély kapubejárat falába épített vaspántos szekrény. Az új tulajdonosok mindent feltúrtak, amit találtak, kiszórták a porba, mesterek tapostak rajta. Jancsó házi irattára mégsem a szemétkben végezte: Debreczeni László riasztására megjelent Cseke, akit padlóra szórt levelek és másolatok, kéziratok, jegyzetek látványa fogadott, és azonnal magához vett mindent. Így menekült meg a Jancsó-hagyatéknak nagy része, a két világháború közötti Erdély

---

magyar irodalom- és eszmetörténeti örökségének nyomtatásban több mint kétezer oldalnyi forrása, amit utóbb a levelezőtársak hagyatékaiból egészített ki.

A kilencvenes évek elejéig a szociográfiai riportot művelte, irodalomtörténeti tanulmányain, esszéin azután kezdett dolgozni, közben tovább gyűjtötte anyagát Kolozsváron, Budapesten, Szegeden és másutt levéltárakban, múzeumokban, szerkesztett és előadott, utazott, tanácskozások meghívottja volt, a diktatúra utolsó, legsötétebb évtizedében végzett csendes leletmentése azonban kényszerűen láthatatlan maradt. Az Erdélyi Fialatok általa összegyűjtött leveleinek, vitairatainak, jegyzőkönyveinek félezer oldalas kötetét 1986 pünkösdjén bezúzásra ítélték, egy nyomdai levonatot mégis sikerült kijuttatnia az Országos Széchényi Könyvtárba. Élete legnagyobb ajándékát '89 karácsonyán kapta, amikor a nagyváradi nyomda igazgatója tudatta vele, hogy mind az ötezer elrejtett példány megmaradt; Domokos Géza emlékirata szerint: „Nem nehéz elképzelni, mi lett volna, ha a szekuritáté tudomást szerez a műveletről. Első váradi utam alkalmával elmentem a nyomdába, és megköszöntem a szakiknak a nem mindennapi bátorságot. Sohasem hallottam, hogy ezért a kulturális hőstettért valaki valamilyen elismerést várt volna.” Csekét a bezúzás híre még nagyobb erőfeszítésre készítette: a Jancsó-levelezést éjszaka gépelte, reggel biztonságosnak tűnő helyre menekítette. A „forradalom” után egyetemi intézményszervező munkája és a Korunk szerkesztése mellett rendezhette végre megmentett anyagát. Nem dolgozott hiába, az új Kriterion kiadó Kolozsváron Jancsó redivivusát éppúgy vállalta, mint egykor a régi Bukarestben a Kemény Zsigmond Társaság, a Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh, Benedek Elek többkötetnyi levelezését.

Cseke újabb könyve nem az elődök hagyatékának jegyzetaparátussal felszerelt közreadása, hanem saját mű: válogatás tíz év előadásából, esszéiből, tanulmányaiból, korábbi tematikus gyűjteményeinek folytatásaként. Szövege egyetlen nagy kollázs, tény- és gondolatfolyam, vallomás és vázlatszerű eszmetörténet

aprólékos filológiával. A nagy kép mozaikjaiban egyszerre van jelen az egykori falujáró riporter és a publicista, a kutató és a szerkesztő, a tanár és a mikrofilológus. Sajátos műfaja a természetű, mégis személyes, öntudatos-önironikus szellemi napló olvasmányokkal, arcokkal, kapcsolatokkal. Olyan kutatástörténeti dokumentáció, melynek bőséges idézetekkel alátámasztott gondolatmenetei át- meg áttűnnek egymásba. A kollázs a vibráló egyidejűség érzetét kelti: az idő a hőskortól, az irodalomalapító húszas évektől a nyolcvanas évek felé áramlik benne, olykor megáll, kitér, visszafordul, újra megindul: Jancsót, akinek esztétikai nézeteit részletesen taglalja (*Érték, erkölcs, közösség*), Tamási Áron, Kacsó Sándor és a többiek keresik fel leveleikkel, Elemér öccse, Mikó, Debreczeni, Jancsó Adrienne beszél róla Csekének, akinek Ady-vallomásában régi tanárai tűnnek fel, majd az Erdélyt elhagyó Makkai Sándor és Áprily Lajos és az újabban áttelepettek. Dsida Jenőt és József Attilát („*Az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell*”) Olosz Lajos, Kemény János követi a kor hátterével, a cenzúra által megcsonkított, Cseke által helyreállított szövegrészekkel (*Szögletes zárójelk kalodájában*). Jancsó a könyv egyik főszereplője: Nyugat-beli esszéje után Osvát és Babits biztatta az írásra, ám az erdélyi magyar irodalom történetének megírása helyett, amire Tamási is többször próbálta rávenni, az új nemzedék megszervezésének szentelte életét. A transzilvanizmus nagy évtizedének írói, művek, kapcsolatok a háborús évekkel együtt észrevétlenül tűnnek át a diktatúra, a hagyományokat megsemmisíteni akaró szocreál évtizedeibe, a hatvanas-hetvenes évekből a jelenbe, de a jelen töredékei is megmutatkoznak a korábbi idő mozaikjaiban. A könyv írásai nagyjából az időrendet követik, mégsem módszeres irodalomtörténetet olvassunk, hanem olyan sorozatot, melynek rétegei egymást magyarázzák, Cseke pedig, miközben tényeket közöl, távoli pontokat köt össze, összefüggést teremt a részletek között, mindenütt jelen van közbeszúrt helyzetjelző félmondataival: „Így tudtam meg...”, „Alighogy hozzáfogtam az összegyűjtött anyag rendszerezéséhez...”, „Egy szép napon felhívott...”, „A Kriterionnál

---

Domokos Gézánál...”, „Első házkutatásunk (1985) után, miközben Jancsó Béla levelezését igyekeztem az utókor számára reggeltől estig menteni...”, „A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Kemény János-hagyaték palliumait forgatva...”. Ez sem csupán kutatástörténet, hanem személyesség, amivel a gondolatfolyam az erdélyi magyar irodalom egyik lehetséges történetét rajzolja.

A három fejezet a kezdetektől a tervekig vezet, nem egy írás emlékezés, összegzés, néha afféle köztes munkaanyagként olyan később kidolgozandó gondolatmenet, mely a szerző szándéka szerint újabb kutatásainak fényében tovább írandó. A kezdet a szülőföld emberformáló örökségét magáénak tudó értelmiségi érzelmes, de szűkszavú vallomása a családról, az életről, a szociográfiai riport mibenlétéről és a pályakezdésről. A második Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című esszénaplójának szerzőteagázó műfaj történeti háttérét tárgyalja; a marosvásárhelyi Sütő-konferencián 2014-ben elhangzott előadás szerint: „Az asszimiláció, az exodus, a születéscsökkenés, az önfeladás, az ősi magyar városok szórványosodása, a szülőföld fizikai és lelki erodálódása oda vezetett, hogy jó ideje már nem közel kétfélmillió romániai magyarról beszélünk.” Amikor ma az olvasó az *Irodalmunk arculatépítőit* kezébe veszi, a lélekszám alig egymillió. Hol van az író hazája? – kérdezi, és az 1989-ben Budapestre áttelepült Kenéz Ferencet idézi: „A magyarok hazája ott volt, kétségkívül, csak az én személyes hazám maradt odahaza. [...] az erdélyi lélek és az erdélyi élet építkezéséhez volt közöm, az a másik ott körülöttem, nélkülem jött létre. Hát hogyan is lett volna az enyém?” A szülőföld-esszét, az Ady-vallomást, a Sütő-tanulmányt és még számos írását az alkalom szülte, választott vagy vállalt feladat hívott életre. Szerzőjük nem zárkózott be a dolgozószobába, ellenkezőleg, nem mulasztott el egyetlen irodalmi tanácskozást sem, amikor alkalma nyílt kutatásai akár Jancsóra, Keményre (*A „finom érzelmesség és a férfias tárgyilagosság” írója*). Kemény János pályakezdése és utóélete), Oloszra (*A kisjenői csonkafenyő*. Olosz Lajos szimbolista létköltészete), akár Bálint Tiborra (*Az „erkölcsi ellenzék” prózáirója*), Páskándira (*Ismerkedésem Pás-*

kándi Gézával) vonatkozó újabb eredményeinek ismertetésére, vagy bemutatni a skizma-pert (1928) és a *Nem lehet*-vitát (1937), László Dezsőt és az Erdélyi Fiatalokat. A nem kis fáradsággal járó tanácskozások Sztánától Marosvásárhelyen, Szatmáron, Nagykárolyon, Kézdivásárhelyen át Debrecenig, Budapestig, Badacsonytomajig különösen fontosak számára, mint a szemináriumok a kritikus látásra nevelő tanárnak, aki maga is hasznot húz gondolatainak megforgatásából. Az Ady-élmény felidézését a *Tizenegyek* (1923) és a *Címtelen föld* (2010) antológiák összevetésével folytatja. Itt találjuk *Irodalmi értékképzés a Trianon utáni Erdélyben* című tanulmányát a sajtóról és a szépirodalomról, körképét a budapesti és az erdélyi írók állásfoglalásáról, az erdélyi magyar irodalom hivatásáról, a Jancsó testvérek irodalomfelfogásának értelmezéséről. A harmadik részt teljes egészében a megkerülhetetlen Pomogáts-életmű vizsgálatának szenteli: elsőként teszi mérlegre a Kuncz Aladár-monográfiától az erdélyi szintézisig terjedő, a szaktudományon erkölcsileg is túlmutató művet, úgy is, mint száz év „határok nélküli” összmagyar irodalmának a megértő tárgyilagosság szellemében fogant hatalmas korpuszát (*Otthon mindenütt a magyar „szigettengereken”*). Németh László írta *Erdély lelke a legújabb irodalomban* című esszéjében (1926): „Milyen az erdélyi lélek? Ki fejtheti meg Budapestről? De ki mondhatja meg Nagyenyeden? Aki benne él valamiben, nehezebben tisztázódik, mint a kívülről vizsgáló. Ha erdélyi könyv, díszítés, ember kerül elé, minden pillanatban megüt valami, ami nincs meg bennem s ez a sok megütődés összegezve az erdélyi lélek. Vagy legalább, amiben az erdélyi lélek az átlag lélektől különbözik.” Cseke szerint a Némethnél negyven évvel később indult Pomogáts is „a leghitelesebb forrásokat kereste. Miközben az irodalom köztársaságában élt és az irodalmi nemzet boltozatát erősítette”, meg is találta őket. Az összegzés azért is fontos, mert a gondolkodó, az irodalomtörténész, kritikus, irodalompolitikus Pomogáts moralitása is egyre fájóbban hiányzik.

A rövid, de a kutatás folytatását ígérő kötetzáró *Páskándi-tanulmányokat* érdemes együtt olvasni Cseke Beckett *Erdélybe jön*

---

című, az író 1963–73 közti második korszakát feldolgozó könyvével (2021). Az '56 után hat évig a Duna-delta egyik kényszer-munkatáborában raboskodó Páskándi, aki 1974-ben Budapestre jött, mégis haláláig Erdélyben maradt, a *Begyűjtött vallomásaimban* (1996) Pesten is a maga erdélyi gondolatát hirdette: odaát „nemcsak '56 s talán nem elég csendesen megvallott magyarságom volt »politikai púp« a hátamon, hanem még stiláris ízlésem ügyében is akadtak bakalódásaim, noha az én szememben a nemzeti irodalom *minden irányzata* nemes hagyomány volt, ha egyszer bizonyított. Én sose vettem komolyan az úgynevezett »népi-urbánus« megkülönböztetést, az igazság az, hogy mindkettő mögött ugyanazt az osztályokban – mindegy, hogy más osztályokban – gondolkodó ideológiát szimatoltam. Én pedig *integráló* nemzeti állásponton voltam, börtönöm után pláne. Engem ott inkább avantgárd írónak tartottak (igaz, főként történelmi drámáim megjelenéséig), s csak Pesten kezdtek egyértelműen nemzetinek mondani. Annak persze más oka is volt, hogy én itt avantgárd »arcomat« homályba vontam (nem pusztán: történelmi s napi kereslet és kínálat ügye!). Erdélyben azt akartam: az avantgárd irányzatokat magyar közvetítéssel és értelmezéssel kapják a fiatalabb művészek, értelmiségiek, a nézők, olvasók, ne pedig többségi nyelven, tálalásban. Itt ez már nem volt »aktuális«, legalábbis azt hittem, hogy nem az. A »*magyarul fejlett európainak lenni, nem lemaradni semmiről*« igazolhatóan régi elvem volt tehát.” Cseke könyve is ezt a magyar európaiat szolgálná, aki nem akar lemaradni semmiről, saját nemzete kultúrájáról sem, bár olykor úgy érzi, hogy minden műveltség hiábavaló.

CSAPODY MIKLÓS

I. AZ OTTHONIRODALOM ÜZENETE

A valóságos és a virtuális szülőföld vonzásában

1. Az anyaföld a legbölcsebb szülő (pedig amikor megszületünk, számunkra még öntudatlan valóság), mert úgy szabadít fel kötöttségei alól (attól a pillanattól kezdve, amikor már nem hiszünk a világ közepének), hogy egy életre érezteti velünk – elszakíthatatlanságunkat. A szülőföld voltaképpen bennünk épül, az értelem szabadságharcával és honfoglalásával; és általunk nyer(het)i el számunkra végső, de sohasem végleges formáját – elmúlásunkig. Amennyiben megadatik, hogy szellemtartománnyá építsük jelöletlen idejű és jelöletlenül is határolt világát. Avagy: amit raktunk délig, leomlik estére? Ha mai tudatommal újjászülhetnék, minden bizonnyal azt érezném a legképtelenebbnek, hogy ugyanazt a hagyományos életformát éljem le, amelyikbe beleszülettem. Valahogy úgy vagyunk a szülőfölddel is, miként az egészséggel: ha már nincs, akkor döbbenünk rá az értékére, előbb önveszejtő munkában (embere és körülménye válogatja, ki miben) feláldozzuk, majd megpróbáljuk visszaszerezni – többnyire sikertelenül persze. Mivelhogy a végső kérdés – számomra legalábbis – így hangzik: vajon hány életünk kellene legyen ahhoz, hogy ama egyetlenegy, a megismételhetetlent az emberi teljesség mértéke szerint élhessük le? A szülőföldnek talán azért tartozunk a legtöbbel, mert maga ellen lázadásra késztet: ne higy-

gyünk a világ közepének. Ha már az ember nem választhatja meg születése helyét és korát, oldalunkra akasztja idejekorán a vándortarisznyát: épp azzal tesz gazdaggá, amiben szűkölködik. Így lesz az embernek egy időben két élete és – Tamásival szólva – számtalan kötelessége. Mert akaratlanul is tovább éli azt, amit maga mögött hagyott, miközben megküzd azzal, amit választott. Az útnak indító szülőföld mellett így alakul ki ama másik otthonnak a képe (nevezzük virtuális, lehetséges szülőföldnek), amelyiket – ha már nem születhetett bele – egy életen át keresi-kutatja, álmodja; ahonnan minden megfoghatatlant hazahordana, hogy kézzelfogható valósággá váljék az otthoni tájon. Hogy legyen ahová végképp hazatalálnia. Mi tagadás: kamaszfejjel lázadtam én is a szülőföld ellen. Mert sehogy sem tudtam elképzelni azt, hogy földművesként is „világot járt” nagyapám (Chicago, Galícia, Szibéria) meg az Ararát tövéből kőműveskannállal a kezében visszatérő édesapám után nekem is paraszti módon kellene leélnem az életemet. A földművesmunkát is csak akkor szerettem meg igazán – kora hajnaltól késő estig végigdolgozott középiskolás meg egyetemista nyaraim bizonyíthatják –, amikor a vegetatív szintű élet lidércnyomása alól már felszabadultam; amikor a szülőföld már nem csupán karom erejét várta tőlem, ellenkezőleg: szabaddá tette az értelmemet. A lehetséges szülőföld szellemtartományaiból térek meg a valóságosba.

2. A hatvanas évek derekától gyűjtöm a feljegyzéseket szülőföld-szociográfiámhoz, megírásával mégis adós vagyok. Pontosabban: amit a kilencvenes évek elején megírtam belőle *Pegazus a háztetőn* címmel, az csak a kezdet. Dávid Gyula, aki a magyar szociográfia erdélyi műhelyeit bemutató *Otthonirodalom* című kötetemet és a *Hazatérő szavak nyomában*-t is szerkesztette, most pályakezdő műfajom harmadik kötetét sürgeti. Akárcsak az otthoniak, akik az 1979-es *Látóhegyi töprengések* megjelenése óta várják a szülőföldnek kijáró „törlesztésemet”.

Nagyszüleim és szüleim nemzedéke már elment, sürget az idő, hogy az utánam jövők számára átélhetővé tegyem mindazt,

amit az előttem járók az általuk megélt történelemből a sírba vittek. Vagyis: a múlt század eleji kivándorlásokat, a két világháború okozta pusztításokat, a kulákkorszakot, az '56-os történeket, a Ceaușescu-féle vészidőszak tudathasadásos állapotát, a '89-es fordulat kínálta újrakezdés reményeit és megcsalátásait.

Emlékezetük feltámasztásához ki kellett várnom azt az időt, amelyben életviláguk eseményei a maguk „világfüggő” folyamataiban megmutathatják színárnyalataikat. A szociográfia műfaji törvényei szerint ugyanis a helyi történések *tényvilágának* értelmezéséhez nélkülözhetetlen az időtávlat, és fölöttébb szükséges a korszak *értékvilágának* bensőséges ismerete. Mindaddig nem tudtam érdemi munkát végezni, amíg nem jutottam megbízható adatokhoz például „világot járt” nagyapám és édesapám frontszolgálatáról, fogságba hurcolásáról; e tekintetben előbb a Bécsi Hadtörténeti Levéltár volt segítségemre 2017-ben; majd a szovjet táborok magyar foglyainak adatbázisa 2020-ban; e nyomra vezetésből és Dupka György kárpátaljai barátom helyszínleírásából tudtam meg, hogy édesapám Azerbajdzsánban „építette a szocializmust”; arról pedig, hogy anyai nagyapám a galíciai bekerítéskor sebesült meg és a nagyváradi hadikórházban töltött hónapokat, a családi levelek közt fentmaradt iratokból értesültem, szüleim halálát követően.

Egy gyermekkori Péter–Pál-napi népdaléneklés közben egyszer csak felcsendült: „Kerek ez a zsemle / Nem fér a zsebembe. / Ketté kéne vágni, / Úgy kell megpróbálni. // Éljen, éljen Garibaldi!” Mire megszólalt egy fiatalasszony (Orbán Sándorné Szabó Ilus): „Jaj, ezt nem szabad! *Be van tiltva...!*”

Folklorgyűjtő egyetemistaként arra jöttem rá, hogy a népi emlékezet tudatfoszlányaiban még ott pislákolnak a magyar szabadságharc emlékei. Akkoriban arra voltam kíváncsi, hogy az egyházi anyakönyvek ezekről vajon mit őriznek. Így fedeztem fel, hogy a Fogaras tájékaról beszivárgó görögkatolikusok 1848/1849-ben váltak Raduból Rádullyá, Drágici-ből Daradiccsá, Opreából Óprává, s ekként lettek egyben unitáriusokká.

Amikor értelmiségi barátaimmal a Nagy-Homoród mentén megpróbáltuk felgyorsítani a tudatos szellemi építkezéseket, már nem volt lehetőségem az alaposabb helytörténeti kutatásokra. A Szekuritáté ugyanis időközben begyűjtötte az egyházi anyakönyveket; gyepesi nagyapám első világháborús lovas kék-pét is temetése napján láttam utoljára, 1979 szeptemberében.

A '89-es fordulat utáni idők kellettek ahhoz, hogy a homoródomenti egyházközségek anyakönyvei Bukarestből visszakerüljenek a Hargita Megyei Levéltárba.

Így tudtam meg, hogy apai nagyapám egy tizenkét gyermekes gyepesi családban látta meg a napvilágot, akik közül hatan érték meg a felnőttkor határát. Minthogy másodszülöttként ő volt az első, aki a család támasza lehetett, 1905 végén hatodmagával kivándorolt Amerikába. A hamburgi kikötőből kifutó óceánjárónak (Graf Waldersee) 2546 utasa volt, többségük (2200) harmadosztályú hajójeggyel. Az utaslista szerint gyepesi volt Zoltán Anna, 28 éves, házas; Demeter Péter, 29 éves, házas; Moy Mihály, 38 éves, házas; Dombi Mózes, 30 éves, házas; Cseke Mózes, 18 éves, egyedülálló; Orbán Mózes, 24 éves, egyedülálló.

1905. december 29-én kötöttek ki az Újvilágban.

3. Aki a 18. életévét töltötte, az lett (volt) az én nagyapám. Hogy miért éppen Chicago környékére igyekeztek? Miként az ottani Szabadság 50. évfolyamában olvasható, az előttük kiérkezettektől már értesültek az ottani kereseti lehetőségekről.

Az Amerikai Magyar Baráti Közösség meghívásának köszönhetően jutottam el 2014-ben Chicagóba, s így nemcsak a szakirodalomból, hanem a helyszínen is tájékozódhattam a múlt század eleji élet- és munkaviszonyok felől. Megtudtam, hogy az ácsmunkához értő nagyapám ágyrajáróként kezdte, heti féldolláros keresettel; amikor már elérte az öt dollárt, dédnagyanyám hazahívta. A családi legendárium szerint azért, mert akkor már a Gyepes határában megvásárolt földek megműveléséhez szükség volt dédnagyapám mellett az ő munkaerejére is.

Kétszeresen is jól jártam ezzel. Mert mi történt volna – tünődtem el az Atlanti-óceán felett visszafelé jövet –, ha nem hallgat a hazahívó szóra? Chicagóban ma afroamerikaiak lakják a Magyarok utcáját. Így elmondhatom, hogy gyermekkorom legnapraságosabb nyarait köszönhetem a Gyepesbe küldött dollároknak.

4. Az aratást követő időszakot szerettem a legjobban, mert akkor csaknem egy teljes hónapra felköltöztünk a havasi kaszálókra. Nagypám először a Kosárpatakán húzott fel esőtől/vihartól óvó kalibát, majd rendre a Vészkertjében, a Háromágúban, a Kisbükkejében, hogy aztán felérjünk a Homoródfürdővel átellenben magasló Somosorr-ra. Ahol megpillantottam az első őzet. De a Háromágút sem felejthetem el, mert ott éltem át azt a drámát, amit Kányádi Sándor a *Fától fáig*-ban oly szívdobogtatóan megörökített: „Fától fáig a sűrűsödő alkonyatban / fától fáig lopja magát a gyermek / Én istenem csak vissza ne / csak ne gyalog kellene / csak le ne menjen a nap a tisztásról/legalább a csengettyút hallanám.” Nem voltunk lovasgazdák, a gondjaimra bízott tehének elvesztésekor nőtt meg a riadalom bennem; amikor a nap állásából ítélve már a megrakott szénásszekér elé kellett volna fognunk a jószágokat.

5. Alighogy hozzáfogtam az összegyűjtött anyag rendszerezéséhez, egy Utunk-lapkivágat került a kezembe. Makár Alajost 1985-ben arról faggattam: mi a magyarázata annak, hogy Gyepes és Kénos annyira ihletően hat a festőművészekre? Válasza meglepő volt: „Mindkét falu zárt völgykatlanban fekszik, ahol a házakat, a csűröket valóságos dióerdő borítja. Ritka jelenség ez a zordonabb éghajlatú, diófát nem nagyon tűrő Hargita-alji övezetben. De festészeti szempontból nem is ez a lényeges, hanem a levegőnek a színre gyakorolt hatása. Amelyik valósággal arra kényszeríti a festőt, hogy nyomban ecsetet vegyen a kezébe.” A zordonabb havasalji övezetben született Balázs Imre is elámult, amikor 1979 májusában a kénosi tetőről megpillantotta a lombsátorral borított piros cserepű falut. Valósággal nagybányai

hangulata van ennek a tájnak – fűzte hozzá másnap a sóhegyek világából érkező Kusztoz Endre.

Aztán következett az épített örökség, a parasztkorok felfedezése.

Az is feltűnt festő barátainak, hogy egy jellegzetesen unitárius vidéken csupa „szent-faluk” sorjáznak: Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Homoródszentpéter. Ami eleve arról tanúskodik, hogy a reformáció és az ellenreformáció alaposan megváltoztatta a tájegység felekezeti arculatát. Egyedül a „világvégen” rekedt Homoródszentmárton maradt meg tisztán katolikusnak, a hajdani parasztkor tövében fekvő Bágy pedig reformátusnak. '89 utáni fejlemény, hogy Szentpálon és Szentmártonban kápolnájuk van a homoródkarácsonyfalvi plébánia filiáléinak.

6. A '89-es fordulat után barátaimmal elérkezettnek láttuk az időt, hogy Jánosfalvi Sándor István unitárius lelkész 1858-ban írt és csak 1942-ben közreadott munkája (*Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*) és Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* 1868-as kötete után egy friss kutatásokon alapuló, minden tudományágra kiterjedő felmérést indítsunk be. És a kilencvenes évek elején mintegy 30 erdélyi és magyarországi szerző közreműködésével megszületett *A Homoród füzes partján* című, két kiadást megért tanulmánygyűjtemény, amelynek alcíme pontosan jelzi szándékunkat és a kötet jellegét: *Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*.

Akkoriban úgy gondoltam, hogy ennek a sok szempontú rálátásnak az előnyeit hasznosítva folytathatom a *Pegasus a háztetőn* továbbírását. Nem így történt, mert a kötet megszerkesztése után egyrészt más irányú kötelezettségek vették igénybe az időmet (egyetemépítés, Korunk-szerkesztés), másrészt bekövetkezett a „szülőföld – szülők nélkül” állapota (Szabó Gyula), így jobbára alkalmi látogatója voltam szülőfalumnak. Inkább lélekben voltam otthon, semmint valóságosan.

Így talált rám a budapesti Nap Kiadó felkérése, hogy *Magyar Szemhatár* elnevezésű sorozata számára szerkesszek kötetet a Székelyföld 21. századi állapotáról.

A vállalkozás magán viseli megszületésének sorspecsétjét. Hiszen a világméretű vírusjárvány a Székelyföldön is megbontotta az élet egyensúlyát, szokásrendjét; gazdaságfejlesztési megtorpanást idézett elő. Tudomásul kellett venni a korábbiaknál is súlyosabb terheket/gondokat. Olyanokat, amelyek túlságosan is igénybe vették a székely életrevalóságot, rátermettséget, kezdeményezőkézséget. Másképpen, mint ahogy azt a történelmi katalizmák háttérével Bözödi György a felemelkedés két világháború közötti szigeteit kereste *Székely bánja* című szociográfiai művében. Vagyis: nemcsak a túlélés módozatain kellett – és kell – gondolkoznunk, mint a Ceaușescu-vészkorszakban, hanem mindenekelőtt a pandémiával bekövetkezett gazdasági és értékválság meghaladásán.

Azt is mondhatnám, hogy Kárpát-medencei szinten átélt szülőföldélménnyel ajándékozott meg ez a munka.

7. „Van a Székelyhonban, Udvarhelyszéken két kis, malmot hajtó folyó: mindkettőnek Homoród a neve – írta Jánosfalvi Sándor István 1858-ban. – [...] Mindkettő a Hargitából ered [...]. Párhuzamosan folynak le dél felé [...], míg Homoród nevű, szép százsz falunál összefolyván, együtt mennek bele a nem messze lévő Ugriánál az Olt folyamába.”

Homoróddaróc 1224 óta határtelepülés volt a Székelyföld és a Szászföld találkozásánál; olyannyira, hogy a II. bécsi döntés után is itt húzták meg a magyar–román határt. Édesapám három hónapon át itt volt határőrszolgálatban 1944 tavaszán.

Hanem a visszavonuló német csapatokkal a daróci szászok is továbbmentek.

Döbbenetes élményünk volt Balázs Imrével, Kedei Zoltánnal és Kusztos Endrével, amikor 1979 májusában az Árpád-kori evangélikus templom kulcsát elkértük: az utolsó istentisztelet

gótikus képe fogadott. Kelet és Nyugat határát jelezte és jelzi ma is az Erdélyben tovább élő gótika.

8. Cseke nagyapám 1914. október 26-án került ki a galíciai front-ra, 1916. június 16-án esett fogságba Volhíniában. Egykori egyetemi évfolyamtársam, Koszta István, aki a rendszerváltás után hadtörténésszé képezte át magát, azt adta tudtomra, hogy nagyapám a szerencsések közé tartozik, mert megúszta a császári és királyi 82-es gyalogezred szinte teljes megsemmisülését. Hogy aztán hadifogolyként Nyugat-Szibériába kerüljön, Máramaroszigettől 3890 km távolságra, Tobolszk kormányzóságba, Turniszki táborába. Minthogy a Hargita alatt hozzáadződött a téli erdőléshez, a szibériai viszonyok között is teljesíteni tudta a „normáját”, és nemcsak a sajátját, hanem az egyik székelyudvarhelyi kereskedőét is. Akinek a hozzátartozói aztán nagyapám számára is elküldték a hazautazáshoz szükséges vonatköltséget.

9. Ezek után akár azt a következtetést is levonhatnám, hogy egy többszörösen hátrányos helyzetben én egy „többszörösen szerencsés” családba születtem.

a) Cseke nagyapám, miután „hazavágta magát” a Tajgából, csak akkor tette ki a lábát Gyepesből, ha vásár volt Szentmártonban vagy örletni kellett vinni a kenyérnekvalót; olvasni viszont állandóan olvasott; nemcsak újságokat, könyveket is, főleg télidőben; ezt a – rám is átragadó – jó szokását Chicagóból hozta.

b) Anyai nagyapám, akinek én csak a fényképével ismerkedhettem meg, azért volt „szerencsés”, mert ha rokkantan is, de élve úszta meg az első világháborút.

c) A szerencse édesapámat sem kerülte el; Hanlari 223-as számú GUPVI-táborában egy tábori lap tartotta életben; az, amelyikből édesanyám keze írásából megtudta: fogságba esésétől négy hónapra fia született; az 1948-as zavaratáskor érkezett haza – ahogy később mondta – az „Ararát tövéből” (Máramarosszigettől 2570 km távolságból).

d) Hogy én hogy kerültem az életmentő tábori lapra? Alighanem úgy, hogy születésem előtt megúsztam halálomat. Azt közvetve egy recsenyédi honvédnak, Dáné Gábornak köszönhetem, aki 1944 nyarán „történetesen” a Hadtestparancsnokságon teljesített tizedesi szolgálatot. A telefonvonalak éjszakai lehallgatásából tudta meg, hogy napokon belül számítani lehet Kolozsvár bombázására, és másnap már rohant is édesanyámhoz: az első vonattal induljon haza Recsenyédre.

Egy agrárfilozófiai axiómáról két tételben

Vallomások pályakezdő műfajomról

1. „Miért éppen ehhez az »előnytelen« műfajhoz ragaszkodom? – írtam 1976-ban megjelent Forrás-kötetem hátlapjára. – Nem érzékelném eléggé a korlátait? Az enyémeiket és amelyeket előmbre raknak? Aki így indul, annak egy életen át kell bizonyítania...”

Bárcsak sikerülne, reménykedtem, miközben a magyar újságírás – kisebbségi sorsot is megélt – doyenjére, Ruffy Péterre gondoltam, aki a Magyar Nemzetben ekképp keltette hírét pályakezdő műfajomnak: az esszé éleslátásával és gondolati gazdagságával megírt riportokon átüt a megszenvedett idők vízjele.

Ruffy Péter figyelt fel először arra, hogy érdekelnek a tényirodalom elméleti/módszertani kérdései. Tőle tanultam meg a *viszszatérő riport* műfaját: egy-egy helyszínre újra és újra vissza kell járni, mert a tények Janus-arcúak, időről időre rögzíteni kell „viselkedésüket”. Ez nálam úgy csapódott le, hogy primér élményeimet először a falusiak hetilapjának olvasóival osztottam meg, aztán az Utunkban és az Igaz Szóban folytattam a téma szinkronikus és diakronikus kibontását, majd az irodalmi lapokban megjelent változatokat egészítettem ki az egyes kötetek számára. Szerencsém volt, hogy olyan kiadói szerkesztőm volt, mint Csiki László, aki csak a továbbéltetésre érdemesített írásaimat hagyta meg, és ezekben is ironikus megjegyzéseket fűzött a rossz mondataimhoz. A cenzúra intézményes „megszüntetése” a valóságban annak megerősítését jelentette. Megjelent olyan riportom, amelyiknek csak a vázlata maradt meg: helységek, nevek, összefüggéseikből kiragadott, jelentéktelenné silányított epizódok. Rosszabb volt, amikor nem számított, hogy a riportter a helyszínen mit látott. Egy-egy gátlástalan szerkesztőségi főtitkár olykor a teljes szöveget átírta a saját szája íze szerint, persze meg-

tömte idézetekkel, a legfrissebb utasítások szerint. Átgépelletés után az eredetit eldobta, hogy ne maradjon nyoma a szerző renitenskedésének. Ma is őrzök egy ilyen »átdolgozott« kéziratot. Hajas István brassói kollégám mentette ki a Falvak Dolgozó Népe papírkosarából. Karácsony János gyergyószentmiklósi festőművész úgy halt meg, hogy nem olvashatta a vele készített beszélgetésemet. Amikor számonkértem a kézirat meghamisítását, ezt a választ kaptam a munkamániás elkövetőtől: „Jó, hogy meghalt, legalább nem tud reklamálni...”

Horváth Andor (1944–2018), A Hét főszerkesztő-helyettese riportot kért a Moldvába helyezett magyar orvosokról a hetilap 1978-as évkönyve számára. Amikor kefelevonatban előmbe került írásom, megdöbbsentem: a cenzor éppen azt húzatta ki, amiért voltaképpen útra keltem. A megszólaltatott orvosok és gyógyszerészek nevében tiltakozhattam ugyan írásom megcsúfolása ellen, de a betördelt változatot visszavonni már nem lehetett... Hanem a történetnek hamarosan kedvező fordulata támadt. Az egyik Ceaușescu-beszédben elhangzott: véget kell vetni annak a kártékony gyakorlatnak, hogy az egyetemet és főiskolát végzetteket szülőhelyüktől több száz kilométer távolságba nevezik ki állami szolgálattételre. Minek értelmében már a cenzúra keretlegényeinek sem lehetett kifogásuk, amikor a *Látóhegyi töprengések* kéziratai közt újra találkoztak ominózus riportom eredeti változatával.

Minden „problémás” szövegnek, persze, nyoma maradt a Szekuritáténál gyarapodó iratcsomókban. Azon már meg sem lepődtem, hogy 1985-ös házkutatásunkat követően csak a kenyéradó bukaresti hetilapban lehettem jelen írásaimmal – a Korunkban, az Igaz Szóban anatómává vált a nevem is. A falusiak hetilapjától ugyan nem dobtak ki, a mozgásteremet azonban beszűkítették. A központi sajtóirányítás magyar perzekutora ugyanis szigorúan meghagyta a szerkesztőségben, hogy tartsanak távol művelődésünk forrásvidékeitől. „Az agrikultúra is kultúra” – jelentette ki fölényesen. Büntetésnek szánta, holott egy számomra életmentő – a diktatúra túlélését elősegítő – agrár-

filozófiai axiómát mondott ki. Nem is sejtette, milyen jót tett nekem ezzel.

2. Végeredményben „neki köszönhetem”, hogy a Ceaușescu-vészorszakban is értelmes munkát végezhettem. Örömmel írtam hát méhészekről, kertészekről, szőlőtermesztőkről, borászokról, kisállattenyésztőkről, mert ennek ürügyén visszajárhattam riportjaim „kísérleti telepére”. Így évről évre gyarapodhattak feljegyzéseim a távollétemben történekekről a kibédi, a Nagy-Homoród menti, a gyergyószentmiklósi, a székelyhídi, a nagyzerindi stb. változásokról. A Szekuritáténak is gondot okozván ezzel, merthogy állandóan figyelnie kellett azokat is, akiket rendszeresen felkerestem. Ezért aztán második házkutatásunk (1989. jún. 1.) után igyekeztem elkerülni őket: ne hozzak több bajt a fejükre.

Egy szép napon felhívott Létay Lajos, az Utunk főszerkesztője, és riportorozatot kért. „De, Lajos bácsi... Hiszen tudod, hogy le vagyok tiltva...” Tudta, persze, hiszen évtizedeken át az RKP Központi Bizottságának tagja volt. Vele ezt nem közölte senki – mondta lakonikusan. Nem gondolom, hogy feltétlenül rajtam akart segíteni, inkább a mind szorongatottabb helyzetbe kerülő Utunkon, amelyiktől egyre erélyesebben megkövetelték az irodalom „valóságtükrözését”. Dr. Nagy Miklós életművére, Pap István és Veres István professzor munkásságára, Csávossy Györgyre meg tanítványaikra gondoltam, és kéthetenként egy-egy írást vittem be a szerkesztőségbe. Így született meg a *Mesterségem címere* és *Kortársaink* portrészorozatom, ebből pedig 1991-ben – az eredendően Nagy Miklós munkásságára utaló – *Könyv és kenyér* című kötetem. Egy olyan korszakban, amikor nem lehetett leírni a magyar helységneveket.

A Dacia Kiadónál megjelent kötetem szerkesztőjének, Kereskes Györgynek az volt a véleménye: ha visszaírnám a metaforikusan megjelenített helyszínek magyar elnevezését, azzal tönkretenném a szövegek architektúráját. Úgy tűnik, ez az eset is igazolja Goethét, aki szerint a cenzúra a legjobb stilszta. Ennek

ellenére örülnék, ha a továbbiakat illetően nem kellene igazat adnunk neki.

A rendszerváltás után a New Yorkból hazaköltöző Püski Sándor könyvkiadó már mint erdélyi szociográfust keresett meg 1992-ben Kolozsváron. Ruffy Péter figyelemfelkeltő írásának hatására jegyezte volna meg a nevem? Esetleg az 1990 januárjától már Budapesten élő Beke György tanácsára keresett? Kéziratot kért – és kapott. A *Hazatérő szavak* kéziratkötege épp kiadóra várt. Megszerkesztetten.

Egészen 1993-ig a szociográfiai riport volt a vezető műfajom, jóllehet már a nyolcvanas évek elejétől irodalomtörténeti dolgozatokkal is jelentkeztem. A Korunk-szerkesztés és az egyetemi oktatói munkakör nyomán a korábbi „terepjárást” – érthető módon – felváltotta a kutatómunka, amely aztán műfajváltást is eredményezett. (A Korunknál töltött harminc évemből egyébként az a kezdeti kettő-három volt számomra a legemlékezetesebb, amikor csak az volt a dolgom, hogy az erdélyi változásokról és változatlanúságokról írjak. *Korfordulós újsztestendő* címmel kötetben is napvilágot láttak ezek a helyzetfelmérések Székelyudvarhelyen.)

A szociográfia 2004-ben vált alaptárggyá az újságíró szakos egyetemi hallgatók képzésében. Ami szükségessé tette, hogy nagyobb távlatból és egyszersmind bensőségesebb megközelítéssel vegyem szemügyre a harmincas évek második felében kialakult „klasszikus szociográfiát”, illetve a műfaj erdélyi megjelenését elősegítő folyóiratok szerepét. Az Erdélyi Fiatalok, az Erdélyi Helikon, a Hitel és a Termés tanulmányozása során fedeztem fel, hogy helikoni körökben *otthonirodalomnak* nevezték az írói szociográfiát. Ettől fogva más szemmel olvastam Balázs Ferenc, Bözödi György és Tamási Áron szociografikus műveit. És minthogy Horváth Istvánról írtam doktori értekezésemet, a költő életművének az elemzése során arra jöttem rá, hogy a *Magyarózdai toronyalja* nélkül nem jöhetett volna létre ennek a költészetnek az időskori megújulása.

Innen már csak egy lépést kellett tennem, hogy számba vegyem a műfaj későbbi – diktatúra alatti – teherbírását. A hetvenes évek elején bekövetkezett szemléletváltás jegyében zajlott le ez a „műfajrangosító” folyamat – Sütő András, Gálfalvi György és főként Beke György munkássága nyomán. A tabutémák feltárására azonban csak a politikai rendszerváltást követő időszakban kerülhetett sor Benkő Levente, Bodó Barna, Ferenczes István, Gazda József, Sylvester Lajos, Tófalvi Zoltán és mások vállalkozásainak köszönhetően.

Más jelek is mutatták, hogy növekvőben a műfaj szellemi rangja. Akár jelképertékűnek is tekinthető, hogy a Magyar Írószövetség Szociográfiai Szakosztálya – nem sokkal megalakulása után – 2001 októberében Kolozsvárt tartotta meg első tanácskozását. A műfaj művelőinek, oktatóinak és a tényfeltáró művek iránt érdeklődő egyetemi hallgatók részvételével. Azóta a Szakosztály és a Táncsics Mihály Sajtóalapítvány évente kitünteti azokat, akik jelentős alkotásokkal gyarapítják a szociográfiai irodalmat, és – korántsem véletlenül – már Erdélyből is vannak kitüntetettjei a Szabó Zoltánról elnevezett megtisztelő díjnak. A kolozsvári tanácskozáson a Szakosztály elnöke, a nyolcvanadik életévében elhunyt Beke György (1927–2007) tette fel a kérdést ekképpen: szükség van-e még írói szociográfiára? Merthogy sokan tagadják. Érvelése ma is megszívlelendő: „Lépten-nyomon olyan események történnek városon és falun, az anyaországban és a Kárpát-medence egészében, amelyek a jobb emlékezetűekben felidézik a szociográfiai irodalom (ha úgy tetszik, a népi irodalom) egykori ítéleteit, megállapításait és jóslatát. Érezzük ilyenkor, hogy az iránytű veszett el eszmék, célok, céltalanságok és az egyéni törtétesek kavargásában. Nem pótolhatják az írói szót semmilyen közvélemény-kutatások amúgy is manipulált összehasonlító grafikonjai, a különböző jövőkutató intézmények vagy éppen a tudálékoskodó politológusok, a demokrácia kenyérpusztító képződményei. Mert az író minden műfajban (ha csakugyan író) a lelkekhez szól, elgondolkoztat, és engedi, hogy utána mi gondolkodjunk. Nem óriásplakát az írói mű az éppen

fogkrémről, hanem a megszenvedett emberi igazság felajánlása a köz boldogulására.”

Megnyugtató volt, hogy az egyetemen az önismeretünket gyarapító tabutémák – a Maniu-gárdisták szárazajtai és Csík vidéki nyakazása, az 1944. augusztus 26-i úzvölgyi betörés, a kollektivizálás rémtettei stb. – feltárásáról beszélhettem újságíró szakos hallgatóimnak (Benkő Levente, Ferenczes István, Gazda József, Gálfalvi György, Lőrincz György, Sylvester Lajos, Tófalvi Zoltán munkái kapcsán). Lőrincz Györgynek, az Erdély Magyar Irodalmáért Alapítvány elnökének köszönhető, hogy – Gálfalvi György és Kántor Lajos – biztatására az alapítvány 2008-ban szociográfiai pályázatot hirdetett. Nem is fölöslegesen, miként az október 25-i eredményhirdetéskor kiderült. Magam arra próbáltam felhívni a figyelmet a székelyudvarhelyi szociográfiai konferencián – előadásom szövege a Korunk 2008. évi decemberi számában is megjelent –, hogy az 1989 utáni változások, illetve változatlanságok jórészt rögzítetlenek. Példaként hoztam fel a diktatúra nyomása alól szabadult kisebbségi társadalmunk riasztó atomizálódását, a hagyományos közösségek meg a családok felbomlását, a kivándorlási hullám felerősödését, városaink magyar népességének csökkenését, egyes vidékek elnéptelenedését/elöregedését, iskoláink kiürülését, a reprivatizálás ellehetetlenülését, a külföldi munkavállalások helyzetképeinek (székely mesteremberek Magyarországon, csángó magyarok Spanyolországban) s a kis- és közepes vállalkozások működésének vizsgálatát, a társadalmi önszerveződés régi hagyományainak (közbirtonokosság, szövetkezeti mozgalom) újrafelfedezését. Hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy az ezredforduló táján „felgyorsult idő” nem nyújtott lehetőséget a szűkebb és tágabb világunkban bekövetkezett jelenségek mélyszerkezetét is érzékeltető tényfeltárára, az értelmezési lehetőségek felvillantására. A diktatúra alatt felgyűlt indulatok – amelyek jobbára a napilapok hasábjain és újabban az internetes naplók műfajában törtek felszínre – elfedték a reális önismeret és a megbízható jövőkép kialakításának

távlatát. Másrészt: a szociográfia művelése köztudomásúan idő- és pénzigényes vállalkozás. Kézenfekvő volt a következtetés: pályázatok kiírásával továbbra is elősegíteni a szociografikus eszközökkel felmutatható igazságok nyilvánosságra hozását, a „távolba szakadt” kezdeményezőkézség „hazatalálását”.

Ez indokolta, hogy pályakezdő műfajom válogatott kötetének (*Hazatérő szavak nyomában*) összeállításakor – 2021 márciusában – egy-egy rövid utóiratban jelezzem a mai vissza- és az előretökintés némely mozzanatát. S ez némi meglepetést tartogatott számomra is. Kiderült például, hogy homoródmenti közbirtokosságok valamelyes anyagi háttérrel tudnak nyújtani azoknak a kezdeményezéseknek az újjáélesztésére, amelyeket a hatalom a nyolcvanas évek derekától ellehetetlenített; Zerinden a Képtár iránti külföldi érdeklődés váltotta ki az önkormányzat jövőépítő akaratát, amelynek következtében – pályázások és helyi származású vállalkozók segítségével – ma már nemzetközi hírű zerindi művésztelepről beszélhetünk; ha Tamási utóélete a turizmus révén gazdag faluvá tette Farkaslakát – ismerték fel idejekorán a nagygalambfalviak –, Kányádi Sándor szülőfaluja előtt is megnyílhat ez az út, hiszen a költő temetése után valóságos zarándokhellyé vált a sírja...

„Előtanulmány az írásághoz”, avagy „írót revelláló” napilapszerkesztés

Kacsó Sándor közírói munkássága

Szépiróként indult – és közíróként vált ismertté. Korántsem volt meglepő jelenség ez a két világháború közötti szellemi életben. Az 1919 után megszülető erdélyi irodalomnak ugyanis a napisajtó volt a felnevelő dajkája. *Spectator* a szépirodalom szálláscsinálói között tartotta számon a Keleti Újság emlékeztető irodalmi pályázatait, a kolozsvári Napkelet működését. Az *Ellenzék* Áprily, majd Kuncz Aladár szerkesztette irodalmi mellékletét azért tartotta példaértékűnek, mert ezek a kezdeményezések az irodalom önszerveződését segítették elő: az Erdélyi Szépművéses Céh megalakítását, majd a helikoni munkaközösség életre keltését, illetve az Erdélyi Helikon folyóirat elindítását.¹ Monoki Istvánnak, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár egykori igazgatójának *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt (1919–1940)* című munkája szerint Áprily Lajos, Balázs Ferenc, Bárd Oszkár, Benedek Elek, Benedek Marcell, Berde Mária, Böződi György, Dsida Jenő, Gyallay Domokos, Jakab Géza, Kacsó Sándor, Kakassy Endre, Kádár Imre, Károly Sándor, Kiss Jenő, Kovács György, Kós Károly, Kubán Endre, Ligeti Ernő, Maksay Albert, Markovits Rodion, Molter Károly, Nagy Dániel, Nyirő József, Salamon László, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Szombati Szabó István, Tabéry Géza, Walter Gyula is több-kevesebb ideig napi- vagy hetilapok szerkesztőségeiben dolgozott. Közülük többen vezettek szerkesztőséget, miként Kacsó Sándor is.

A Brassói Lapoknál 1927 őszén állt munkába. Hírlapírói és szerkesztői habitusában mindenekelőtt Benedek Elek, Kós Ká-

---

1 Lásd: Cseke Péter: *Spectator kisebbségi sajtóképe*. In: 56: 58–65.

roly és Szentimrei Jenő hagyott maradandó nyomokat. Mindhárman az irodalmi igényű lapszerkesztés és a közügyi velleltású újságírás hívei voltak. Elég, ha csak az 1921. nov. 13-án megjelent Vasárnapra és utódlapjára, az Újságra (1925–1927) gondolunk. A Vasárnapnak Benedek Elek volt a főszerkesztője, Kós Károly a felelős szerkesztője, Szentimrei Jenő a szerkesztője. Kósnak a lap első számába írt beköszöntője alighanem közírói ars poeticának is tekinthető. A kisebbségi életkezdés idején irányt mutatott, és ugyanakkor rávilágított a közéleti cselekvés módozataira: „Nemesítő, felvilágosító, erősítő, igazságért bátran harcoló munka ez a mi munkánk, amit nem befolyásol semmi, csak a tiszta meggyőződés. Nem korlátoz semmi, csak az igaz lelkiismeret. Nem buzdít semmi, csak az a hit, hogy a ránk szakadt hivatás kötelességének ébredtünk a tudatára.” (271.)

A „székely írófiakhoz” tartozó Kacsó Sándor visszaemlékezéseiben örömmel szól arról, hogy mennyire szerette közös körútjaikat, amelyeken Benedek Elek „mindig a jelen feladatairól beszélt”. (134: 183.) Ahogy a Brassói Lapokhoz került, örömmel kérte fel a lap állandó munkatársának. Különösen akkor vált ez fontossá, amikor Szabó Dezső a *Szűzmáriás királyfi* megjelenését követően megtámadta Tamásit, illetve az őt védelmébe vevő Benedek Eleket. (134: 177–208.) Szentimrei nemcsak Benedek Elekhez kötődött, munkakapcsolatok fűzték Kacsóhoz is (mind az Újságnál, mint a Brassói Lapoknál). Egyébként Kacsóra is találó, amit Szentimrei 1932-ben egyik versében felpanaszolt: „Másokból költő lett, belőlem újságíró.”

2. Önéletrajzi visszaemlékezéseiben Kacsó Sándor megvallotta: indulásakor maga is úgy képzelte, hogy az újságírás csak „előtanulmány” számára az írásághoz; olyan kenyérkereső foglalkozás, amivel „felszabadíthatja magában az író”. Végleges életpályára semmiképp nem gondolt. Tisztában volt azzal, hogy pusztán az irodalomból megélni nem lehet. Arra gondolt, hogy Paál Árpád is inkább közírónak tekintette magát, mint írónak, mégis nagy sikerei voltak az olvasók körében. (138: 313.)

Mind a Tizenegyekben megjelent elbeszéléseinek, mind első novelláskötetének visszhangja alapján ígéretes írói pálya elébe nézhetett. Reményik Sándor joggal állapította meg, hogy Kacsóban „a székely különösség már egyetemesen magyar színvonalon jelenik meg. Ezért tesz rám teljesen harmonikus benyomást különösen két írása: *A Nagyerdő halála* és *Köd ült a Hargita lábához*. Kacsó problémái túl is nőnek a székelység izolált bánatán. Belőle nőnek, de túlnőnek rajta. Az egész erdélyi magyarság s azon is túl minden elszakított magyarság tragikumát zengik.” (249: 850–853.) Jancsó Béla ráérezett arra, hogy Kacsónak nem az elbeszélés az igazi műformája: „kiforratlan” élményei a regényírás irányába mutatnak. „A művész azt adja, ami életéből hiányzik, vagy ami már életéből elmúlt, s telt fiatal hangját egész zöngésében talán még azért nem engedi ki Kacsó Sándor, mert még inkább éli az életet gazdag sokrétűséggel, hogysen kifejezni tudná, s a nagy kimondás: a regény, még életéből nem költözött át művészetébe.”²

Kacsó akkor még csak 26 éves, nincs távlata a regényíráshoz. Előbb a Keleti Újság (1923–1925), majd az Újság (1925–1927) munkatársa. Tizenegyek-beli antológiatársa, Kemény János meghívja az első marosvécsi Helikon-találkozóra, ahol neki ítélik Kemény alapítványának irodalmi díját. Miután párizsi tanulmányútról hazatér, kiderül, hogy a két lapot összevonták, aminek következtében ő is állás nélkül maradt. Így került 1927. november 1-től – Szegő Imre ügyvédnek, az Újságíró-szervezet ügyészének ajánlásával – a Brassói Lapokhoz. (138: 524.) Nem szívesen vált meg Kolozsvártól, de nem volt más elhelyezkedési lehetősége. Pedig az Újság hírovtatának szerkesztőjeként már Szentimrei Jenő keze alá dolgozott, és elismert „francia szakértő”-nek számított. (138: 520.)

---

2 Jancsó Béla: *Kacsó Sándor novellái*. Páosztortúz, 1927. 13. 311–312. Ua. in: 114: 90–91.

Állástalansága idején hozzáfogott első novelláskötete³ összeállításához, írta a *Vakvágányon*-t.⁴ Amit Szentimrei Jenő már megjelenése előtt beharangozott a Nyugatban: „Kacsó Sándor még csak novellában mutatott oroszláncörmöket, de én egy kéziratban levő regényét is olvastam már, vérezen mai erdélyi probléma könnyes és keserű felpanaszolását (Vakvágányon).” (272.) A regény megjelenése után az Erdélyi Helikonban fejtette ki, hogy mit olvasott ki Kacsó kéziratából: „Sebeket feltáró könyv a Kacsó Sándor könyve. Sőt sebeket okozó. Néha ott metsz bele érzékenységeink – jogosan-jogtalanul felpuffadt – daganatába, ahol a legsajgóbban fáj. És messze eldobja magától az érzéstelenítő szereket. Szántszándékkal nem akarja, hogy ez az operáció fájdalom nélkül járjon, még akkor sem, ha kínjában a beteg az operáló kezbe haraphat bele. Ez az első és legfőbb erénye. Ez a férfias nyíltság, a kimondásnak ez az őszinte bátorsága, a maga igazát tudó erőnek ez a szabadjára bocsátása: hadd ömöljön, hadd toporzékolja ki magát, hasson és erjessen, néha még a művészi hatás alárendelése árán is. Nincs játéka, nincs egy csipetnyi ellágyulása, egy mosolykányi jókedve. Itt vérre megy a játék, itt nincs helye mosolynak és könnyeknek. Itt meg kell mutatni, ez van, így van, hadd lássa mindenki, mennyire másként kellene lenni, másként kellene élni, hinni, érezni, tenni és dolgozni, hogy a munka nyomán élet és béke fakadjon ezen a tájon.” (185: 529–530.)

Hogy miért húzódott el az állástalanság idején elkezdett regény megjelenése 1930-ig, az szervesen összefügg Kacsó erkölcsi alapelveivel. Alighogy Berde Mária kirobantja a *Vallani és vállalni* vitát, (247: 623–625.) kolumnás vezércikkben rukkol ki a maga kálváriájával: „Az erdélyi újságírás mindig megállotta a helyét az elmúlt tíz esztendő alatt, mert mindig a helyén volt. Teljesítet-

3 Kacsó Sándor: *Utoljára még megkapaszkodunk*. Elbeszélések. Lyceum Nyomda, Cluj-Kolozsvár, 1927. Terjesztése a Tizenegyek bevált módszerrel, előfizető-gyűjtők toborzásával történt.

4 Lásd: 138: 524. Kacsó Sándorné levele Jancsó Bélának, Brassó, 1928. július 10. „A regénye az íróasztalfiók sarkában pihen, s Isten tudja, mikor kerül elő.” (121: 385.)

te a kötelességét. De az is igaz, hogy az erdélyi magyar irodalom viszont nem volt a helyén, nem vallotta és nem vállalta a kisebbségi sorsot. Nem teljesítette a kötelességét!” (135.)⁵

Az irodalomtörténet-írás által számontartott *Vallani és vállalni* vita ennek nyomán mélyebb hullámokat vert. Hogy miért a Brassói Lapok kiadásában jelent meg a *Vakvágányon*, annak háttérét Kacsó egy Jancsó Bélának írt levélben világította meg: „Amikor a regényt Kovács Laci elolvasta, telekürtölte a várost, hogy milyen nagyszerű. Még Nyirőt is felhergelte vele. Kós Károly hasonlóképpen csinált. Utólag jelentette ki csak, hogy »sok benne a politika«. [...] Makkainak csak annyi kifogása volt, hogy a befejezés igen vigasztalan, sötét. [...] Egészen eddig úgy volt, hogy a regény decemberben jön. Kós Károly már azt mondta nekem, hogy fog is a rajzokhoz. Akkor jött közbe a Makkai óvatos véleménye: a regényen változtatni nem lehet, viszont megérti, ha Bánffy nem meri vállalni, ezért el kell olvasatni Bánffyval is. Bánffy sokáig olvasta el, és úgy továbbította nekem Kovács Laci azokat a bizonyos »művészi kifogásokat«. Kifogásoknak csakugyan művésziek voltak. Még Kovács Laci is így írt: szerinte (Bánffy – K. S.) hiba az, hogy a nagy vita egyik alakja kiesik a regényből, meg az, hogy a leányalak kissé homályos, nem eléggé kirajzolt. És az is, hogy a regény kifejezetten transzilván, s mégis nincs benne szimpatikus román alak.”⁶ Ezt követően a Brassói Lapok vállalta, hogy a folytatásos közlés után könyv alakban is kihozza a regényt. A címlapra Nagy Imre fametszete került – jellemzően egy gondolkodó fiatalember feje.

A *Vallani és vállalni* vitáról könyvet író Kántor Lajos 1972-ben romániai magyar „non-fiction”-nek nevezte a művet. Indoklása szerint: „Nélkülözhetetlen segédeszköz az irodalomtörténet számára, de legalább hasonló mértékben várja, hívja története-

---

5 Lásd még: Kántor Lajos: *Kacsó Sándor és a Brassói Lapok*. In: 151: 72–90.; Csapody Miklós: *Jancsó Béla és a Brassói Lapok*. In: 47: 60–104.

6 Levél Jancsó Bélának. 1930. január 23. (121: 399–400.)

inket, szociológusainkat, akik nemzetiségünk múltját kívánják tanulmányozni.”⁷

3. Feleségétől tudjuk, hogy a Brassói Lapoknál sokkal strapásabb volt férje élete, mint Kolozsváron. Reggel hét órától délután négyig bent kellett lennie „a szerkesztőség szentélyében” (Kapu utca 64–66.). Heten állították össze a tízoldalas napilapot. „Kevés filozófia [...] és sok harc! Harc az ellen, amit helytelenítünk. És küzdelem annak érdekében, amit áhítunk. Ez kell az olvasóknak is, nem az elméleti fejtegetés!” – olvashatjuk a szerkesztőségi „munkalétköréről”. Azt is, hogy „a Brassói Lapok nem hivatalos, hanem hivatásos lapja a magyarságnak...” (138: 49.)

Rendszerint agyonfáradva érkezett haza, s ilyenkor mindig pihennie kellett – írta Kacsó Sándorné 1928. július 10-én Jancsó Bélának. Minthogy Kacsó volt a Brassói Lapok székelvényföldi riportere, gyakran kellett kiszállásra, négy-öt napos vagy egyhetes körutakra indulnia. Gyergyói bankcsatái idegileg is alaposan megviselték: „Nagy kavarodást idézett elő, de hinni merem, hasznára lesz szegény agyonsanyargatott székelvényiségnek.” Az 1930. január 13-án kelt leveléből azt tudjuk meg, hogy Kacsónak hat-nyolc nap alatt kell bejárnia Marosszéket. Így nem csoda, hogy irodalmi munkássága az utolsó helyre került.

„Most megint út előtt állok – mentegetőzik Jancsó Bélának 1934. május 28-án az elmaradt levelek miatt. – Eddig is sokat utaztam, vidékeket tanulmányoztam és szerveztem, cikkeket írtam. Ez volt a tavaszi utolsó roham, amely igen-igen lekötött, szinte lélegzetnyi időt sem hagyott. Ha nem vagyok itthon, úgy a dolgok itthon maradnak el, amint hazajövök, az elmaradott ügyeket is intézni kell, s a tetejében a szerkesztőségi munka szaporodik fel szinte elvégezzhetetlenül.”

4. A maga irodalmi jövőjének építéséről lassan lemondó Kacsó Sándor a Brassói Lapoknál folyton konfliktushelyzetekben talál-

---

7 Kántor Lajos, Korunk, 1972. 4. 577.

ta magát, a jogegyenlőség újra meg újra megvívandó csatáiban kellett pástra lépnie. Ennek köszönhetően fedezte fel „az aprómunka” varázsát, minek következtében kisebbségi nemzetpolitikai szerepet tölthetett be. Közel félezer vezércikk és tényfeltáró riport tanúskodik erről.

Legszébb feladat a riportírás – ismerte fel székelyföldi kiszárlásai során. Ráérezett arra, hogy a kisemberek élete mélyén mindig ott munkál valami, ami még „híryanag” sem volt addig, de „mint kovász a tésztában”, ott sajtó, mint bántalom a lélekben; és gyűltek, mint ízék a gyümölcsökben, édesek és keserűek egyaránt. Ezeknek a „megérett”, „meglátott” jelenségeknek a megírása jelentette akkoriban a riportot. Nem az érdekesség volt az erénye, hanem az igazságkeresés szenvedélye. Ennek megfelelően alakult az író Kacsó Sándor „használhatósági értéke” is a szerkesztőségben. Egyébként közvetlenül csak a 16 oldalas vasárnapi lapszám jelenthetett volna örömet számára. Hétköznapiakon azonban irodalmi eszközökkel megformált műfajokban is kama-toztathatta írói tehetségét. Ilyen volt a vérátömlesztésre szoruló vezércikk, aminek elhivatott művelőjévé vált. Rangot szerzett az események háttérét megvilágító hírmagyarozatnak is, amivel világösszefüggésekbe helyezte a történeteket, és ekképpen eligazította az olvasót az eszmei áramlatok, a politikai mozgalmak értelmezésében. (138: 81–82.)

5. Bár szépírói indulásával nyert irodalmi díjat, a Tizenegyek tizenegyedik találkozóján kiderült, hogy közülük egyedül Tamási vált szépíróvá. A többieknek változatlanul „rejtett szerelme” maradt az írás, és külföldi tapasztalataik birtokában a kisebbségi magyar társadalom intézményrendszerének a megszervezésében fedezték fel „élethivatásukat”. A rendezvényen Kacsó a székely társadalomépítés kérdéseiről beszélt.

Balázs Ferenc mészki kísérlete mutatta, hogy mennyi akadályba ütközik a kisebbségi társadalomépítés. Tamási és Kacsó is megtapasztalhatta ezt 1934 márciusában. A jubileumi estélyre csak akkor vehették volna igénybe a római katolikus főgimnázium

um dísztermét, ha Balázs András prelátus-kanonoknak előzetesen bemutatják László Dezső, Kacsó Sándor és Tamási Áron előadásának szövegét. Ez persze nem történt meg, Tamási és Kacsó ugyanis a nyilvánosság elé vitte felháborodásukat. „Erre a viharra nem számítottam, kissé készületlenül ért, de nem elgyávultan. Most alulmaradni nem szabad, ha bele is pusztulunk – olvasható a Jancsó Bélának írt Kacsó-levéiben. [...] Az, hogy az igazság mellettünk van, nagyon világosan látszik, tehát a győzelem nem nehéz, s talán olyan értékű lesz, hogy egy évtizedre megteremtheti a tiszta és becsületes munka lehetőségét.”⁸

Hogy a társadalmi és kisebbségvédelmi igazság a Brassói Lapok által felvállalt küzdelem mellé álljon, ahhoz az is szükségessé volt, hogy a következő évtized közéleti harcaiban Kacsó maga mellett tudhassa Tamási Áront, Ligeti Ernőt, Kőműves Nagy Lajost, Jakabffy Elemért, Hegedűs Nándort. „A köz érdekében vállalt harcok árán lett nagy és népszerű a lap – emlékezett vissza Kacsó Sándor. – Ha meg akartuk tartani az olvasók rokonszenvét, ki kellett tartanunk azok mellett az eszmék mellett, amelyek mellénk állították őket. Fegyver volt ez a kezünkben minden esetleges kiadói szűkmarkúsággal szemben. [...] Nem kellett hát különösebben erőlködnünk, hogy [...] mekkora értéket jelent nekünk a katolikus Tamási Áron az Erdélyi Lapokkal minduntalan kirobbanó harcunkban.” (134: 458–459.) Erről a *Tiszta beszéd* kiadói előkészítése idején – Dávid Gyula felkérésére – 1981-ben így vallott: „Egy nagyon nagy író revellálnak így együtt ezek az írások. Egy nagyon nagy embert, akit a népéhez való hűség, az emberiséghez való kötődés erkölcsi parancsának mély megbecsülése, a természetes emberi érzésekből fakadó igazság történelmi erejének felismerése olyan bölcsességgel ruházott fel, hogy példaképe lehetett népének.” (281: 395–396.)

A közíró Kacsó Sándor szintén rászorgált a hasonló értékelésre. Számára is elsőrendű követelmény a népéhez való hűség és a

8 Kacsó Sándor levele Jancsó Bélának. 1934. március 5. (119: 456–457.) Az irodalmi estet végül az unitárius kollégium dísztermében tartották meg.

humánus erkölcsi parancsa. Az igazság történelmi erejének felismerése vezette a tollát. Hol győztesként, hol vesztesként került ki küzdelmeiből – a geopolitikai széljárástól és a történelmi változásoktól függően, Ha olykor tévedett is a jelenségek és a vele szemben állók megítélésében, bölcsessége előbb-utóbb megóvta az önbecsapástól.

6. „Kacsó, aki az erdélyi ifjúsági mozgalmak egyik legrégebbi embere volt, és *Vakvágányon* c. regényében a tíz év előtti diákéletet megrajzolta, [...] a székely gazdasági és társadalmi kérdések egyik legalaposabb ismerője és bátor harcosa” – nyomatékosította Jancsó Béla a *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján. Hozzáfűzte: a Brassói Lapok szerkesztőjeként fáradhatatlan szervezője és egyik vezetője a székely földművesek gazdasági megsegítésére létrehozott ÁGISZ szövetkezetnek, amelynek közművelődési szakosztálya országos könyvkiadói vállalkozást is indított. A Hasznos Könyvtár elnevezésű olcsó könyvsorozatnak a terjesztése is szövetkezeti módszerekkel történik. (134: 459–471., 526–532., 546–551., 605–611.)

Kacsó kettős célt tűzött a maga és a nemzedéke elé: 1) a gazdasági erők és „műveltségi vagyonunk” számbavétele; illetve a 2) „a részben lerombolt, részben pedig önmaguktól összeomlott régi intézményeink” kisebbségi erődökké építése.” (139: 95–99.) Az ÁGISZ szövetkezet közművelődési szakosztálya nevében 1933 decemberében már a felhívást is szétküldte, hogy monografikusan felmérjék az erdélyi magyarság helyzetét.⁹ Az Erdélyi Fialatok kérdőívének a felhasználásával, illetve annak kiegészítésével kívánták rögzíteni a magyarok lakta városok és falvak állapotrajzát. Hogy ennek segítségével átfogó szövetkezeti rendszert lehessen kialakítani. (115: 68–71.)

Az elgondolás nagyvonalú volt, az adatgyűjtést azonban a csendőrség már kezdettől leállította. Kacsó azonnal felismerte,

---

9 Lásd bővebben a Jancsó Bélának 1935. február 28-án írt Kacsó-levél jegyzeténél. (121: 416.)

hogy intézményi keretek nélkül nem tudnak célt érni. Ezért az ÁGISZ kulturális szakosztálya nevében egy újabb felhívással fordult a működő egyesületekhez¹⁰ és a jótékony támogatókhoz: fizessenek elő a Hasznos Könyvtár könyvsorozatra azoknak a falvaknak, amelyekből származnak. „Ezt a feladatot – hangsúlyozta Kacsó – csak székely »kalákában« vagy a magyar »köz-munka« gondolata alapján végezhetjük el. Szükségünk van tehát arra, hogy munkára hívó szavunk mindenkihez eljusson, aki célkitűzésünket átérezve segíteni akar.”¹¹ „A nép és az intelligencia egyre táguló szakadékában ez a gondolat az intelligencia felelősségérzetéhez szól, és neki is utat mutat” – utalt a kezdeményezés korabeli jelentőségére Jancsó Béla.¹² Falugazdáknak nevezték a kezdeményezés felkarolóit.¹³ A fogalom életrevalóságát tanúsítja, hogy manapság nemcsak a Székelyföldön vagy a Partiumban működik falugazda-hálózat, de megalakult a Kárpát-medencei Falugazdász Hálózat is, hogy az egész térségben összehangolja az agrárgazdaságában rejlő jövőépítő lehetőségeket.

A Hasznos Könyvtár indítása idején a Választ szerkesztő Németh László alighanem Jancsó Bélától értesült Kacsó kezdeményezéseiről. Romániai útja során nem mulasztja el, hogy Brassóban aprólékosan kifaggassa az ÁGISZ-ről. A *Magyarok Romániában* hasábjain Kacsó magára ismert Németh László találó jellemzésében: „A kipécézett három »kisebbségi típus« közül az alkalmazkodó és a dohogó mellett felismerhetően én voltam a harmadik, a »gátkötő székely legény«, aki szövetkezetet szervez, népkönyvtárat alapít...” (134: 611.)

---

10 Püspökségek, Romániai Magyar Dalosszövetség, Katholikus Népszövetség, Erdélyi Református Egyházkerület Nőszövetsége, Székely Társasága, Szociális Testvérek Társasága stb.

11 Lásd a Jancsó Bélához 1935. február 18-án írt Kacsó-levél jegyzetébenél. (121: 417.)

12 Jancsó Béla: *Hasznos Könyvtár*. Erdélyi Fiatalok, 1935. III. 103–104. In: 114: 625–627.

13 Kezdetben a terjesztésbe több mint ötezer falugazda kapcsolódott be, 1938-ban számuk 139-re apadt.

Megjelenésének három és fél éve alatt – 1935 és 1938 között – a Hasznos Könyvtár a maga három sorozatában összesen 23 címet adott ki 25 füzetben. Kacsó legfőbb szövetségese Jancsó és Szentimrei volt, akikhez szerzőként és szerkesztőként László Dezső, Debreczeni László és Bíró Sándor is felzárkózott.

A Jancsó-levelezés IV. kötete 2023 végén már nyomdakész volt, amikor Bárdi Nándor eszmetörténész a Kacsó-hagyatékban lappangó levelekre hívta fel a kiadó figyelmét. Hogy mennyi küzdelem feszül a számok háttérében, az leginkább ennek a korpusznak az alapján válik „életszerűvé”. Napi érzéketességében értesülünk a kiadás megindításáról, a különböző címlappal jelentkező sorozatok kialakításáról, a terjesztés megszervezéséről (országos kerületek, főbizományosok, könyvtáregyesületek), a kéziratok minőségéről, a gyakori átdolgozások szükségességéről és ezek nehézségeiről. Magunk is átéljük azt a folyamatot, amelynek során megjelennek az aggasztó jelenségek és a megalapozott félelmek (a falugazdák elunták az áldozatkészséget, ugyanakkor a megrendelők száma is csökkent). Miközben Kacsó is belefáradt a küzdelembe, s elkeseredésében azt írta Jancsónak 1936. december 15-én: „Félek, megbukik ez a kezdeményezés is, ha nem tudunk új vért önteni bele.” Az elkerülhetetlen összeomlás tudatában csak a remény pártolt melléje: újra kell kezdenünk az egészet, amit eddig építettünk...¹⁴

A két világháború közötti kisebbségpolitika szövevényeiben biztosan eligazodó Csapody Miklós pontosan vontta meg a Hasznos Könyvtár mérlegét: „A támadások és az érdektelenség következtében a korszak egyik legfontosabb közművelődési vállalkozása a bukás küszöbére jutott, 1939-es kettős füzetével meg is szűnt. Kudarcát a magyar politikai vezetés belső ellentétei, a vidéki értelmiség széttagoaltsága, a hathatós támogatás hiánya és a

---

14 Vö.: Horváth István: *„Amit nem kezdhetsz el újra, csak azt szabad megsiratni.” (Tornyot raktam)*

szervezők illúziói okozták azzal együtt, hogy kevés népszerű szerzőpirodalmat közölt.”¹⁵

7. Kolozsváron átutazóban Kacsó Sándor 1936. november 7-én délután kereste Jancsó Bélát. Mivel nem sikerült találkozniuk, üzenetet hagyott a lakásán: vasárnap délelőtt Féja Gézával újra felkeresi. (121: 458.) Ami nem történt, mert közben a Brassói Lapokat betiltották, és Kacsónak azonnal vissza kellett térnie Brassóba. A lap történetével foglalkozók eddig még nem jelezték a csaknem három hónapos „kényszerpihenőt” (1936. november 9. – 1937. január 27.), pedig bel- és külpolitikai vonatkozásai vannak. Kacsó sejtette, hogy *A spanyol polgárháború erdélyi frontján*¹⁶ című írása áll a betiltás hátterében. Tisztában volt azzal is, hogy amennyiben szerkesztőségi kollégái állás nélkül maradnak, nem szabadulhat meg az önvádtól. Hogy miként élte át az ideiglenes eltiltást, arról – mihelyt kissé fellélegezhetett – Jancsó Bélának számolt be: „Ebből a hat hétből kettőt legalább Bukarestben töltöttem, a többit áttanácskoztuk és idegeskedtük. Bizony bele lehet ebbe betegedni. Mindazt, ami történt, levélben nem írhatom meg. Kisebbségi regény ez.” (121: 460.) Amit nem oszthatott meg azon nyomban Jancsóval, azt visszaemlékezéseinek második kötetében hagyta az utókorra. (134: 587–600.)

Európa fölött megfordult a politikai széljárás – vonta le a történelmi idők tanulságait, amint a lap újból megjelenhetett. Felismerte, hogy mind a fasizmus, mind a szocializmus erői elnyomó és önző világpolitikai eszközzé változtak. *Kisebbségi aurea mediocritas* című vezércikkében – hogy kiengesztelje Jancsó Bélát – László Dezső korelemzésének sarkalatos gondolatait erősítette fel. „A mai világnézeti harcban két tábor kezd mind élesebben szembekerülni egymással – idézte az erdélyi magyar ifjúság egyik legkomolyabb irányítóját. – Egyik tábor a nemzeti kizárólagosság, másik a szocializmus szempontjai szerint rendezett,

---

15 Csapody Miklós: *Jancsó Béla és a Brassói Lapok*. In: 47: 60–104.

16 Brassói Lapok, 1936. szeptember 27.

határozott világnézettel lép föl, és keresi éppen a mi népünket is.”¹⁷ Ebből kiindulva Kacsó a maga kisebbségi életparancsát így fogalmazta meg: „A kisebbségi nép találja meg a mai idők arany középútját, azt a demokráciát, amelyben a humanizmus és a szocializmus tartalma erkölcsi parancsként érvényesül, s amelyben nem az elnyomás és a türelmetlenség jelentkezik a politika fegyvereiként, hanem a megértés és az igazságérzet.” (134: 621.)

8. Bármennyire is a megfontoltság jellemezte Kacsó Sándor vezércikkeit, Erdélyből nem volt könnyű eligazodni a kisebbségi közösséget is érintő világhelyzetben. A Vásárhelyi Találkozó előkészítésével egy időben híre kelt, hogy ősszel magyar világkongresszus lesz Párizsban. Kacsó attól félt, nehogy „tragikus hazabeszélés” legyen belőle. A magyar demokrácia sürgetését az „otthoni vitától” várta. Mivel nem tudott a szervezés részleteiről, attól tartott, hogy „a párizsi világkongresszus nem tápláló tavaszi esőt hoz a zsendülő anyaországi demokráciára, hanem korai őszi dért. A Márciusi Frontra, Illyés Gyulának, Féja Gézáék szellemi mozgalmára.”¹⁸ Aggodalma nem volt fölösleges. Mert a Madosz nagyváradi konferenciájáról megjelent cikkek a Vásárhelyi Találkozó független mozgalmát egyoldalúan a Madosz politikai és társadalmi célkitűzéseinek megfelelően állították be.¹⁹ Az egyik tudósító már írásának szalagcímével²⁰ is azt inszinuálta, hogy a magyarországi Kisgazdapárt és a Márciusi Front is bejelentette részvételét a párizsi világkongresszuson. A konferencia főelőadója Balogh Edgár volt, aki történetesen a Madosz kulturális szekcióját vezette.

---

17 Kacsó Sándor: A kisebbségi „*aurea mediocritas*”. Brassói Lapok, 1937. február 1.

18 Kacsó Sándor: *Magyar világkongresszus Párizsban*. Brassói Lapok, 1937. augusztus 15.

19 A Madosz (Magyar Dolgozók Országos Szövetsége) a magyar párti ellenzék mozgalma, baloldali népfrontos politikát folytatott a harmincas évek második felében. Lásd: 181: 167.

20 Xxx: *A Madosz nagyváradi gyűlésén elhangzott bejelentés szerint: a magyarországi Kisgazdapárt és a Márciusi Front is bejelentette részvételét a demokratikus magyarok párizsi világkongresszusára.*

Csakhogy az inszINUÁLÓ cikk nem az Országos Magyar Párt lapjában jelent meg, hanem a Brassói Lapokban – Kacsó Sándor tudta nélkül. A lap nagyváradi tudósítója – akinek kilétét eddig még nem sikerült azonosítanunk – 1937. augusztus 30-án olvasta be telefonon írását, ami az augusztus 31-i lapszámában jelent meg.

Mindez 2023 végén derült ki – a Kacsó-életmű digitalizációjának köszönhetően – Balogh Edgár 1937. augusztus 31-i leveléből. Ez készítette Kacsót arra, hogy önéletírásának egyik fejezetét ekképp indítsa: „A Vásárhelyi Találkozó emléke bennem ma is Balogh Edgár alakjáéhoz társul, pedig hivatalosan nem volt benne sem a szervezőbizottságban, sem az elnökségben, nem kapott szerepet még az előadók között sem. [...] De énnekem ő emlegette először a meghíusult érsekújvári »tavaszi parlamentet«, amely a csehszlovákiai következetesen demokratikus magyarok felvonulása lett volna.” (134: 613–630.) Hogy mit tett Balogh Edgár az erdélyi magyar ifjúsági parlament érdekében, az kiderül a Független Újság húsvéti ankétjából, amelynek kezdeményezője, a nyilatkozatok összegyűjtője s kommentálója Balogh Edgár volt. Ezeket a gondolatokat foglalta össze Tamási Áron *Mind magyarok vagyunk!* címmel.²¹

Balogh Edgár hivatalosan nem volt benne sem a szervezőbizottságban, sem az elnökségben, nem kapott szerepet még az előadók között sem. Dsida Jenő viszont ott volt Marosvásárhelyen. Nem mint világnézetektől független író, hanem mint a Keleti Újság akkreditált tudósítója, akit ráadásul a Vásárhelyi Találkozó Sajtóbizottságába is beválasztottak. Így vált önhibáján kívül a Vásárhelyi Találkozó kárvallottjává. Mi is történt voltaképpen? *Az erdélyi magyarság és a román nép együttélésének feltételei és útja* című előadás elhangzása utáni napon ez a cikk jelent meg a Keleti Újságban: *Megbélyegezték Kacsó Sándort a Vásárhelyi Találkozón.* Kacsó azt hitte, hogy Dsida adta le telefonon a tudósítást. *Nehéz*

---

21 *Mind magyarok vagyunk!* Független Újság, 1937. május 29. Újraközölve: 281: 326–328.

szagú iszap fölött című önéletrajzi visszaemlékezésében is nehezményezte, hogy Dsida nem jelezte neki: nem ő írta a cikket. Az újabb kutatások azonban kiderítették, hogy a Keleti Újság aláíratlan cikkének Olajos Domokos volt a szerzője. Kacsó előadásának napján Dsida ugyanis Kabdebó Kálmán bőrgyógyász orvos lakásán feküdt influenzával. Kónya-Hamar Sándor arról ír a Székelyföld 2016. decemberi számában, hogy halálos ágyán Dsida Kovács Katona Jenőt kérte fel a sajnálatos ügy tisztázására. Ami bizonyára nem történt meg.

9. A Vásárhelyi Találkozó előkészítése idején a legtöbb vitája alighanem Jancsó Bélával volt Kacsónak. „Én is, Tamási is a felületen kerestük és találtuk meg vonakodása okát. Féltékeny a Hirtelre – mondtuk –, mert az hirtelen tekintélyre tett szert, külsőleg és tartalomban egyaránt a felnőttek folyóirata lett, az Erdélyi Fitalok pedig évtizedes kínlódás után is vékony füzetecske csak [...]. Pedig szemünk előtt szenvedte át Béla azt az ezekre az időkre annyira jellemző folyamatot, amely jobbra és balra lökte el tőle a leghűségesebbnek vélt barátokat. [...] Hát nem joggal hihette azt, hogy ő áll szilárdan a középben, a »tisza demokrácia« eredeti álláspontján, s mi tántorodtunk el tőle? Erre azonban [...] csak a lap betiltása²² után, a kényszerpihenő hosszú gondolkozásainak idején jöttem rá, amikor [...] megírtam egy levélben neki gyanúmat, amivel vonakodása okát olyan könnyedén megmagyaráztuk. Fájdalmas sebet ejtettem vele, amit nem is titkolt. De súlyosan ártottam vele az ügynek is, mert az igaztalan váddal még csak jobban megszilárdítottam tartózkodó álláspontja erkölcsi hitelében. Pedig akkor már én közeledni akartam, hogy ő is – ők is közeledhessenek.” (134: 619–620.)

Nehéz helyzetbe került Kacsó akkor is, amikor a hatvanéves Szabó Dezső értékelése kapcsán összekülönböző barátait, Szentimreit és Jancsó Bélát kellett megtartania a Brassói Lapok szellemi őrhelyén. „Nem értettem mindenben egyet a Jenő cikkével –

---

22 1936. november 9. – 1937. január 27.

kezdte 1939. április 26-án kelt levelét Kacsó –, de éppen így nem értek egyet mindenben a Te értékeléseddel sem. Hisztérikus és megalomániás embernek tartom Szabó Dezsőt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy értékeit nem ismerem el, imádatától azonban távol vagyok. A lényeg ez: amiként Szentimrei megmondhatta a véleményét Szabó Dezsőről, úgy a Te véleményednek is szívesen helyet adok. Védd meg, és mutasd helyes szempontból be őt, de ne azzal a módszerrel, hogy közben Jenőt ledorongolod, megsérted, felelőtlennek állítod be, szinte a vádlottak padjára utalod. Védd meg Szabó Dezsőt, de ne úgy, hogy Jenőt támadd. Arra nincs szükség, hogy meglazuljon vagy éppen megszakadjon a barátság közted és Jenő között – márpedig e cikk ezt eredményezné; s arra sincs, hogy ugyanígy járjak én is Jenővel, mert ugyebár mégiscsak munkatárs ő, s nem is a legkisebb ebben a nemben Erdélyben. Ne feledd el, cikked után joggal mondhatná el, hogy te a Szabó Dezső iránt érzett imádatodban semmibe veszed őt, a régi barátot és harcostársadat. Válaszolj a cikkére, de más hangon, s beszélj meg vele egy kicsit a dolgot. Akárhogy is van, ez az ügy nem lehet oka annak, hogy szétrobbanjon újra egy mag Erdélyben csak azért, mert másképp vélekedik két ember Szabó Dezsőről. Ez talán még magának Szabó Dezsőnek sem tetszenék, bár annyi benne az emberi hiba, mint az égen a csillag.” (120: 498.)

Jancsó továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy válaszcikke mielőbb megjelenjen. Érvérese így hangzott: „Nyolc napig stilizáltam, hogy kimaradjon belőle minden, aminek személyes éle lehetne, kimaradjon belőle a régi barát jogos elkeseredése és mélységes csalódása is, ami nem tartozik a nagyközönség elé. Vedd tehát úgy, ahogy van: ez a cikk az én válaszom minimuma, s ebből semmit nem engedhetek. Leadását pedig kérem tőled, a szerkesztőtől, azon az alapon, hogy ha leadtál ez ügyben egy támadó cikket, úgy a védő cikknek is helyet kell adj. És kérem a leadást a régi baráttól. Te a Jenő támadó cikket leadtad megjegyzésed nélkül, holott mint írod, nem értettél vele mindenben egyet. Én, másik régi barátod, most arra kérlek, mérj nekem is

ugyanazzal a mértékkal, mint másik barátodnak, és add le a cik-
kem, még ha nem is értesz vele mindenben egyet. Ezt tőled
barátságunk alapján joggal elvárom.” (120: 500–501.) Kacsótól
március derekán érkezik válasz, miután *Erdélyi szemmel Magyar-
országon* című cikksorozatához Budapesten dokumentálódott.
A sorozat egyik darabja a Szabó Dezső iránti érdeklődés belpoli-
tikai kérdéseiről is beszámol. Visszajövet Kacsó ki akart szállni
Kolozsváron, hogy nyugvópontra juttassa a vitás ügyet. De a kö-
rülmények úgy hozták, hogy Arad felé kellett jönnie. Ezért május
13-án arról tájékoztatja barátját, hogy Féja Géza cikkét (83.) hozta
el Pestről, mert „igen helyes megvilágításban és értékeléssel ün-
nepli Szabó Dezsőt. Ez helyreüti azt, amit [Szentimrei] Jenő vé-
tett, s nem marad salakja az elintézésnek.” (120: 504.) Két nap
múlva Jancsó megnyugvással veszi tudomásul, hogy Kacsó a
Szabó D[ezső]-ügyben elkövetett hibát korrigálni akarja, s örül
Féja írásának. „Miután azonban ez nem válasz a [Szentimrei]
Jenő cikkére, az ügy erkölcsileg csak úgy van elintézve, ha az én
válaszcikkemet is leadod, amit kérek tőled. Aztán ha Jenő vagy
más polemizálni akar velem, ám legyen, én az ügy érdekében
jónak látom.” (120: 505.)

Hogy e polémia Kacsót is hozzásegítette Szabó Dezső jelentő-
ségének a felismeréséhez, azt jól mutatja, hogy ezzel a szalag-
címmel jelent meg a május 26-i lapszám egyik cikke a Brassói
Lapokban: *Szabó Dezső drámai erejű beszéde a születésnapjára rende-
zett ünnepségen. „Érdemes-e gyávának lenni abban az országban, ahol
Szabó Dezső magyar maradt?” Kétezeröttszáz főnyi közönség ünnepelte
a 60 éves magyar írótv.*

Kacsó Sándor igazságkereső szenvedélye tehát a veszély ár-
nyékában is győzedelmeskedett. Sikerült megtartania a Brassói
Lapok szellemi örhélyén legfőbb szövetségseit.

Új fejezet otthonirodalmunk¹ történetében

Az Anyám könnyű álmot ígér műfaj történeti háttere

1. Németh László világította meg számomra a legérzékletesebben az írói tehetség fogalmát. Tamási Áron pályakezdésének művészi egyenlenségeit elemezve fejtette ki, évekkal a zenitét jelentő *Szülföldem* megjelenése előtt: „Én tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, amellyel kora kultúrájában alkotó szerepet tud betölteni. Kétségtelen, hogy ilyen szerepre szellemi hév, természeti bőség nélkül vállalkozni nem lehet. De éppily fontos, hogy az író meg tudja választani, mire teszi fel ezt a gazdagságot; tájékozódnia kell az időtlen eszmék közt s kora kultúrájában; éles szeme, biztos ösztöne legyen ahhoz, hol kínálkozik új, alkotó és neki való szerep, amelyet végigjátszva ereje megsokszorozódhat, képesség és helyzet frigyéből új képességek származhatnak. A Dunát nem kezdeti vízbősége teszi nagy folyóvá, hanem az iránya. Ez az irány szabó, iránytartó képesség éppúgy tehetség, mint a szellem nyers ereje...”²

Történetesen egy időben olvashattam Németh László okfejtését, a népi irodalomszemlélet „teremtő leltározását”, az erdélyi otthonirodalom (Balázs Ferenc, Bözödi György, Tamási Áron) alkotásait és Sütő András műfajteremtését. Pontosabban: újjáteremtését. (260.) Bár a szerző szerényen naplójegyzetek megjelöléssel bocsátotta útjára alkotását, semmi kétségem nem volt afelől, hogy az *Anyám könnyű álmot ígér* a vérbeli szociográfia reinkarnációja. Három Sütő-monográfia ismeretében (97., 34., 1. és 2.) is állítható: még feltárássra vár annak a folyamatnak a lezaj-

---

1 Molter Károly: *A magyar nép az új magyar regényben*. Erdélyi Helikon, 1940. 4. 201–211.

2 Németh László: *Tamási Áron*. In: 203: 333–337.

lása, amelynek során az ötvenes évek alkotói válságából kiutat kereső szerző biztos ösztönnel visszatál a negyvenes évek derekának irodalomeszményéhez; amikor a „kisebbségi keresztutak” tapasztalatai végül is ráébresztik arra: „hol kínálkozik új, alkotó és neki való szerep”, amelyek révén alkotói ereje megsokszorozódik, „képesség és helyzet frigyéből új képességek” származnak. Rendkívüli tehetsége okos kamatoztatásával a szerző úgy tölti be a szociográfiai műalkotás törvényét – erre a következtetésre jutottam akkoriban –, hogy egyben meg is újítja azt. Az 1970 és 1976 között több mint 90 000 példányban megjelent kötet ugyanis egy önmagát túlélő korszak emblematikus alkotásaként kért helyet a tudatunkban; akkor, amikor az a korszak még örök érvényűnek tüntette fel magát.

Megjelenésekor az 1970-es év könyveként értékelték Sütő András munkáját. (264: 120–123., 78: 55–65.) Joggal. Ma már nem kétséges az sem, hogy ez a mű egyrészt az író alkotói fénykorának nyitányaként marad meg az irodalomtörténetben, másrészt olyan paradigmaticus alkotásként – ekképp összegezett Elek Tibor a Hitel 2007-es emlékszámában –, amely a maga korában csapást nyitott „az egyén és hatalom viszonyát faggató szenvedélyes igazságkeresésnek”. (78: 55–65.) Akárcsak a *Szülőföldem* fogadtatásakor, a kortárs értelmezők elsősorban a műfaj rendhagyó jellegét érzékelték. A legszembetűnőbbben ezt a „klasszikus szociográfia” alapművét megteremtő Féja Géza értelmezése³ bizonyítja: „Társadalomrajz? Tiszta széppróza? Elbeszélésé oldott ballada? Lírai szökeforrások? Merész és irodalomba kívánczó dokumentáció? Valamennyit megtaláljuk művében [...]. A följegyzések tulajdonképpen [...] próza, mégis csodálatos ballada, orgonazúgású költemény [...]. Könyvét úgy nyitom fel újra és újra, miként a profán magyar bibliát. A bibliában találunk ilyen sűrűséget, egyszerűséget, a lényeg ennyire teljes és mezítelen jelentkezését, ekkora szabadságot az Idővel szemben.” A műfaj polifóniáját érzékelő Gálfalvi Zsolt számára is a társadalomrajz

---

3 Féja Géza: *Műfaj születik*. In: 84: 184–189.

tűnik fel elsőként: „Írói szociográfia – érvelt –, mert a mezősegi falu élete, a mikroközösség társadalmi mozgása a bölcsőtől a korporsóig, az emberi élet legkülönbözőbb állomásain át szinte adatszerű pontossággal rögzítődik benne.” Ugyanakkor az írói általánosítás magas szintje alapján regénynek is tekinti Gálfalvi a művet. És esszének, mert – miként kifejtette – „az író a közösségi gond és felelősség jegyében elemzi, értelmezi, kutatja, a társadalmi-történelmi távlatok és összefüggések között vizsgálja hőseinek sorsát, életét: keresi múlt, jelen és jövő kulcsait [...] a mindennapok földhöztapadt gondjaitól az emberi lét végső kérdéseigi ívelő gondolati skálán...”⁴

Hogy e sokféle értelmezési lehetőség mögött voltaképpen a megtalált egyéni műforma áll, azt Sütő mindenik monográfiusa kiemeli. Görömbei András elemzésében (98: 141–147.) ezt olvashattuk a nyolcvanas évek derekán: „Az *Anyám könnyű álmot ígér*ben Sütő András írói célja és törekvése az, hogy számot adjon a pusztakamarásiak sorsáról, a saját családjának történelembe ágyazott életéről, melyben »felgyúlt az idő«, melynek nem különleges, de megindítóan emberi dolgai a létezés legmélyebb titkaiba világítanak, miközben hiteles képet adnak a parasztság küzdelmes életéről, múltjáról és jelenkoráról egyaránt. [...] Nem esztéták számára készült a számadás, hanem hazai kívánságra és belső kényszerből. De a tények hitelessége mögött a művészi teremtés győzelmeként mélyebb, egyetemesebb hitelesség is felismerhető. [...] Az *Anyám könnyű álmot ígér* művészi módszere olyan természetes közvetlenséggel fejlik ki saját anyagából, benne az anyag annyira a saját belső művészi kifejeződési formáját találta meg, annyira a maga törvényei szerint szerveződik, hogy a sokféle módszer a tökéletes mű-egészben mint szuverénül önálló és egyedi műforma kel életre. Éppen ezzel a diadalmas öntörvényűséggel lépett ki Sütő András regénye a szokványos műfaji keretek közül, mintegy igazolván azt az irodalomelméleti megállapítást, hogy minden igazán jelentős mű módosít a műfa-

---

4 Gálfalvi Zsolt: *Vallomás az elkötelezettségről*. In: 98: 51–61.

ji szabályokon.” (98: 141–147.) Egy évtized múltán az újabb Sütő-monográfiával jelentkező Bertha Zoltán sem csak a harmincas évek szociográfiai teljesítményeire történő visszautalást érzékeli. (34.:) A „tényrögzítő konkrétság”-ban és az „analitikus létbölcseleti szigor”-ban az „autonóm irodalmiság visszavételét” látja, vagyis a kanonizált sémák szétfeszítését, az „irodalmiasított »hamis realizmus« falai”-nak lerombolását. (34: 108–109.) Ablonczy László 1997-es Sütő-monográfiájából (Ablonczy, 1997, 2002) kiindulva Lázok János értékméleti szempontból közelítette meg az *Anyám könnyű álmot ígér* szociográfiai vonatkozásait. (173a) A műfaj múltjáról és jövőjéről tartott 2001-es kolozsvári tanácskozáson kifejtette: „A kisebbségi létmetaforává átlényegített hagyományos paraszti világot és ennek korlátait, amelyek méltatlanul »kicsiny lehetőségek között« (Makkai Sándor) kényszerítik élni az embert, [...] az *Anyám könnyű álmot ígér* nem a feltétlen eszményítés jegyében ábrázolja, hanem valamiféle paradox, egyszerre külső és belső látószögből, amely az ábrázolt paraszti létforma értéktelítettsége mellett, azzal egy időben értékvesztését is képes kifejezni”. (173a)

2. Ha a korviszonyokat és a korabeli írói életpályák alakulását eszmetörténeti összefüggésben vizsgáljuk, akkor arra figyelhetünk fel Horváth István (1909–1977), Sütő András (1927–2006) és Beke György (1927–2007) immár lezárult életpályájának párhuzamba állítása során, hogy ők hárman teremtették újjá az otthonirodalom két világháború közötti alakváltozatait. Sütő az írói szociográfiát, Horváth István a tudományos igényű írói falurajzot, Beke György pedig az újságírói munkából kinövő szociográfiai riportot. Helyzetfelismeréseik ösztönzésére, írói erőtartalékaik mozgósításával, józan megszállottsággal. Ami összefüggött az írói idegrendszer reflexeivel, illetve az intézményesített lap- és könyvcenzúra működésének átmeneti lazításaival. Ha visszatekintünk a három szerző 1969-es publikációira, jellemzőnek (korspecifikusnak) találjuk, hogy például *Tudósítás a szülőföldről* alcímmel olvashattunk részleteket az *Anyám könnyű álmot*

ígérből, amit a szerkesztő „természetesen” úgy talált, mint a szerző készülő regényéből vett részleteket. Hogy akkoriban már készült a *Magyarózdai toronyalja*, azt csak a beavatottak szűk köre tudta. A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain közreadott tájszókból és néprajzi leírásokból nem lehetett következtetni erre. Ami Beke Györgyöt illeti, ő a riport „vérátömlesztéséért” küszködött az Ifjúmunkás és az Igaz Szó hasábjain. (48: 139–159.) Azóta írói monográfiák tudatosítják: a negyvenes évek derekán prózaíróként indult Sütő András írásművészetének válságkorszakában teremtette újjá az írói szociográfiát; az autodidakta Horváth István, miután ráébred arra, hogy eredeti költői hangja színét veszítette, tudományos tényfeltárással épített írói falurajzának köszönhetően jutott el a költészetét megújító művészi szemléletváltásig; Beke György nem elbeszéléseivel és regényeivel, hanem a riport korszerű alakváltozatával, barangoló könyveivel szerzett írói rangot magának. Ha a művek keletkezésének idején még nem is volt nyilvánvaló, ma már tudjuk, hogy mindhármuk életművének fókuszpontjában helyezkedik el ez a műfaj. Vagyis: törvényszerűen vezetett út a szociográfiáig, onnan pedig a művészi szemléletváltásig, újabb műfajok meghódításáig. Mindhárman a negyvenes évek irodalomeszményei jegyében indultak, a dogmatikus évek irodalompolitikai légkörében kitérőket tettek, és az 1968-as (átmeneti) politikai nyitás időszakában tudatosan keresték a művészi megújulás módozatait.

3. A mű megjelenését követő több mint száz kritikai elemzés és a már említett három Sütő-monográfia méltó összegzése után is még mindig alkalmat nyújt az újrafelfedezésre az *Anyám könnyű álmot ígér*. A Sütő András emlékére szerkesztett 2007-es Hítel-szám⁵ azzal lep meg, hogy az író nemzedéktársai és a fiatalabb évfázatokhoz tartozó kortársai egyaránt megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak a klasszikussá nemesedett alkotás-

---

5 Hítel, 2007. 2. p. 264.

nak.⁶ Elek Tibor *Egy igaz könyv igazságait* veszi számba, (78.) Pasztercsák Ágnes pedig egyén, közösség és emlékezés összefüggéseit vizsgálja. (226.) Ebből a lapszámból tudjuk meg, hogy Sütő temetése napján Csoóri Sándor ezt jegyezte fel naplójában: „Az *Anyám könnyű álmot ígér* című remekművet, másokkal együtt, magam is Illyés Gyula *Puszták népéhez* és Tamási Áron *Szülőföldemjéhez* hasonlítottam eddig. [...] Mindhárom könyv magas szintű elbeszélés, de mire végigolvassuk őket, a költészet világa vesz körül minket. Elbeszélő költemények? Nem, nem! Mindhárom súlyos, izgalmas beszámoló. Tele vannak valóságos étellel, humorral, befejezetlen történetekkel és közben olyan sajtóztató igazságokkal, amelyekért külön-külön parasztlázasokat kellett volna kiobbantatnunk. [...] De ha mindenik könyvet a maga helyén, a három író életművébe illesztve olvassuk végig, meglepődünk a különbségeken. Illyés a könyvében egy nemzet alatti réteget emelt be a nemzetbe, Tamási Áron mintha Bartók és Kodály életművének a háttérét és mélyvilágát formálta volna meg, s tette volna örökre láthatóvá. [...] Sütő pedig önmaga eredetiségének az elemeit tárta föl, s mozgósította dacos és fájdalmas leleménnyel. Könyvében azt írta meg [...]: ha már múlt is volt az élet, akkor is távlatot kínált”. (63.) Ahogy a Csoóri Sándoré (1930–2016) is. „Csoóri meggyőződése volt – evidenciaként emelte ki 2020-ban Gróh Gáspár irodalomtörténész –, hogy értelmes cselekvés nem képzelhető el pontos valóságismeret nélkül: erre intették a magyar irodalom klasszikusai. Ezért mindig megkereste annak lehetőségét, hogy megmutassa, amit kíméletlen pontossággal látott – és mindig megtalálta, amit kell látnia.”⁷

4. Szembetűnő, hogy Tamásival nemcsak a személyesség, a líraiság és (részben) az életanyag természete, a hazautazás mozzanata, az elbeszélés (családi) alaphelyzete rokonítja Sütőt, de lényegesen különbözik mozaikszerű szerkesztésmódjával, illetve a

---

6 A mű 2003-as kiadása a Klasszikus Kincsestár sorozatban látott napvilágot.

7 Gróh Gáspár: *Szociográfia vagy társadalomrajz?* In: 103: 50–55.

régi szociográfiai művektől eltérő írói nézőpontjával, ami nyilván a történelmi helyzet különbözőségéből is következik. Míg a népi szociográfia művei elsősorban a korabeli társadalmi viszonyokat elemezték, Sütő könyvének nem a statisztikai fölmérések vagy a gazdaságpolitikai folyamatok elemzése az alapanyaga, hanem a szórványhelyzeti létviszonyok családi és rokoni aspektusainak írói hitelességű bemutatása. Aligha meglepő, hogy ugyanazokat a szemléleti jegyeket, szerkezeti arányokat és műfaji rendezőelveket fedezhetjük fel Sütőnél, mint amelyeket az otthonirodalmat képviselő művek elemzése alapján a Magyar Napló kiadásában megjelent 2008-as kötetemben igyekeztem kimutatni. (48.)

Akkor úgy találtam, hogy a szociográfusi nézőpont legszembevetőbb sajátossága: 1) a felismert igazság kimondásának kényszere, 2) a szükségszerű távlat és 3) a nélkülözhetetlen bensőségesség.

A megismerés kisebbségi keresztútjait járva Sütőt is a történelmi tisztánlátás igénye és az írói szó felelőssége készítette megszólalásra. Minden egyéb ebből következik: a tényközlés és a személyiség hitelessége, a narratíva személyessége (vallomásosság), a valóságértelmezés dimenzióinak kitágítása (példázatokkal, illetve azzal, hogy teret ad az írói fantáziának is). Lehetőségei szerint a történelmi igazság mindkét oldalát megmutatja. A romlás külső és belső okaira egyaránt választ keres. Az egyeditől jut el az általánosig, és az egyetemestől tér vissza a sajátosság értékdimenziójának vagy értékfosztottságának a tudatosításáig. Eszközei között fellelhetők a társadalomkutatás bevált módszerei (a megfigyelés, az ankét, az interjú, a statisztika, a forrásértékű dokumentumközlés); szemléletalakítóvá és formateremtővé válik a líraiság és a vallomásosság, miként Balázs Ferencnél és Tamási Áronnál. Balázs Ferenc fizikumát idő előtt szétporlasztotta a „magasfeszültségű életáram”, amellyel a „mindenség sodrába” próbálta beállítani a két világháború közötti kisebbségi életet, de elgondolásai és tettei maradandóvá váltak. Tamási is tisztában volt azzal: nekünk itthon kell betölte-

nünk a szellem törvényeit. Amikor már nem tudott ehhez az élet-
elvhez igazodni, annak életműve látta kárát. Első amerikai útjá-
ról hazatérve Sütő a dévai szórványvidéken fejtette ki: nekünk
nem ott, hanem itthon vannak európai szintű elvégeznivalóink;
minél több szállal kötődünk szülőföldünkhöz, annál többet je-
lentünk a nagyvilág számára is.

a) A megismerés kisebbségi keresztútjain

Ma már nem tudom úgy kézbe venni az *Anyám könnyű álmot*
ígért, hogy ne gondolnék a 2001-es esztendő két – egymást kiegészítő – kötetére: a *Változó Erdélyre* (246.) és az *Erdélyi változatlan-
ságokra*. (261.) Megítélésem szerint Pomogáts Béla és Sütő mához
szóló üzenete – együtt érvényes. Azzal a megszorítással, hogy a
változás nem egyértelműen pozitív töltetű kifejezés, a változat-
lanság pedig nem a maradiság szinonimája. Sütő, akinek legalább
harminc olyan rokona van, aki nem beszél magyarul, drá-
maként éli meg az 1989 előtti és utáni erdélyi változatlan-
ságokat: az asszimilációt, az exodust, az értéksorvadást, az önfeladást, az
önrendelkezés hiányát, a szülőföld fizikai és lelki erodálódását.
Ha az 1970-es és a 2001-es kötetet egymás után olvassuk újra,
ezeknek a felismeréseknek az előzményeit mind ott találjuk az
Anyám könnyű álmot ígér textúrájában. A műveletet Pálffy G. Ist-
ván is elvégezte, és 2007-es értelmezésében (210: 41–44.) ezt rögzítette:
„Ady rémlátó utolsó erdélyi szavai után hatvan-hetven-
nyolcvan év múltán Sütő Andrásnak azt kellett látnia, hogy
nemcsak a pusztakamarási omlás válik véglegessé, hanem töm-
bökből is lehet szórvány, ősi magyar városokból kisebbség.” Az
asszimiláció, az exodus, a születéscsökkenés, az önfeladás, az ősi
magyar városok szórványosodása, a szülőföld fizikai és lelki ero-
dálódása odavezetett, hogy jó ideje már nem közel kétfélmillió ro-
mániai magyarról beszélünk. Mi több – azaz: kevesebb – a hiva-
talos népszámlálásokat korrigáló egyházi számbavétel szerint az
utóbbi negyedszázadban közel félmillió volt az erdélyi magyar
lélekapadás. Pécsi Györgyi irodalomtörténész szerint Sütő And-
rás a provincia gondjait írta, megszállottan. „Lírai szociográfiái-

ban a huszonnegyedik órában gereblyézte be – ahogy Bartók is tette annak idején a parasztdallamokkal – a provinciát az egyetem magyar irodalomba.” (227.)

b) Tényszerűség, hitelesség

Gáll Ernő társadalomtudományi nézőpontjából tartotta hitelesnek, további kutatásokra ösztönzőnek a művet. „Az *Anyám könnyű álmot ígér* oldalain felmutatott valóság – írta az 1975-ben megjelent *Tegnap és mai önismeret* című tanulmánykötetében – egy mezőségi vegyes lakosságú falu realitása... [...] Betekintést nyerünk a falu lakosainak hétköznapijaiba, régi és mai küzdelmeibe, közel kerülnek hozzánk vágyaik, törekvéseik, örömeik és csalódásaik. Megelevenedik előttünk a mezőségi falu mikrostruktúrája, a rokonsági, szomszédsági kapcsolatok hálózata, a különböző érdekcsoportok egymáshoz fűződő viszonya.”⁸

c) Szavak és tettek azonossága

A leírt szó felelőssége, a szókimondás bátorsága alighanem abból a sütői felismerésből fakad, miszerint nem elég az elveket kicsapni az általánosság mezejére: ütésközelből kell megfigyelni, hogy azok mit művelnek. Sütő lelkiismeret-ébresztő bátorságának egyik „forrásvidéke” alighanem a román Gulágot megjárt Böződi György 1938-as művének kálváriája.

d) Líraiság, vallomásosság

Lázok János szerint „a líraiság itt a műfajt is meghatározó formateremtő elvvé válik: az *Anyám könnyű álmot ígér* azért naplóregény, mert narrátora külső szemlélőből fokozatosan lírai alanynyá tűnik át – az alkotó belép a képbe, sorsa, személyisége részesévé válik a szülőfaluról készülő számbavételnek.” (173a) Elek Tibor az írói vallomástevés két – egymással összefüggésben is álló – vetületét fedezi fel a műben: „egyrészt a szülőföldet, benne a család, a rokonság, a faluközösség múltjához és jelené-

---

8 Gáll Ernő: „Holt-tengeri jelentés. In: 93: 155–158.

hez, hagyomány- és értékvilágához való viszonyt, másrészt az írást s annak részeként a saját írói pályájához való viszonyt.” (78.)

e) Írói fantázia

Gálfalvi Zsolt – több más műfaji besorolás mellett – azért tekint regénynek is Sütő 1970-es alkotását, mert az *Anyám könnyű álmot ígér* „az írói általánosításnak arra a fokára emelkedik, amelyen az életigazság meggyőző fénye elhalványítja a megtörtént – nem-történt-meg esetlegességének fontosságát, és a jellemek, helyzetek a részeken túlmenően, az egészre vonatkozóan válnak érvényessé”. (98: 51–61.)

f) Drámaiság

Hogy a Sütő színpadi műveinek drámai magját már az *Anyám könnyű álmot ígér*ben fellelhetjük, arra Lázok János hívta fel a figyelmet a kolozsvári szociográfia-tanácskozáson. Hogy eljárása mennyire indokolt volt, azt 2007-ben Csoóri Sándor is visszaigazolta. Az életmű lezárulását követően Csoóri a nevezetes Sütő-drámák (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*, *Csillag a máglyán*, *Káin és Ábel*, *A szuzai mennyegző* és a többiek) után újraolvasta az *Anyám könnyű álmot ígért*, és úgy találta, hogy „a drámák légköre, párbeszédes helyzetei, fordulatai ott vannak már az *Anyám*-os könyvben. Szavak, jelmondatok, a birsalmával megérett igazságok már mind felsorakoznak a pusztakamarási ég alatt. Mire lehet ebből következtetni? Arra, hogy a drámák megírásához szüksége volt Sütőnek egy nagy tisztítóútra! Szüksége volt gyermekkorára, eredetének minden porszemére, bujdosó humorára, indulataira, nehogy a készülő drámák légkörét megfertőzze valamiféle politikai vírus, stratégia, valamiféle ravasz vakremény. És csakis a magaslati hang hullámoztassa a sorsot a végkifejlet felé, amely klasszikus balladáinkban erőteljesen megjelent, s amelyről épp Sütő egyik példaképe, Kemény Zsigmond ír le egy felejthetetlen mondatot: Ez az a hang, amiért odaadnám minden regényemet.” (63.)

5. Pécsi Györgyi irodalomtörténész szerint Sütő András a provincia gondjait írta megszállottan. „Lírai szociográfiáiban a huszonnegyedik órában gereblyézte be – ahogy Bartók is tette annak idején a parasztdallamokkal – a provinciát az egyetemes magyar irodalomba.” (227.) Minden bizonnyal törvényszerű folyamat ez: az életpálya lezárulása után egyből az életmű fókuszpontjában találta meg végleges helyét az *Anyám könnyű álmot ígér*. A szerves írói építkezések eredményeként. A hetvenes évek középső harmadában megírt trilógia drámáiban ugyanis – állapítja meg Lázok János – hasonló, paradox szerkezetű erkölcsi-ideológiai értékjelképek ugyanezt az ellentmondást (tehát az adottság ragaszkodó őrzésének, illetve radikális meghaladásának homlokegyenest eltérő szempontjait) szoros baráti vagy testvéri kapcsolatban álló szereplőpárok jelenítik meg. A kényszerű búcsú is visszatérő motívum e drámák végjátékában, csak hogy itt az elválasztó alkati különbségek jóvátehetetlen és áthidalhatatlan szakadékká mélyülnek; az összetartozás, az elválaszthatatlan kötődés értelme tragikus elkésettséggel tudatosul az e művek alapkönfliktusát feloldó drámazáró búcsújelenetekben.” (173a)

II. AZ ÉRTÉKKÉPZÉS ERDÉLYI MŰHELYEI

Ady arca az örökkévalóságban

Utam Adyhoz

A hatvanas évek elején, elsőéves egyetemi hallgató koromban kezdtem behatóbban ismerkedni Ady Endre költészetével. Az egyik előadáson – a mezőfényi származású Teiszler Pál adjunktus tartotta – szóba kerültek a költői szótárak. Megtudtuk, hogy a Petőfié már elkészült, de az Adyéhoz még hozzá sem fogtak. Ugyancsak Ady-rajongó évfolyamtársammal összenéztünk: mi lenne, ha mi ketten hozzálátnánk...? Tanárunk arcán meg sem rebbent a későbbi évek során nemegyszer tapasztalt ironikus mosoly, csak ennyit mondott: órák után nézzünk be Szabó Zoltán kollégájához, ő majd eligazít. „Hát akkor lássunk is munkához” – tért rá a lényegre „SzabóZé” (ahogy a fölöttünk járók megkülönböztették őt a nyelvtörténész Szabó T. Attilától). Elsőéves korunkban Ady költészetének hangtanával foglalkoztunk, másodévesen a költő motívumrendszerének jelentésánál, harmadévesen a mondattanával, negyedévesen a diáktudományos konferenciára készítettünk román nyelvű előadást, majd szakdolgozatunkat véglegesítettük. Államvizsga után derült ki, hogy Szabó Zoltán kiadásra érdemesnek tartotta munkánk egy-egy sikerültebb fejezetét. A könyvkiadás átszervezésének zúzza-

varában nyoma veszett a tervezett stilisztikai tanulmánygyűjteménynek, hogy aztán jó évtized múltán életre keljen *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* sorozattal címmel.

Az egyetem elvégzése után Bukarestbe neveztek ki falujáró újságírónak, ami számomra „végérvényesen” azt jelentette, hogy egyszermind a tudományműveléstől is távol kerültem. (Öt esztendeig kellett várnom, amíg főszerkesztőm beleegyezett, hogy doktori képzésre felvételizzem.) Hanem Ady nem engedte el a kezem. És többszöri érminszenti látogatásom nyomán megírtam az *Adyfalvóért hadakozó Papp Aurél* című irodalom-földrajzi helyszínrajzomat.¹ Amikor írásom a Korunk centenáriumi számában megjelent, akkor döbbsentem rá, 1977-ben, hogy milyen sokat köszönhetek annak az öt esztendőnek, amit Ady költészetével töltöttem. Lényeglátásra szoktató évek voltak ezek, amelyek a szakirodalom révén látókörmbe hoztak két olyan kiváló 20. századi gondolkodót, mint Németh László és Szabédi László. Előbbi a *Magyar ritmus* című munkájával nyűgözött le, (199: 2104–2140.) utóbbi *A magyar ritmus formáival*, amelyben a tudós költő Németh verselméletét is továbbépíti. (263.) A szerves építkezések iránti fogékonyságomat alighanem nekik köszönhetem. Miközben Adyt céduláztam, a tanszéki könyvtárban ráleltem az Ady-versek genezisére. „Nem hiszem – dobogtatta meg a szívem Németh László –, hogy volna a világirodalomban költő, aki formában ekkorát végezhetett. Ehhez az kellett, hogy egy nép elfelejtse magát, s egy óriási lélekben megtalálja.” (199: 2134.) „Mi volt az Ady vívmánya? – tette fel a kérdést a költő halála után húsz évvel. – Visszaállította verselésünk folytonosságát első versemlékeinktől – a jövevény versformákon át – máig. Felújította a tagoló verset, s megmutatta, hogy kell az időmértéket a legmagyarosabban és legváltozatosabban belevonni és kihasználni.” (199: 2134.)

Egyetemi éveim során aztán többé nem került szóba Ady költői szótára. Azóta is várom, hogy a Zrínyié, a Balassié, a Petőfié,

---

1 Cseke Péter: *Adyfalvóért hadakozó Papp Aurél*. In: 55: 57–66.

az Aranyé, a Juhász Gyuláé, a Radnótié mellett mikor vehetem kézbe az Adyét is. A számítógépek világában talán nem nyúlik túlságosan hosszúra ez a várakozás. Hiszen az Osiris Kiadó jóvoltából 1997-ben megjelent a versek összkiadása, a prózai szövegek (cikkek, tanulmányok, feljegyzések) pedig az Akadémiai Kiadó kritikai kiadása alapján állnak a szótárszerkesztők rendelkezésére. Egy szűrőpróba szerint a magyar szó szerepel a legtöbbször Ady költői szóhasználatában, ezt követi az Isten, majd a halál. (180.) Ez lenne az egyik magyarázata az Ady nélkül töltött lélekszikkasztó időknek? Amelyek számúzték a magyar, az Isten és a halál fogalmát még a költői szótárakból is? Szerencsére egyetemi mentorom, aki nyugati hadifogsága idején megtanult angolul, a nyelvelméleti alapon megújuló stilisztikai tudományok kolozsvári művelője volt (1927–2007). És mint ilyen: iskolaalapító is. Ez persze akkor még nem derült ki számunkra. Az foglalkoztatott csupán, hogy hetente tudjunk beszámolni neki az elvégzett munkáról. Tény, hogy akkori tanítványai közül heten doktoráltunk, és az idők során hatan doktori témavezetőkké képeztük magunkat. Ha nincs Szabó Zoltán tudományos ambíciója, az egyetemi öt esztendő Ady nélkül telt volna el.

Jancsó Elemér féléves Ady-kurzusa már nem lehetett irányadó számomra, ráadásul a saját ifjúságára is emlékező szórakozott professzor csak Párizsig kalauzolt bennünket... Hanem Balogh Edgár műfaji rangsorolását ma sem feledhetem. Ő egyenesen Ady életművének a példázatával igyekezett a közírás felé „terelni” bennünket. Nem melléktermék Ady publicisztikája – érvelt nemegyszer; épp fordítva: a közírásban alakult ki költészetének gondolatvilága: ezerháromszáz költeményének négyezernyi újságdal volt a melegágya. Utóbb rájöttem, hogy az ő felismerései is Bóka László 1955-ös Ady-monográfiájára vezethetők vissza: „Ady Endre mint publicista készült el, s csak egy nagy áttörés jóvoltából lett költő.” (37.) Németh László ezt a „hatalmas gondolkozási potenciát” érezte ki Ady költészetéből. Amit annál kevésbé lehetett elsikkasztani – érvelt a költő halálának tizenötödik évfordulóján a Debreceni Ady Társaság 1934. március 2-i előadóján –, mert ez

határozza meg lírája jellegét; nemcsak egy nagy gondolkozó lírája az övé, hanem „filozófiai jellegű líra”.² Csaknem egy évtized múltán Kodolányi megalapozottan írta le: „Széchenyi óta Németh László a legbátrabb és legnagyobb gondolkodónk.” (158.) Hadd tegyük hozzá nyomban: Ady nélkül nem jött volna létre Németh László hatalmas gondolati építménye sem.

Történelmi okai vannak Németh László életre szóló Ady-élményének. A hetedik gimnáziumi évben – 1918 tavaszán – Németh László tüdejében elváltozásokat találtak a budapesti hadikórházban. Édesanyja úgy gondolta, hogy a jótékony hegyi levegőn való hosszasabb tartózkodás jót tesz gyógyuló tüdőgócainak; annál is inkább szükségesnek mutatkozott ez a „hegyi kúra”, mivel a decemberben esedékes hadi érettségi után számolnia kellett a besorozással. Ennek „köszönheti”, hogy egy nagybányai szőlőskertben tölthette a nyarat, a Morgó oldalában. A Piavénál elszenvedett vereség óta egyébként sem foglalkozott már a háborús eseményekkel; túléli a spanyolnáthát – amibe Jancsó Béla csaknem belehalt –, és novemberben önképzőköri verset olvas fel az ország feldarabolásáról. Mindezt a dr. Lakatos István által összeállított életrajzi kronológiából tudjuk. Azt is, hogy 1918 augusztusában Ady és Babits verseivel ismerkedett, sőt Ady hatására maga is írt verset. (202: 41–44.)

Önéletrajzi visszaemlékezései szerint Németh László akkor találkozott az új magyar irodalommal. A nyaralásra ugyanis magával vitte Elek Artúr modern lírai antológiáját, (289.) amelyikben néhány Ady- és Babits-verset is talált (*Elillant évek szőlőhegyén, Szeretném, ha szeretnének, Sugár, Danaidák*). A legjobban akkor *Az én menyasszonyom* fogta meg: „»Mit bánom én, ha utcasarkok rongya«. Ebben volt valami gyönyörű, belőlem hangzó; s egzotikum mégis, férfiegzotikum.” (204: 88.) Ady még élt, de a tizenhét éves Németh Lászlót már az Ady utáni nyelvteremtés kérdései foglal-

---

2 Németh László: *Ady Endre*. In: 196: 441–453.

koztatják. Jelen volt a váteszköltő temetésén,³ majd kilenc megrendítő tanulmányban tárta fel a magyar gondolkodó – kinek verseiben a magyar sors önmagára eszmélt – „lírai székesegyházának” alaprajzát, vázolta megépítésének körvonalait. (101.) Németh László Adyban a nagy gondolkodót fedezte föl – telitalálat-értékű Grezsa Ferenc 1977-es megfigyelése –, Ady költészete kiindulás volt számára, s nem végpont. „Az utánzás reflexe helyett a ráébredés lehetősége önnön képességeire és feladatára.”

A költő halálának tizedik évfordulóján a szegedi egyetemről hazatérő Jancsó Béla nagy egyetértéssel olvasta az Erdélyi Heliikon 1928. augusztusi számában: „Ady verte föl bennünk az emberséget; ő fakasztotta föl érzéseinket, az ő mitológiája szállta meg hajnalködként világra eszmélő érzeinket.” (205.) Akkoriban zajlott Németh László perlekedése a költőért. Ennek summája: „Adyt én három nagy áram örvényének látom. Az első egy ősi, magyar tendencia, mely ott lappang a magyar irodalom mélyén, s Adyban foglalódott össze legelőször. A másik egy nagy európai koráramlat: a tizenkilencedik század második felének lehelete, mely Nagyvárad, Pest és Páris levegőjéből szívódott Adyba. A harmadik a vidám életszeretet árama, egy új magyar hellenizmus, amely Adyban született meg, hogy irodalmunkat mind inkább magának jegyezze el.”⁴

Az Erdélyi Fiatalok indulása idején (1930) Jancsó Béla testvéröccse, a Sorbonne-ról hazatért Jancsó Elemér így idézte fel a háborút követő évek irodalmi állapotát: mialatt „a nagyrészt régi, konzervatív nyomokon haladó középiskola vagy egészen elhallgatta a modern magyar irodalmat, vagy pedig teljes mértékig ellene fordult, és ledorongolta azt”, „az ifjúság titokban a padok alatt Adyt olvasta, és a modern magyar irodalom zászlajára esküdött fel”.⁵ Németh László és Jancsó Béla korélménye ugyan-

---

3 Ady temetésén egyike volt azoknak a gimnazista diákoknak, „akik fölkapaszkodtak az Arany-szoborra, hogy a költő ravatalához közelebb kerülhessenek”. (101.)

4 Németh László: *Az Ady-pör*. In: 198: 1492–1512.

5 Vö.: Cseke Péter: *Omló partok gátkötői*. In: 58: 194–224.

az volt. Írói indulásuk is egybeesett, 1918 után pedig Ady szellemisége mindkettőjük számára állandó viszonyítási alappal bizonyult. Ady küzdelmei azt példázták számukra – és közvetve nemzedéktársaik számára –, hogy belső megújulás nélkül semmiféle külső változás nem hozhat megoldást a Kárpát-medencében megosztva élő magyarságnak.

Tizenöt évvel Ady halála után Németh László megdöbbenve tapasztalja, hogy egyre ritkábban emlegetik a költőt, „s akik emlegetik, egyre kevésbé ismerik”. A negyedszázados évfordulóra rádió-előadással készült *Ady ünnepére* címmel. Amit azonban levettek a műsorról, merthogy „ünneprontó” vádbeszédnek tartották „a ritka értékeit ostobán pazarló nemzet ellen”.⁶ Németh hitetlenkedve, megrendülten állapította meg: „Annyi Ady-est és Ady-vita ellenére Ady műve ma éppolyan kiaknázatlan, élettelen-vált, mint Kazinczy levelezése, Berzsenyi klasszicitása, Széchenyi páratlan értékű naplói, Madách titokzatos életműve, Arany mélyebb fele, Kemény gazdag agyveleje. Negyedszázad során még a szokásos irodalomtörténeti bebalzsamozást sem végeztük el rajta. [...] Teljes Ady-kiadványunk máig sincsen.” Majd feljajdulva kérdezte: „Kin nőhet meg egy nemzet, ha ilyen nagy írókon nem? S mi lesz a sorsa a nemzetnek, amely közé ilyen nagy írók is hiába jönnek?”

Az 1969-es Ady-ünnep alkalmával Székely János és Szilágyi Domokos disszonáns hangot ütött meg. Lényegében mindketten azt állították, hogy Ady költészete már a múlté. Megszólalt Páskándi is, aki abból indult ki, hogy Székely János és Szilágyi Domokos nem Ady babérjait tépi, hanem „fejhez állóbb” babért kíván neki. Kétrészes esszéjében (212., 213.) ezt teszi maga is, visszaautalva a Korunk hasábjain közzétett fejtegetéseire, mintegy megelőlegezve *A vándor-lírában* használt példáit, példázatait, fogalmi horizontjának lényeges elemeit.

„Ady nagy emberi, lírai egyéniség, az egyéniségre azonban nincs mindig egyformán szükség – állapította meg saját élettörté-

---

6 Németh László: *Ady Endre*. In: 198: 441–453.

netére is utalva. – Egy olyan korban például, amelyben többnyire háborús parancsokat hajtanak végre, s ezek a parancsok – nagyjából legalábbis – rímelenek a közvéleménnyel, egy ilyen korban nincs szükség annyi rendkívüli egyéniségre, egy ilyen kor nem is túrta meg annyi nagy egyéniséget, mint az olyan békés időszak, amelyben nem kell mindennek, mindenkinek az egy és legszükségesebb cél felé törnie, minden energiát valami egyre és közösre (fenti példánkban a jogos önvédelmi harcra) összpontosítani. Egy ilyen békés korszakban a megszilárdulás erős fundamentumán a »felhőkarcoló-egyéniségek« egész sorát, változatait lehet felépíteni. Ilyenkor a társadalom megengedheti és meg is engedi magának kiugró egyéniségei koegzisztenciáját, mert létük nem veszélyezteti a közösség egységét, létét; nézet- és véleménykülönbségeikből nem származhat baj a létmegtartásra törekvő közösségre. Ezért mondjuk sokszor: lám csak, abban a korban mennyi nagy egyéniség volt, s a másokban alig-alig. Nem mintha az egyik korban kevesebb »születne«, mint a másokban, ám a társadalom belsejében önirányító reflexrendszer működik (például nevelés, közvélemény stb.), s ez az önirányító érzék akár bevalottan, akár burkoltan lehet egyéniség-serkentő vagy egyéniség-ellenes.”

A költészet halálát is kinyilvánító Székely Jánossal ellentétben meggyőződése, hogy „a líra nem is az emberrel, csak általa halhat meg véglegesen, mert a líra nem más, mint képe annak a természetnek, amit az élőlény magába fogad, körülszokja, magához idomítja, hogy ne féljenek egymástól. A lírai megismerés-történet pedig nem más, mint annak a küzdelemnek a képsorozata, melyet az ember a vad külsőnek önmagával való szelídítéséért folytatott. A külső belsővé tévése: a költő magába hívja a világot, hogy saját meghitt négy fala között vallhasson neki róla és önmagáról. A szabólórinci »különbéke« emberi egy-lélek és természet, a világ, a múlt, a jelen és jövő között.” (212., 213.)

Páskándi „felhőkarcoló-egyéniségnek” látja/láttatja Adyt, Németh László lírai székesegyháznak tekinti a költészetét, hiszen maga is székesegyházat épít. „Léha beszéd azt találgatni –

érvelt 1934-ben Németh László –, hogy Adyból ötven vers marad-e meg vagy öt. Egy székesegyháznak lehetnek jobban-rosszabban kifaragott szobrai; nem lehet levérni párkányaikról őket. Mindegyik mond valamit, s együtt mondják ki a templomot. Minél jobban ismeri az ember Adyt, annál több tökéletlenséget talál híres verseiben s annál több figyelemreméltót az elrejtettekben. [...] Ady nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is.” (198: 441–453.)

Amikor az Ady-versek hangtanát, szótanát és mondattanát „szótároztam”, akkor vált könnyebbé a dolgom, amikor felfedeztem e költészet – ciklusokra épülő – motívumrendszerét. „1910-re az Ady-épület nagyjából készen van – olvasom Németh Lászlónak a Fővárosi Népművelési Bizottság 1941-es Ady-estjén tartott előadásában. – Ha idáig olyan volt, mint egy gyorsan nőző templom vagy palota, most olyan, mint egy kész katedrális, mely kötetről kötetre újból megépül, megéneklődik, de csak a pillérei és díszei változnak: a szerkezet ugyanaz. Ennek a katedrálisnak a terveit a legtisztábban a *Minden titkok verseiben* szolgáltatta ki.”⁷ A rémlátások közt haldokló poétáról pedig ezt írta: „Adyval az elhagyatottság is jót tesz. Egy darab örökkévalóság veszi őt körül. Az életét sajnó ideg a Végzet üzenetei elé feszül. Önmaga sorsát úzött vadként szenvedti, de az örökkévalóság szemével látja: *Ifjú szívekben s mindig tovább.*” (197: 1089–1097.)

Monostori Imre összegzésében Németh László esszéirői világgépének alaprétegei is szervesen következnek egymásból. A magyar sorskérdéseket életműve középpontjába állító író gondolkodásának belső rendjét a történelem is motiválta. (188.) Ezért érzekelte élete vége felé fölöttébb fájdalmasan a magyar nemzeti kohézió lazulását – mutatott rá Görömbei András. – Ezért jelezte már a hatvanas években a globalizáció negatív hatását a nemzet összetartozás-tudatára, szellemi-erkölcsi kohéziójára. „Valahányszor a nemzeti közömbösség és a nemzeti tudat elképesztő zavaraival találkozunk, világító fáklyánk lehet Németh László

---

7 Németh László: *Vitathatatlan Ady*. In: 197: 1089–1097.

Ady-értelmezése, illetve az ő életművével való bensőséges szembeállítás. Németh Lászlóban ugyanis erős volt az a meggyőződés, hogy európaiságunk megtartásának és érvényre juttatásának szellemi feltétele nemzeti mivoltunk mély rétegeinek a feltárása.” (96.)

„Az író – vállalkozás.” A Németh László veje, dr. Lakatos István által összeállított rendhagyó életrajzi kronológiának ez áll a címlapján. Rendhagyó, mert a száraz életrajzi tényeken túl egy szellemtörténeti kronológiát is köszönhetünk neki. Azt szeretne tudatosítani, hogy a Németh László-i vállalkozást nagy fokú közösségi felelősségtudat hajtotta. A szakkutatás kimutatta: Németh László Adyval töltött évtizedei nélkül mennyivel szegényebbek lennének Ady után száz esztendővel. Az emlékeztetőre is emlékezve nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Németh László munkálkodó lényének, szellemi küzdelmeinek, életművének legfőbb törekvése a magyar nemzet belső kohéziójának erősítése, a nemzeti önbecsülés táplálása és a magyarság szellemi színvonalának európai rangra emelése volt – és marad.

Irodalmi értéképítés a Trianon utáni Erdélyben

Pályám során többször foglalkoztam a Trianon után fellépő első erdélyi írónemzedékkel. Amikor a *Tizenegyek* megjelenésének nyolcvanadik évfordulóján a reprint kiadáshoz megszerkesztettem az 1923-as antológia elő- és utóéletét bemutató „iker-kötetet”, megragadott Szent-Iványi Sándor (későbbi unitárius teológiai tanár, történész és politikus) nemzedéki vallomása: „Írók születtek a nagy Tragédiából, az el nem sírt bánatokból, a meg nem élt életekből.” (11.) A kisebbségi sorsunkat máig meghatározó világtörténelmi fordulat századik évében látott napvilágot azoknak a fiatal költőknek a seregszemléje, akik többnyire a 2010-es években kerültek az irodalmi életbe. Kíváncsi voltam, hogy a *Címtelen föld* (106.) szerzői miként viszonyulnak ahhoz az élethelyzethez, amelyben költőként magukra eszméltek.

A kötetet gondozó és a kolozsvári Helikon mellékletét (*Pavilon 420*) szerkesztő Horváth Benji – André Ferencsel írt – bevezető tanulmányából idézem: „Az antológia szerzői nem feltétlenül nép-, illetve nemzet-ideológiai erővonalak mentén tájékozódnak. Számukra Trianon nem annyira trauma, mint inkább alaphelyzet. Nem az a kérdés, hogy kinek van igaza és ki hova áll, hanem az, hogy mit lehet kezdeni ezzel az egésszel? Nem a jó – rossz, román – magyar, többség – kisebbség vagy egyéb bináris oppozíciók mentén képződik meg az identitásuk, hanem egy fluid, heterogén tapasztalás nyomán...” (9.) Vagyis: más kérdéseket tesznek fel, mint az előttük járó írónemzedékek. A rájuk jellemző érzékenység és kulturális logika okán *metamodernnek* nevezik lírájukat.

Ebben a *Tizenegyektől A címtelen földig* ívelő áttekintésben próbálok felvillantani a Trianon utáni erdélyi irodalmi értéképítés – történelmi szakaszokhoz kötött – összefüggéseit, jelenségegyütteseit.

A hírlapirodalom és a szépirodalom tejttestvérisége

Az 1928 májusában indult Erdélyi Helikon első számában olvasom Spectatornak *Vajúdó Európa* címen közreadott látletét. Szerzője nem szépíró, hanem közéleti férfiú, a magyar sajtó történelmi előrelátással megáldott, éles elméjű személyisége (polgári nevén: Krenner Miklós). Akár ma is írhatta volna: „Európa nemcsak beteg, hanem erkölcstelen is. Élete a legborzasztóbb hazugságokra épült fel, és ezek a hazugságok a kóros állapotnak részben okozói, részben következményei, de mindenképp életünk vészes zsarnokai.” (258.) Ha valaki, akkor ő ezt bátran állíthatta, mert pályája során ötvenszer állt bíróság előtt, és tizenöt súlyos sajtóper indult ellene. Nem véletlen, hogy Áprily a folyóirat-szervezés idején a munkatársak közé szólította, mert ő volt az, aki addigra tudatosította, hogy az 1918 után Erdélyben megszülető magyar irodalomnak a napisajtó volt a felnevelő dajkája, szállásználója. A történelmi kataklizmában eligazítást nyújtott, Erdély-tudatot erősített, maradásra és cselekvésre ösztöngött. Időnkénti számvetéseiben Spectator kimutatta, hogy Erdélynek semmivel sincs kevesebb kitűnő hírlapírója és szerkesztő-tehetsége, mint ahány szépírója.¹ A Keleti Újság emlékezetes irodalmi pályázatait, a kolozsvári Napkelet működését, az Ellenzék Áprily, majd Kuncz Aladár szerkesztette irodalmi mellékletét azért tartotta példaértékűnek, mert ezek a kezdeményezések – a *Tizenegyek* 1923-as fellépését is ideértve – elősegítették az erdélyi magyar irodalom önszerveződését: az Erdélyi Szépmíves Céh megalakítását, majd a helikoni munkaközösség életre keltését, illetve folyóiratának, az Erdélyi Helikonnak az elindítását. (53.) Az erdélyi magyarság „borzalmas anyagi leromlása, politikai si-

---

1 Érdemes ugyanakkor felfigyelni arra, hogy ugyanebben az időszakban mennyire megnőtt a kisebbségi lapkultúra szerepe, szellemi teherbíró képessége – a könyvkultúrához viszonyítva. Dezsényi Béla kimutatta, hogy a két világháború között Magyarországon a könyv- és lapkiadás viszonyát a 80,24%: 19,76% fejezte ki, Romániában a 78,15%: 21,75%, a romániai magyarság szellemi életében pedig az 52,24%: 47,75%! (71.)

kertelensége idején, az iskola, színészet, képzőművészet omlásának korában az erdélyi irodalom [...] felnövekedett.” (257.)

„Az erdélyi magyarság nagy értékei még mindig elegendők, hogy kiemeljék nagy letargiájából – bizakodott és biztatott a húszas évek elején Nyirő József, aki akkoriban a Keleti Újság belső munkatársa és a Kaláka kiadóvállalat egyik megalapítója volt. – Ezek az értékek szerencsére nem függenek külső körülményektől, és hatni fognak mindörökkön. Téved és vétkezik, aki ezektől búcsúzni akar.” (208.)

Az 1928-ban induló Erdélyi Helikonnak már volt, amire alapoznia. A francia internálótáborból – budapesti intermezzo után – hazatérő Kuncz Aladár, az erdélyi magyar irodalom intézményteremtője a folyóirat bevezető írásában ekképpen idézte fel az 1918 előtti és utáni állapotokat: „A centralizáció szelleme [...] uralkodó volt az irodalom életében is. Ez pedig annyit jelentett, hogy az irodalmi központjától elszakadt Erdély [...] olvasóközönsége, könyvterjesztése a legkezdetlegesebb állapotban sínylődött, s mindezek fejében nem voltak írói sem. Vagy helyesebben mondva, mindene, ami e tekintetben csak volt, az egy irodalmi központ napfényében kapott meleget és világosságot. Mihelyt ez a nap megszűnt rásütni, a fennálló keretek kihültek és sötétségbe borultak.” (165.)

Magyarországon a centrum és a periféria viszonyrendszere a kiegyezést követő években alakult ki. Abban az időszakban a fővárosnak más volt a szerepe, mint a „szigetszerűen” kiemelkedő nagyobb városoknak (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Brassó, Szabadka stb.), illetve a történeti régióknak (Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék). (Vö.: 25.) Babits 1926-ban úgy látta, hogy 1918 után az íróknak „javára vált az elszigeteltség és az önmaguk erejére utaltság”. „Így az erdélyi tehetségek jobban kifejlődhettek,

mint ha a magyarországi irodalmi központ őket is felhabzsolta volna.”²

És fölkel a nap című beköszöntőjében Paál Árpád, a kolozsvári Napkelet főszerkesztője bejelentette, hogy „az induló folyóirat az erdélyi sajátosságok kidomborítására törekszik”; a főszerkesztő-helyettes Szentimrei Jenő kifejtette, hogy „a költő és publicista Ady Endre, valamint a prózáíró és irodalomszervező Petelei István hagyományait vállalják”; a lapszerkesztés elveit illetően leszögezték: „A Napkelet a szabad kutatás s a különböző irodalmi irányok és világnézetek szabad fóruma. Nem alkalmaz lelkiismereti kényszert senkivel szemben, s minden irányt szóhoz enged, ha becsületes álláspontot fejez ki, és önmagának mértékével mérve értéket jelent.”³ Az 1993 novemberében megrendezett budapesti irodalomtudományi konferencián Pomogáts Béla abban látta a folyóirat legfontosabb szellemi örökségét, hogy „egyeztetni tudott a különféle, egymással is vitában álló irodalmi és világnézeti áramlatok között, és össze tudta fogni a sokféle irányból érkező erdélyi írók táborát”.⁴ Ebből az alapállásból egyértelműen következett, hogy a folyóirat korántsem kívánt „belterjes” maradni. Amellett, hogy az erdélyi magyar létkérdésekre összpontosított, az egyetemes szellemi áramlatok közvetítését is felvállalta. A szerkesztők hittek abban, hogy a részekre darabolt Kárpát-medencei magyarságra európai küldetés vár.

Az első évtized bebizonyította, hogy az itt magára találó irodalom a szellemi önvédelem szükségletéből született – tudatosította a Nyugatban Szentimrei. – Iránymutatója, „kivetítődése,

---

2 Lásd *Az erdélyi irodalom kívülről* című interjút az Ellenzék 1926. január 13-i számában. Ua. in: 16: 138–139.

3 Mózés Huba: *Irodalom és művelődés a Napkelet spektrumában*. In: 191: 5–14.

4 Pomogáts Béla: *A Napkelet (1920–1922)*. In: 265: 314–320. Meglepőnek tűnhet, de Pomogáts nem jelzi, hogy ugyanezen a címen 1923 és 1940 között Budapesten megjelent egy másik, hasonló című folyóirat is. Holott ez is feltáratlan értékeket rejtgetett, és rejtget ma is, miként a 2012-es Tormay Cécile-konferencia bizonyította.

megjelenési formája és harci eszköze egyben” az erdélyi kisebbségi életnek. (272: 537.)

Budapesti írók az erdélyi magyar irodalom hivatásáról

A Pásztortűz szerkesztősége három kérdést tett fel 1922 végén három budapesti szerzőnek: „1) Melyek az erdélyi magyar írók jelen és jövő feladatai? 2) Hogyan képzelhető el a jelenlegi Magyarország és az elszakított részek magyar íróinak együttműködése? 3) Milyen szemmel nézik és látják a magyarországi írók az erdélyi magyar irodalom önállóságát?” Az első kérdésre Pintér Jenő irodalomtörténész ezt válaszolta: „Az erdélyi magyar írók feladata az, hogy a régi tisztas hagyományok szerint műveljék az irodalmat. Nemes ízlésűek és konzervatív szelleműek legyenek. Ne szédíttessék el magukat azoktól a hóbortos, ultramodern firkászoktól, akik intellektuel eszméikkel és bugyborékoló stílusukkal alaposan megrontották a közízlést.”

„Végtelenül fontos, hogy a [z el]csatolt területek magyarsága a magyar irodalom legjavát kapja. Ezért az erdélyi magyar írók legfőbb kötelességét abban látom – jelentette ki Szabó Dezső –, hogy az igaz, nagy magyar íróknak csináljanak propagandát, ismertessék, terjesszék őket.” A Pásztortűz-szerkesztő Walter Gyula kommentárjában azt fűzte hozzá, hogy ez az erdélyi magyar irodalom önállóságának halálát jelentené. „Az itt élő magyar íróknak speciális feladataik és kötelességeik vannak. Ezekről megfeledezniük nem lehet és nem is szabad.” (294: 700–704.)

A „nagyvilágba induló” Tizenegyek jövőképe

Egy frissen elkészült disszertáció előmunkálatai hozták felszínre Jancsó Elemér hagyatékából ezt a figyelmet érdemlő visszaemlékezést: „Amikor Tamási Áront megismertem, még csak első évet végzett egyetemista voltam, s vakációra hazajövet részt vettem a

Tizenegyek című antológia előkészítésében, majd terjesztésében. A *Tizenegyek* írói csoportja ekkor alakult ki azokból a fiatal írókból, akik részben nemzedéki, részben eszmei alapon szemben álltak a konzervatív írók táborával. Az antológia írói között szerepelt többek között Tamási Áron, Kacsó Sándor, Balázs Ferenc, Kemény János és tragikusan elhunyt bátyám, Jancsó Béla. [...] Fiatalok voltunk, jövőt láttunk nemzedékünk előtt...”⁵

Hogy milyen jövőt láttak?

A nemzedékszervező Balázs Ferenc a *Tizenegyek* élén így ütötte le az alaphangot: „Hogy van-e erdélyi magyar irodalom vagy nincs, erről csak akkor lehetett vitázni, amikor a magyar földet részekbe osztották, s a fejet – Budapestet – elzárták a karoktól és a lábaktól. Mert eddigelé a vidék minden kitermelt értéke Budapestre ömlött... [...] A nagy elbúcsúzásakor még nem lehetett tudni, hogy folyik-e vissza valami az árván hagyott területekre, vagy üti-e föl a fejét a hegyek között új íróserég. De most erdélyi magyar irodalom új fejjel és új testrészekkel letagadhatatlanul és vitán kívül állóan: van.”⁶ Mind az irodalomteoretikusnak induló Balázs Ferenc, mind a kisebbségi kulturális paradigmaváltást előkészítő Jancsó Béla a néplélek (jelesül a székely néplélek) felfedezésére építve vállalkozott eredeti látásmódú erdélyi irodalomteremtésre. Abból a felismerésből indultak ki, hogy a nemzeti katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után megmaradtak a szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai.

A „speciális erdélyiség kibontása és megvilágítása”, a „partikuláris helyi színek” felvillantása korántsem jelentette a regionalizmus egyeduralmát. Épp a transzilvanizmussal szemben fogalmazták meg programjukat, és a korszak modern törekvéséhez, az expresszionizmushoz kapcsolódva ösztönözték a helyi hagyományok és az európai távlatú

---

5 Jancsó Elemér kézírata a Jancsó család hagyatékában található. Az egész kérdéskört külön kötetben tárgyalja 255.

6 Balázs Ferenc: *Erdélyi magyar irodalom*. In: 290: 7–16.

modernség ötvözését. Az expresszionizmus testvériségeszménye megóvta őket a faji elzárkózástól, mert – miként Balázs Ferenc vallotta –: „bármiféle életnek és irodalomnak nem lehet más törekvése végeredményben, mint csodálatos harmóniában együtt haladni minden más faj életével és irodalmával; befogadni a mindenünnen jövő haladást...” (290: 14.)

Nem volt ismeretlen előttük a német és a francia irodalmi regionalizmus, csak hogy amíg azoknak a képviselői a „tájhaza” felfedezésével a modern irodalmi törekvések ellenében léptek fel, a Trianon utáni elszakíttóságban eszmélkedő fiatal írók az egyetemes emberi horizontok felé kívánták tágítani a beszűkült erdélyi láthatárt. Jancsó Béla már a *Tizenegyek* antológiájában így mutatkozott be: „A székely szívtől a világ szívéig hordjuk-viszszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az Egyetemes Élet székely szavát.” (290: 60.)

Alighogy napvilágot látott az új íronemzedék jelentkezését, helyzetérzékelését és programadását hírül vivő kiadvány, a hírlapokban és folyóiratokban egymás után jelentek meg az elismerő méltatások, illetve a jogos – többnyire ma is érvényes – bírálatok, aminthogy az elutasító „ellenérzések” is hangot kaptak egy-két kolozsvári, illetve temesvári zugkiadványban. A kritikai észrevételeknek bevallottan az volt a céljuk, hogy nagyobb eredetiségre ösztönözzék a tehetségesnek tartott fiatalokat. „Van erdélyi, székely, felvidéki, alföldi, dunántúli stb. *különösség*, ha nem is tudjuk mibenlétét definíciókba szorítani – írta Reményik. – Hiszem, hogy ez a különösség megtermékenyítő hatalom, megifjító ősforrás az irodalom számára, s mint ilyen föltétlen érték. Azonban túlbecsülni nem szabad, s főként nem szabad lenézéssel beszélni azokról, akik ezt a partikularizmust igyekeznek minél *egyetemesebben magyarrá* tenni.” A székely partikularizmus irodalmi kifejezése is csak akkor nyer értelmet – fejtette ki –, ha a fiatal alkotók nem tévesztik szem elől, hogy a Trianon utáni helyzetben „*a nyelvileg, lelkileg, tradicionálisan és történelmien egyetemes nemzet*” [kiemelések az eredetiben – Cs. P.] újjáteremtése a cél. Örömmel fedezi fel a „megtermékenyítő hatalmat” Tamási

Áron és Kacsó Sándor írásaiban, és azt is, hogy kettőjüknél a székegy különösség egyre inkább egyetemes magyar színvonalon jelenik meg.⁷ Az irodalomtörténet azóta messzemenően igazolta Reményik meglátását: Tamási írásművészete valóban a sajátosság és egyetemesség újjáteremtésével jutott zenitre.

Erdélyi irodalom a budapesti Napkeletben és a Nyugatban

Irodalomtörténeti tény, hogy Trianon után a Nyugat is jobban odafigyelt az erdélyi tehetségekre. Attól kezdve, hogy már nem kellett tartania a megszűnés közvetlen veszélyétől, hozzáláthatott az erdélyi „hídfő” kiépítéséhez. Az erdélyi munkatársak névsora nem éppen terjedelmes, de annál beszédesebb: Berde Mária, Dutka Ákos, Gaál Gábor, Hunyadi Sándor, Jakab Géza, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Jékely Zoltán, Kuncz Aladár, Mihály László, Nagy Dániel, Reményik Sándor, Szemplér Ferenc, Szentimrei Jenő, Tabéry, Tamási. Felfigyelhetünk arra is, hogy Berde, Jékely, Kuncz, Nagy Dániel, Reményik, Tamási egyben a Napkelet favoritja is.

Berde Mária első írása 1906-ban jelent meg a Pesti Naplóban. Dutka Holnapos volt, Ady és Juhász Gyula társa a közös nagyváradi indulásban (1908–1909); Kuncz már az első világháború előtt a Nyugat állandó munkatársa; Jakab Géza, Jancsó Béla, Mihály László, Tamási az 1923-ban színre lépő első erdélyi írónemzedékkel szerzett nevet. Helyesen látja Filep Tamás Gusztáv irodalomtörténész, hogy az új erdélyi nemzedék – Ady, Móricz és Szabó Dezső hatására, Kuncz inspirációjára – elsősorban a Nyugatban kereste elődeit. (87.) Reményik szerzőként csak egyszer szerepelt a folyóiratban, de Babbitstól kétszer kapott Baumgarten-díjat; Tamási négyszer; Berde Mária, Jékely, Kós Károly, Szentimrei, Tompa László egy-egy alkalommal.

---

⁷ Reményik Sándor: *Tizenegy fiatal erdélyi magyar író antológiája*. In: 11: 32–35.

A kolozsvári Jancsó fivérek már 1926-tól jelen voltak az Osvát szerkesztette folyóiratban, Tamásira alighanem Németh László hívta fel Móricz Zsigmond figyelmét. Aki, Osvát halála után, nemcsak Tamási elbeszélőművészetével akarta „életszerűbbé” tenni a Nyugat prózáját, Babitscsal együtt szerepet szánt a Baumgarten-díjas fiatal írónak a folyóirat erdélyi népszerűségének a növelésében is. Miként a Babitsnak írt leveleiből kiderül, Tamási nagyon megfontolta már azt is, hogy ő maga mivel jelentkezzék a Nyugatban – „amelynek helyzetét és programját” 1930 februárja óta egyre világosabban látta –, azt pedig ugyancsak, hogy kiknek a kéziratáért vállalhatja kezességét Erdélyből. Döntéséről ekképp értesítette Babitsot: „A Pannónia [kávéház]ban megígértem volt Móricz Zsigmondnak, hogy küldök egy névsort, amely körülbelül az itteni gárdát jelentené, amelyet jó volna bekapcsolni a Nyugatba is.” (280: 102–103.)

A Jancsó fivérek irodalomértelmezései

A *Tizenegyek* szerzői az antológia megjelenésének évében külföldi tanulmányútra indultak. Jancsó Bélának is voltak berlini terveivel, de a spanyolnáthával szerzett betegsége okán nem tudta rászánni magát az elutazásra. Ennek megvolt az a „haszna”, hogy a húszas évek derekán kiállt a székely irodalom idiómája mellett, és leveleiben rendszeresen tájékoztatta az Amerikában tartózkodó Tamásit az itthoni irodalmi élet fejleményeiről. Az *Ellenzék* 1923. évi karácsonyi számában kifejti, hogy a *Tizenegyek*-ben nyilvánosságot kapott irodalom „nyelvileg befejezője annak a folyamatnak, amelyik a magyar irodalmi nyelvet rendre-rendre a külön tájnyelvek színeivel meggazdagította. Az Alföld, a Dunántúl és Felföld tájnyelvei rendre felszívódtak a magyar írás testébe, s most jön a székely.” Adyra, Móriczra és Szabó Dezsőre hivatkozik, akik „teljesen egyéni nyelvüket a régi magyar irodalom nedveivel duzzasztották erősebbé”. „A székely irodalom legnagyobb kérdése – hangsúlyozta –, hogy a nyelvében s pszi-

chéjében rejtett formát megjelje... Az, hogy az erdélyi irodalom problémája maga után vonta a székely irodalomét, csak a gondolkodás mélyebb árokba leömlését jelenti. Közelebb kerülést az itteni irodalmi jelenségek lényegéhez. Tagadhatatlan, hogy az erdélyi irodalmat nem Trianon csinálta, az, hogy egy különleges etikájú, műveltségű, életű része a magyarságnak, a magyar irodalmi köztudatban még eddig kellőleg ki nem fejeződött.”⁸

„Senki sem akar kikülönítődni az egyetemes magyar irodalom vérkeringéséből” – szállt vitába a Berliini Magyar Intézet lektorával, Farkas Gyula irodalomtörténésszel, aki *Erdélyi költők* címmel antológiát adott ki 1924-ben. „Ez az erdélyi irodalom még nem bomlott ki teljesen. Lehetetlen lírikusaink legtöbbjén meg nem érezni az erdélyiség jellegzetes színei mellett a kapcsolatokat Ady lírai világszemléletével. Nem utánzás ez, de a mai erdélyi lírai generációnak a velük egy nemzedékű Ady sok impulzust adott saját líraiságuk kifejezésére. Láthatatlan szálakon függnek össze a modern magyar irodalommal, melynek lelki értékeit a maguk hangján ők hozzák Erdélybe. [...] De: Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniaejától* Jósikán és Kemény Zsigmondon át Adyig és Szabó Dezsőig állandó felszín alatti folyamat él és hat, hogy az erdélyiség speciális színét felrakja a magyar palettára.”⁹ Nyirő József *Jézusfaragó ember* című novelláskötete 1924-ben jelent meg, de pár évig senki sem foglalkozott vele érdemben. Jancsó Béla mutatta ki az Erdélyi Helikon indulása előtt, hogy Nyirővel „új fejezet kezdődik az erdélyi irodalomban”. Indoklása szerint „benne és általa érkezett el az erdélyi irodalom legsajátosabb színéhez, legközpontibb problémájához: a székely psziché kifejezéséhez, s ezzel a legmélyebb fejlődés lehetőségei nyíltak meg őutána. Ez a jelentőség egyáltalán nem abban áll, hogy egy sohasem hallott újdonság, kuriózum kapott kifejezést, hanem abban, hogy Erdély legnagyobb tömegű s leg-

---

8 Jancsó Béla: *Erdélyi irodalom és székely irodalom*. Ellenzék, 1923. dec. 23. In: 114: 70–74.

9 Jancsó Béla: *Erdélyi irodalom*. Ellenzék, 1925. jan. 12.

jellegetesebb pszichéjű magyar népszízetének: a székelynek saját hangján először – s az életöszön legmélyebb rétegéből – feltörő szava.”¹⁰

Ezekben az években már csak Tamásival foglalkozik intenzíven, szembemelve mestere, Szabó Dezső ledorongoló kritikájával.¹¹

Testvéröccse, a Budapesten doktoráló Jancsó Elemér 1926-ig veszi számba az Erdélyben születő magyar irodalmat. Dolgozatának korántsem véletlenül adta ezt a címet: *Erdélyi jelleg a magyar irodalomban*. Szemléletében erőteljesen érződik a *Tizenegyek* (Balázs Ferenc, Jancsó Béla) hatása; megkülönbözteti az 1918 előtti „öntudatlan erdélyi irodalmat” az 1918 utáni „tudatos erdélyi irodalom” korától; meggyőződése, hogy ennek az irodalomnak a hordozója maga az erdélyi lélek, amelyet a sajátos gazdasági, kulturális és történelmi tényezők tesznek az általános magyar pszichétől elhatárolhatóvá. Minthogy Budapesten tanult, jól látta, hogy más szempontokat érvényesítenek az erdélyi irodalom megítélésében Magyarországon. Ő maga két kérdést tartott szem előtt: 1) mi az erdélyi irodalom értéke az általános magyar irodalmon belül, 2) az erdélyi magyarság megmaradásában és jövőjében milyen szerepet tölt be ez az irodalom. (187: 65.)

Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről

„Nincs két magyar irodalom – jelentette ki Makkai Sándor az »irodalmi schisma«-vitában –, hanem itt is, ott is ugyanaz a magyar irodalom megy át egy nagy válságon, mely szerintem a szükségszerű megújulás folyamata.”¹²

„Ne féltsék mitőlünk a magyar irodalom egységét – nyilatkozta Benedek Elek 1929. március 10-én a Brassói Lapok munka-

---

10 Jancsó Béla: *Nyíró József novellái*. Páosztortűz, 1928. 2. 26–29.

11 Lásd: Cseke Péter: *Magyar írók tragédiája 1929-ben*. In: 52: 30–44.

12 *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*. Makkai Sándor válasza. Erdélyi Helikon, 1928. 1. 57–58.

társának, amikor a székely írók budapesti, ceglédi, szegedi bemutatását készítette elő. – Én nem ismerem erdélyi irodalmat, hanem csak magyar irodalmat, de vallom azt, hogy annak egy része az erdélyi is, és hogy része annak az is, amit a székely írók csinálnak.”¹³

A „schisma-pör” a két világháború közötti magyar irodalom történetének ismert fejezete.¹⁴ Ravasz László, a dunamelléki református egyházkerület Kolozsvárról elszármazott püspöke robbantotta ki, (248.) és az induló Erdélyi Helikon első két számában megszólaltatott írók szálltak vitába vele: Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei Jenő és Tabéry Géza. Áprily körlevélben kérte fel író társait, hogy válaszoljanak a következő három kérdésre: „Látod-e a schisma komoly és tartós veszedelmét a mai magyar irodalomban? Ha igen: részes-e az erdélyi irodalom a veszedelem felidőzésében és fokozásában? Mi az oka annak, hogy »az új nagyobb erővel érvényesül Erdélyben«?”

A Ravasz-cikk alkalmat nyújtott az akkor már izmosodó erdélyi magyar irodalom képviselőinek arra – írja Dávid Gyula –, hogy szembenézzenek irodalmunk alapkérdésével: elsősorban az anyaországi irodalomhoz és a Nyugattal elindult magyar irodalmi modernséghez való viszonyukkal.

Kós Károly válaszából idézzük: „Hogy az impérium-változás előtt (és circa 1868 óta) ez nem volt a magyarság köztudata, hogy akkor nem volt szó erdélyi irodalomról, tehát erdélyi szellemről sem, annak csupán az az oka, hogy az akkori magyarországi centralizáló kultur- és gazdasági politika lehetetlenné tette az erdélyi termelést, és Erdélyt egyszerűen kultur-fogyasztásra szorította. Az erdélyi embert minden vonatkozásban determinálja ez

---

13 M. M. [Móricz Miklós]: „Nem ismerem erdélyi irodalmat, csak magyar irodalmat”, üzeni Benedek Elek azoknak, akik a székelyektől féltik a magyar irodalom egységét. Brassói Lapok, 1929. márc. 10.

14 Dávid Gyula: *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről. A „schisma-pör” 1928-ban.* In: 67: 105–121., 389–390.

a föld [...]. Ha tehát ma az erdélyi magyarságnak a szépirodalomban kifejezett, nem is egészen egy évtizedes termése kétségtelenül megkülönböztethetően más színű és más ízű, mint a magyarországi irodalmi termés, akkor ennek az oka nem az, hogy erre a különbözőségre szükség van, hanem az, hogy ez másképpen nem lehetséges. Van erdélyi psziché, mely nem az erdélyi magyarság privilégiuma, de predesztinációja az erdélyi németeknek és románságnak is.”¹⁵

Erdélyi irodalmak együttléte és külön élete

A Kós által hangoztatott erdélyi éthoszt erősítette fel a Pásztor-tűz, amikor megszólaltatta Nicolae Iorgát. A történettudós közeli munkatársa, a román–magyar közeledésért munkálkodó Bitay Árpád közvetítette a felkérést, a szöveget is ő fordította magyarra. Iorga „a kor minden egészséges áramlata felé nyitva álló” erdélyi lélekről, a három erdélyi nemzet hivatásáról ír. Nagy előnyt látott kapcsolatépítő képességeikben. Az erdélyi lélek – hangsúlyozta – „a maga tapasztalataival, eredményeivel és lehetőségeivel” nagy hasznára lehet „az illető nagyobb nemzeti kultúráknak”, amennyiben ezek bejutnak „magukba a nagy német, magyar, román nemzetestekbe”. Ehhez azonban az kell – tette egyértelművé –, hogy „senki se zavarja össze közülük a faja iránt való szeretetet annak a fajnak a türelmetlen és sötétben bujkáló” egoizmusával. (112.)

A Pásztor-tűz szerkesztője akkoriban György Lajos volt, aki már 1926-ban egy teljes folyóiratszámában mutatta be a Klingsor körül tömörült száz írókat. A helikoni munkaközösség ezt a kezdeményezést építette tovább – miként ez egy kolozsvári irodalmi estély (1928. nov. 17.) kapcsán Jancsó Béla *Erdély szász szava* című írásából kiderül. Jancsó nemcsak magáról az eseményről

---

15 *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*. Kós Károly válasza. Erdélyi Helikon, 1928. 1. 56–57.

számol be, hanem a Trianon utáni irodalmi termést is számba vette. A korosztályához tartozó – „tisztább erdélyi hangot hozó” – fiatal írónemzedék egyéniségei nyerték meg a rokonszenvét. Mert náluk olyan értékeket fedezett fel, amelyek az irodalmi szempontokon is túlmutatnak. Az „élet több minden irányzatnál” – tömörítette kritikai/irodalomesztétikai álláspontját. Amiből azt a következtetést vonta le az erdélyi magyar irodalom vonatkozásában, hogy „az első évek heroikus lendülete után [...] mély hullámvölgybe, programtalan, céltalan, lendület nélküli l'art pour l'artba rekedt” ez az irodalom. „Új hullámhegy csak akkor indul – folytatta gondolatmenetét –, ha a Klingsor példáján magunkban felszabadítjuk fiatal, céltudatos, minden problémát vállaló erdélyiségünket.” Ez az út vezethet egyébként „harmadik erdélyi testvérünk: a román felé” – utalt Makkai Sándor és Hajek Egon beszédére –: „csak saját lényünk legmélyére szállva találhatjuk meg igazán másik két erdélyi testvérünket...”¹⁶

„Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad”¹⁷

Benedek Elek, aki visszajött Erdélybe küzdeni – írta megrendülten 1929 őszén ugyancsak Jancsó Béla –, akkor vesztítettük el, amikor az a költő, „kiben ennek az erdélyiségnek kristályos kifejezését éreztük, repatriál tőlünk. [...] Aki távozik, lélek is volt, a mi lelkünkől, érzéseink kifejezője, göröngyös utunk megvilágítója, büszke öntudatunk és sorsállásunk is volt. Aki most távozik: költő is volt. Erdélyi költő. És most elhagyja Erdélyt. Elhagyja némán, és hallgat a távozásáról mindenki. Süket csend kíséri távozását.”¹⁸ Jancsó rezignáltan vette tudomásul Áprily meglepő döntését, Berde Mária kemény hangot ütött meg, (19.) de a kor-

---

16 Jancsó Béla: *Erdély szász szava*. Páosztortú, 1928. 24. 573–574. In: 114: 111–114.

17 Lektor Katalin: *„Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad...”* – A „Költözök” határ-átlépései Reményik Sándor életművében. In: 72.

18 Jancsó Béla: *Áprily elmegy*. Brassói Lapok, 1929. szept. 1. In: 114: 442–446.

társak lényegében nem ítékeztek fölötte. Kuncz Aladár sem. (163.) Ha valaki, akkor bizonyára ő (is) tudta, hogy aligha csak „a jobb megélhetés” vágya készítette távozásra Áprilyt. Erre abból is következtethetünk, hogy egy 1941. december 28-án írt Áprily-levél utóiratában ez olvasható: „Nagyon kérek, ne szólj senkinek arról, amit utolsó előtti találkozásunk alkalmával kijöve telem okairól közöltem Veled. Neveket semmi esetre se említs.” (121: 69.) A költő erdélyi monográfiaírója, Vita Zsigmond sem tudta feloldani a rejtélyt: „Családi okai lettek volna elsősorban az Áprily távozásának? A kérdés ennél sokkal bonyolultabbnak látszik. [...] Volt olyan lelki sérülése, amelyet mélyen magába zárt.” (292.) Hogy mire utalt Áprily, illetve Vita Zsigmond? Nem nehéz arra következtetni, hogy a lelki sérüléseket az 1941-ben is közszereplést vállaló személyek okozhatták.

Tény, hogy állandó veszteségtudat gyötörte. Alighogy megjelent Makkai nagy vitát kiváltó tanulmánya, a *Nem lehet*, Reményik Sándor ezeket az Áprily-sorokat olvashatta: „Aki kijön, hintsen hamut a fejére, és hallgasson sokáig. Ha van lelkiismerete a kijövőnek, egész életen át telik belőle a magába szállásra. Mert onnan eljönni nagy próba és nagy megrendülés. Talán az édesanyám halála volt olyan nagy még. Sokat egyikről sem lehet beszélni.”¹⁹ Tíz évvel távozása után pedig így sóhajtott fel – ugyancsak Reményiknek írva –: „Istenem, bár együtt maradhatunk volna! Én vagyok a nagyobb vesztes, mert Neked sok melegszívű embered van ott, én pedig ödögök ebben a megszokhatatlan nagyvárosban, utánam nyúló kéz nélkül, gyökértelesen.”²⁰ „Egészen bizonyosnak érzem, hogy lelkileg ő sem fog soha innen elszakadni” – írta Makkaira utalva Reményik –, s azt is hozzáfűzte, hogy hovatovább mind nehezebb lesz a helyzete és kínosabb a lelkiállapota.²¹

19 Áprily Lajos levele Reményik Sándorhoz. 1937. szept. 26. Idézi Liktör Katalin in: „*Mi elmegyünk...*”

20 Áprily Lajos levele Reményik Sándornak. Budapest, 1939. szept. 11. In: 250: 385–386.

21 Reményik Sándor levele Áprily Lajosnak. Cluj, 1936. jún. 16. In: 250: 341–342.

A „Nem lehet”-vitában többen is hivatkoztak Áprily átköltözésére, de azt már nem tekintették annyira tragikusnak, miként a Makkai Sándor elmenetelét. Erdély építő püspöke ugyanis tízévi szolgálat után jutott arra a következtetésre, hogy lefokozott életformák között „nem lehet fejlődőképes nemzeti életet élni”.²² Reményik markánsan fogalmazott: *Lehet, mert kell*. Ma már egy eszmetörténeti korszaknak az emblematiszta szintagmájaként idézzük – az Ellenzék 1937. február 17-i számában megjelent – írásának címét. Makkai még aznap válaszolt rá: „Úgy látszik, nem tudtam magamat világosan és félreérthetetlenül kifejezni. Vagy az erdélyi akusztika és sugártörés tényleg más, mint az itteni. Mentségem, hogy – amint te is rámutattál – cikkem nem *nektek* szólt, hanem *helyettetek* szólt a világ lelkiismerete felé.” A levél végkicsengése: „Csak egy magyarság van, lelki és szellemi, és azért kell harcolni, hogy ennek az *egynek* minden része között a legértékesebb: az *erdélyi* is emberi méltóságában és szabadságában érvényesülhessen.”²³

Első házkutatásunk (1985) után – miközben Jancsó Béla levelezését igyekeztem az utókor számára reggeltől estig menteni – annyira szíven ütött volt ez a vita, hogy abbahagytam doktori értekezésem írását (megvédését amúgy sem engedélyezték volna a mikrofilológiában is „képzett” szakosok), és a vita kirobbanásának 50. évfordulójáig elkészültem a kisebbségi létparadoxon-dráma törzsanyagának „összegereblyezésével”. (208) A kisebbségi sors vitájának értelmezésére, illetve fél évszázaddal későbbi helyzetünk elemzésére a Molnár Gusztáv által szervezett Limes Kör kínált alkalmat, de mielőtt ezeknek a kérdéseknek a megbeszélésére sor kerülhetett volna, a hatóságok felszámol-

---

22 Vö.: „Nem azt jelenti ez, hogy a kisebbségi magyarság máról holnapra eltüntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődőképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni”. (178: 51.)

23 Makkai Sándor levele Reményik Sándorhoz. Debrecen, 1937. febr. 17. In: 207: 146–147.

ták értelmiségi műhelyünket. Ezt követően négy nemzedéktársammal olvastattam el – szűrőpróba-szerűen – a bevezetővel ellátott, „kontextusba helyezett” kéziratot. Négyük közül hárman a távozás, illetve az áttelepülés mellett döntöttek. Akkor már lelkiismeret-furdalásom is volt: hát csak ezt olvasták volna ki belőle, a távozás melletti érveket?!²⁴

Debreceni disputa 1990 novemberében

A Magyar Írószövetség, az Alföld irodalmi folyóirat szerkesztősége és a Kölcsey Ferenc Művelődési Központ *Romániai magyar irodalom (1970–1990)* címmel rendezett irodalmi napokat 1990. november 15–16-án Debrecenben. „Különleges élmény volt az erdélyi irodalomról is szabadon tanácskozni a Debreceni Irodalmi Napokon rögtön 1990-ben – idézte fel emlékeit a kolozsvári Helikonban Bertha Zoltán irodalomtörténész –, ahová örömmel jöttek a kitűnő erdélyi írók, kritikusok is – és együttesen állapíthattuk meg, hogy ha a szabad szellemet egészében nem fojthatta is meg a diktatúra, azért az intézményes fellélegzés mégis egy teljesen más légkört teremtett körénk.” (193.) Magam akkor fogtam kezét Cseres Tiborral, paroláztam Czine Mihállyal, kerültem máig tartóan lélek-közelbe Ilia Mihállyal, aki első könyvem megjelenésétől kezdve minden születés- és névnapomon felköszöntött, mint annyiakat, akiket az összmagyar irodalom alkotóiként – országhatároktól függetlenül – számontartott.

„A nyolcvankilences kelet-európai események történelmi jelentősége akkor is tagadhatatlan – Cs. Gyimesi Éva kezdte eképpen felkért előadóként vitaindítóját –, ha számunkra, romániai magyarok számára, a szabadság még mindig csak a távoli jövőbe vezető állapot, amelyhez fárasztóan apró lépésekben, aránytalanul sok erőfeszítéssel és máris túl nagyoknak látszó

---

24 Lásd: Cseke Péter: *Kisebbségi létparadoxon-értelmezések (1937–1987–1995)*. In: 60: 300–317.

kompromisszumok árán közeledhetünk. [...] De hálátlanság lenne, ha nem ismernénk be, tavaly ilyenkor elképzelhetetlen lett volna egy ilyen közös tanácskozás a romániai magyar irodalom utolsó húsz esztendejének történetéről.” Az irodalomelmélet és irodalomtörténet-írás művelője úgy ítélte meg a fordulat utáni helyzetet, hogy a hetvenes évek romániai magyar irodalma összehasonlíthatatlanul sokszínűbb volt, mint a nyolcvanasé. Ezt a nagyarányú kivándorlással, illetve „az ideológiai és stílusbeli áramlatok viszonylagos pluralizmusának” a visszaszorulásával magyarázta. Mindkét jelenségnek a diktatúra megkeményedése volt az oka, de irodalomelméleti szempontból differenciáltan értelmezte a kétféle veszteséget.

„Ha csak a prózairodalom helyzetét tekintjük – olvasható számvetésében –, a hetvenes évek epikai többszólamúságához képest döbbenetes, mennyivel szegényebbek lettünk. Akik eltávoztak – Páskándi Géza, Csiki László, Vári Attila, Bodor Ádám, Köntös-Szabó Zoltán, Kocsis István és mások – mind egy-egy külön szint, látásmódot, elbeszélői technikát vittek magukkal. Közöttük van a hagyományos prózához képest újat hozó legmerészebb kísérletezők többsége, a romániai magyar novellisztika élmezőnyének egy nagy része. Ez a kiheverhetetlen értékvesztés tehát az egyes személyek, alkotó egyéniségek hiányával függ össze, hiszen velük együtt eltűnt irodalmunkból az általuk teremtetett sajátos mű-személyiség és nyelvi univerzum is.

Hasonlóan nagy űr maradt irodalmi életünkben olyan kritikusok eltávozásával, mint Ágoston Vilmos, Bodor Pál, Láng Gusztáv vagy Szávai Géza. [...] Hogy a nyolcvanas évek második felében nincsenek viták, s a termékeny nézetkülönbségek is hiányoznak, az nem utolsósorban a legfiatalabb, de már érett kritikus nemzedék – például Bretter Zoltán, Beke Mihály András, Keszthelyi András és mások – kivándorlásával is összefügg. Ugyanilyen veszteségeink vannak, bár kisebb mértékben, a lírában is. [...] Ami talán még tünetszerűbb – és ez a differenciált értelmezés másik oldala –, a nyolcvanas években teljesen háttérbe szorultak olyan irodalmi jelenségegyüttesek, mondhatni

áramlatok, amelyek az utóbbi évtized irodalmi életének többszólamúságában külön vonulatot, mozgásirányt jeleztek, tágitani igyekeztek a romániai magyarság szellemi és esztétikai horizontját.” (62.)

Láng Gusztáv, aki kolozsvári működésének ellehetetlenítése okán 1984-ben kénytelen volt áttelepülni Magyarországra, *Kivándorló irodalom* című 1987-es tanulmányában behatóan foglalkozott ezzel a kérdéskörrel.²⁵ A vitaindítót követő debreceni előadásában amellest érvelt, hogy előlről kell kezdeni az erdélyi magyar irodalom történetének a megírását.

„Mindnyájan emlékszünk azokra az időkre – idézte fel a jelenlévők által többé-kevésbé megszenvedett történeteket –, amikor eretnekség számba ment a magyar irodalom államhatároktól független egységéről beszélni. Aki az egység elvét hangoztatta, az az esetek többségében az áruló jelző birtokosa lett. Hazát árult el, ha Romániában hangoztatta ezt az egységet vagy Szlovákiában tette; a proletár internacionalizmust árulta el, ha Magyarországon. Tehát valamiképpen mindenütt áruló lett, csak az ítélet hivatkozási pontjai különböztek.” Van-e nemzettudata az erdélyi magyar irodalomnak, vagy a saját nemzet alatti voltába is beletörődik? – tette fel a kérdést. „E szándékosan sarkított kérdésfelvetéssel kapcsolatban két ellenvetés is megfogalmazható. Egy elméleti és egy gyakorlati – fejtette ki a továbbiakban. – Az elméleti ellenvetést azok tehetik, akik magát a nemzettudatot nem tekintik korszerű értékhordozó és értékképző kategóriának, és úgy vélik – amire Cs. Gyimesi Éva előadása is utalt –, hogy a kisebbségi kollektivitás totalizáló szempont, ezért az alkotás individuális szabadságjogát kell visszahelyezni a maga eredeti jogkörébe. És itt van rögtön az első punctum saliens, ahol átugorhatjuk a kisebbségi és a nemzeti irodalom határát. Mert ez a vita zajlik az egész magyar irodalomban, hol a népies és az urbánus, hol a posztmodern és realista irodalom vitájának elkeresztelve. A lényeg nagyjából ugyanaz, ahogy az immár szállóigévé vált

---

25 Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. In: 169: 42–55.

szellemes aforizma mondja: a népben, nemzetben vagy alanyban és állítmányban gondolkodás fontosabb-e az irodalom számára. Ez tehát nem kisebbségi specifikum, csak sajátos módon és formában jelentkezik a kisebbségi irodalom életében.”²⁶

Szellemi otthonkeresők erdélyi évszázada

Akár ekképpen is nevezhetnők a Trianont követő irodalmi törekvések korszakát. Máig terjedő érvényességgel. Az erdélyi Helikon írói munkaközösség megalakulásának 90. évfordulójáról megemlékező miskolci konferencia előadásai juttattak ehhez a felismeréshez. (59.) A Kolozsvárról átköltözött Mózes Huba irodalomtörténésznek és feleségének, Kabán Annamáriának köszönhetően ez az irodalomtudományi fórum egyértelműsítette először, hogy a modernizációs törekvések meghonosításában az Helikon korántsem marasztalható el. (132.) Ehhez mindössze az a szemléleti alapállás szükségeltetett, hogy Trianon után a magyar irodalom nem volt egycentrumú. A Helikon pedig – mutatott rá előadásában Kecskeméti Gábor akadémikus – „az egyik legjelentősebb alternatív modernizációs modellt mutatja meg ezek közül”.²⁷ Irodalom- és eszmetörténeti tanulságnak már ez sem kevés. Mózes Huba ezúttal is kitűnő forrásismerőként excelleált. Berde Máriát hívta segítségül, akinek a keszthelyi Helikon példája lebegett szeme előtt, amikor az erdélyi írók „létük és önazonosság-tudatuk védelme érdekében létrehozták a maguk helikoni társaságát”.²⁸ Tamási pályakezdése kapcsán Gróh Gáspár időfaggtatása hozott újdonságokat. Az irodalom- és művelődéstörténész kimutatta, hogy nem kell túlságosan komolyan vennünk az írónak azt a kijelentését, miszerint „kizárólag a székely

---

26 Láng Gusztáv: *Egy definíció „körüljárása”*. Alföld, 1991. 2. 13–20. Ua. *Séta egy definíció körül* címen in: 169: 27–41., valamint in: 152: 11–19.

27 Kecskeméti Gábor: *Bevezető*. In: 132: 11–12.

28 Mózes Huba: *Egy nem szokványos irodalmi társaság: az erdélyi Helikon. Kárját-medencei írók az önazonosság-tudat védelmében*. In: 132: 13–17.

virtus íratta volna meg vele” a Keleti Újság 1922-es pályázatára küldött elbeszélését. Voltaképpen a székelyudvarhelyi gimnáziumi évek készítették elő számára az utat. Jelesül irodalomtanára, idősebb Szemlér Ferenc, illetve az 1909 és 1913 között a Főreálban tanárkodó, irodalmi matinékat tartó és a Nyugatba lármás cikkeket író Szabó Dezső. „Okkal feltételezhetjük – írja Gróh –, hogy Tamási először Szabó Dezső személyében találkozott országos hírű íróval, és ez kialakuló irodalomképére is nagy hatással volt. Szabó Dezső hírneve pedig éppen akkor jutott tetőpontjára, amikor a háborús összeomlást és a román megszállást követő drámai időszakban Tamási a maga írói útját kereste. Ahogyan annyian, ő is olvasta *Az elsodort falut*, de – éppen az író iránti korábbi figyelme okán – biztosra vehetjük, hogy nemcsak azt, hanem elbeszélés-köteteit is, majd az esztétikai elképzeléseit jelentősen befolyásoló *Csodálatos életet*, amelyik az első nagyszabású kísérlet a népmese regénnyé fejlesztésére...” (132: 33–41.)

Az sem mellékes, hogy Szabó Dezső egyenesen Párizsból hazatérve érkezett Székelyudvarhelyre, s az ezt követő négy tanév során még két alkalommal látogatott – Kuncz Aladár társaságában – a francia fővárosba. Jelentésszerű az is, hogy a francia internálótáborból szabaduló és 1923-ban Kolozsvárra költöző Kuncz, miután átvette az Ellenzék irodalmi-művészeti mellékletének szerkesztését, elsőként Tompa Lászlót keresi fel a Székely támadt vár tövében. A költő 1931-es visszaemlékezése szerint Kuncz legfőbb célkitűzése az erdélyi irodalom java erőinek összefogása, az irodalom színvonalának emelése, a közízlés fejlesztése volt. Milyennek látta „az idők szavának megfelelő” erdélyi irodalmat Kuncz Aladár? A kérdésre Boka László kereste a választ a miskolci konferencián. „Aktualizált tartalommal megtöltendő értéknek gondolta – olvasható az irodalomtörténész, az OSZK volt tudományos igazgatója okfejtésében –, nem valami öröktől fogva adottnak. A kidolgozott transzilván szemléletben ez az erdélyiség persze valós történeti értékekkel és eltörölhetetlen múlttal rendelkezett, amibe kapaszkodni lehet, de közössé-

gére – a közeljövőt tekintve – minden korábbinál nagyobb kihívások várnak, melyet tehát valós szellemi közösséggé kell kovácsolni e nehéz időkben. Kuncz ebben vállalt mérhetetlenül fontos szerepet. Sokszor saját írói ambícióit is háttérbe szorítva...²⁹

Az Erdélyi Helikon első számától kezdve arra vállalkozott, hogy az itteni életviszonyokkal számoló regionális törekvéseket szintézisbe hozza az európaiság magasabb szellemi igényével. „Erdélyből kell kiindulnunk – hangsúlyozta programadó tanulmányában Kuncz –, s egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz. Erdély a mi hazánk. Külsőre bizonyára szűk keretnek látszik ez, de egyszerre kitágul, ha ebből a keretből a kisebbségi-szemlélet egész Európára kiömlő sugarai hatolnak elő.” Márkus Béla ezt a kérdéskört járja körül. Kimutatja, hogy Kuncz az autonómia helyett következetesen regionalizmusról beszél. Szerkesztőként nagy figyelmet szentelt a regionális és nemzetiségi kultúráknak kezdve a katalánokkal, a flamandokkal, a bretonokkal s folytatva a szászokkal, az írekkel, a szudétanémetekkel és a zsidókkal, annak bizonyágául, hogy az európai politikai és műveltségi életben jelentkező regionális tendenciák nem nemzetelenesek, hanem erősítik a nemzeti államok erkölcsi egységét. Kuncz felfogásában ugyanis a regionalizmus tudatos vállalása az európaiság felé vezető utat jelentette.” (163: 487–492.)

A *Tizenegyek* eszménykeresése és a helikoni irodalom letisztult eszmeisége így találhatott egymásra – a kisebbségi helyzet-tudat okán.

---

29 Boka László: „*A nekifeszült mentő-akarat*”. Kuncz és az Erdélyi Helikon. In: 195: 43–50.

Hol van az író hazája?

Erre a kérdésre keresték a választ 2014. szeptember 25–27. között a Borzonton megtartott IX. Szárhegyi Írótábor résztvevői. Hogy Makkai Sándor „Nem lehet”-je után kik voltak azok, akik „ilyen vagy olyan okokból elhagyták az országot”? Lőrincz György prózaírónak, az Erdélyi Magyar Irodalmi Alapítvány elnökének a megállapítása szerint „a rendszerváltás előtt és után 36 erdélyi magyar író próbált meg hazát váltani. Ha tudott.” (175.) A meghívottak névsora (Budapesttől Heidelbergig) igencsak impozáns volt, nemcsak az idősebb generációt sikerült hazahívni – köztük Láng Gusztávot, Szávai Gézát, Kenéz Ferencet, Molnár Gusztávot –, hanem a közép- és ifjú nemzedék is megpróbált szembenézni elszakadásának okaival, beszélni a hazatalálás lehetőségeiről.

Hogy a rendszerváltás után miért kellett éppen negyedszázadot várni erre a kérdésfelvetésre? Kenéz Ferenc költői válasza szerint nem azért kellett ennyi időnek eltelnie, hogy megérlelődjék ehhez a bátorság, „hanem hogy megérlelődjék a bölcsesség és a megértés a válaszhoz”. Mert a kérdést „nem mi tesszük fel, hanem nekünk tette fel az idő”. A meghívottak egyetértettek abban, hogy egyértelmű, mindenki számára elfogadható válasz nem adható. Lőrincz György összegzése szerint „hogy van haza, az biztos, a *hol* azonban egyénre szabott”. Miként a Kenéz Ferencé: „Én nem másik hazát akartam, hanem másik életet. Csakhogy azzal nem számoltam: amint az élet elkezd élni, kinyújtja a kezét, s meg akar kapaszkodni. Mondjuk, a hazában. S alig voltunk túl az első heteken, hónapokon, ezzel a ténnyel máris számolnom kellett. Kétségkívül ott volt egy haza körülöttem. A magyarok hazája ott volt, kétségkívül, csak az én személyes hazám maradt odahaza. Akkor jöttem rá igaziból, hogy én ide tartozom. Ez az én személyes hazám. Nem az áldott, az édes, vagy mostoha, hanem a személyes. Kerestük már a hazát lélekben, szóban, életformában, a mélyben és a magasban. Én a magamét a személyesben találtam meg. Ha nagyon röviden akarnám kifejezni magam, azt

mondanám, az erdélyi lélek és az erdélyi élet építkezéséhez volt közöm, az a másik ott körülöttem nélkülem jött létre. Hát hogyan is lett volna az az enyém?” (155: 64–66.)

Kenéz Ferenc, aki Nagyszalontán született, „honosítási garanciának” nevezte az ’56-os magyar forradalom 64. évfordulóján átvett Arany János-díjat. Romániában töltött életideje kapcsán szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „A diktatúrában éppúgy születtek hiteles remekművek, mint ahogyan most, a szabadságban naponta találkozni üres, közhelyes fércművekkel. Nincs olyan diktatúra, amelyik felszámolhatná a költészetet, ám nincs olyan szabadság sem, amely azt megteremtené. Ez a költői erőművészet, melynek mutatványai néha nevetségesek, máskor gigantikusak. Egyébként itteni beilleszkedésem annyira volt sikeres, hogy kissé eltűlözva, hosszú ideig a magyar irodalom hajléktalanjának éreztem magam.” (156.)

Irodalom az online világban

A Debreceni Irodalmi Napok szervezői még a *romániai magyar irodalom* hetvenes-nyolcvanas éveinek nyitottak fórumot, a 26. Marosvásárhelyi Nemzetközi Könyvvásár első fórumbeszélgetését pedig ezzel a címmel hirdették meg: *100 év transzilvanizmus és ami utána jön*. Ami azt is sugallja, hogy az utóbbi három évtizedben természetessé vált az egyetemes magyar irodalom részei közötti átjárás, és mégsem tűnt el az erdélyiség sajátossága. Amit jó lenne *erénnyé* duzzasztani – ez csapódott le bennem a virtuális térben megtartott rendezvény utóhatásaként. A szervezők lényegében az előző évben tartott fórumbeszélgetés alapkérdését – *irodalmi centrum és periféria* – tették átfogóbbá, nemzedéki nézőpontokkal gazdagított jelenkori irodalomértelmezéssé.

Markó Béla 2019-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy 1990 óta folyamatos integrációra van szükség – hogy például „Áprily és Dsida is bekerüljön az egységes kánonba”, és „Babitsékkal és a Nyugattal együtt tárgyalják őket” –, másrészt pedig az erdélyi-

ség sajátos értékalakzatainak a markánsabb felismerése/felismertetése ugyancsak létfontosságú. Érvelésének főbb ismérvei: 1) az utóbbi száz évben másként alakult ez az irodalom, más kultúrákkal, nyelvekkel volt kölcsönhatásban, 2) ne „úgy legyünk egységesek, hogy elveszítjük ezt a sajátosságot”, 3) „akik az értékrendet alakítják, valami módon ezt a kettősséget érzékeljék, és ne csak Wass Albertet várják el Erdélytől”. (179.)

Az online térben elhangzott vitaindítójában Markó azt a „hősies küzdelmet” idézte fel, ami azzal járt, hogy Kós Károlyék „a perifériából centrumot csináljanak”. Babits úgy írt Fogarásról, ahol tanított, „mintha Szibériába került volna”. Majd az elsőkönyves Borcsa Imolára hivatkozott, aki elmondta, hogy a kötet nem született volna meg, ha nem él a száz kilométernyivel keletebbre eső székely kisvárosban, Kézdivásárhelyen. Nem nehezebb Kézdivásárhelyről jó irodalmat írni, szögezte le Markó, utalva arra is, hogy az online világban „minden centrum és minden periféria”. Vida Gábor prózaíró, a Látó főszerkesztője ennek kapcsán arról szólt, hogy manapság – amikor a levél egyetlen gombnyomásra eljut Budapestre – egy erdélyi magyar irodalmi lap nem szükségszerűen marad a periférián. Bevált gyakorlattá vált ugyanis, hogy az erdélyi írók magyarországi kiadóknál közölnek, aminthogy a Magyarországon élők is Erdélyben. Balázs Imre József azt hangsúlyozta, hogy a mai pályakezdők előtt kinyílt a világ, több országban jártak, számukra nem Budapest vagy Bukarest a kérdés. (287: 123–125.) A pályakezdő erdélyi költők antológiáját, a *Címtelen földet* hozta fel példának, amelynek szerzői a digitális globalizmus és a geopolitikai szorongás korában gondolják újra a történelmi és egyéni traumákat, miközben a kelet-európai lét kortárs értelmezési lehetőségeit keresik. Ugyancsak természetes, hogy ők meg tanárukra, a költő és irodalomtörténész Balázs Imre Józsefekre figyelnek, aki egy 2015-ben írt tanulmányában hatáselméleti alapon tisztázta az erdélyi magyar irodalom fogalmát: „Ha egy adott életművet értékként fogad el egy olvasói-értelmezői közösség, akkor az beépül az illető kultúrába. »Erdélyi« tehát ebben a megközelítésben az, aminek köze

van Erdélyhez (róla szól, itt íródott, itt is íródhatott volna stb.), és értékes. Ezáltal természetesen visszahat magára az erdélyiség-fogalomra is: egy új érték átformálhatja, és akár visszamenőleg is átírhatja az erdélyiség kánonjait.”³⁰

---

30 Balázs Imre József: *Szótáralapítás egy erdélyi magyar irodalomtörténet megírásához*. In: 19: 12.

A kisjenői csonkafenyő

Olosz Lajos szimbolista létköltészete

1. A *Magyar irodalom Erdélyben* című többkötetes szintézisében Pomogáts Béla ekképpen kezdi az Olosz Lajosról írottakat: „Magányos jelensége volt a helikoni költészetnek, mindig az elhallgatás kísértésével küzdött...” És ezzel fejezi be a pályakép röpké áttekintését: „Emlékét az Olosz Lajos Irodalmi Kör ápolja.” (241: 186–188.)

Magam 1968 őszén kerestem fel kisjenői otthonában a költőt, amikor riporter utam szülőfalujába, a körösközi Ágyába vezetett; a nevét viselő irodalmi kör tagjaival pedig a hetvenes évek elején ismerkedtem meg, amikor gyűjteni kezdtük a Zerindi Képtár anyagát. Amit személyes találkozásom hatására ennek az írói sorsnak a paradoxonáról feljegyeztem, az a költő születésének 125. évfordulóján is foglalkoztat: mi lehet a magyarázata annak, hogy hallgatásai beszédesebbek voltak, mint ritka-szép költői megnyilatkozásai? Jóllehet távol élt a külvilág tülekedő zajától, mégis nyomot hagytak benne az embert felemelni hivatott korok éppúgy, mint azok, amelyek porba sújtották, a végsőkig megalázták. Költői érzékenysége romlott korok romlandó anyagát sosem engedte be a versbe, miközben hallgatásaival erősítette a szellem kiküzdött magaslátát. Ilyenformán a legnagyobb áldozatot hozta a költészetért: merte vállalni, hogy a hallgatást rákényszerítő évtizedek egész költői életművét feledésre ítéljék. Szerencsére nem így történt. Költészetének romlatlan anyaga időről időre kikényszerítette szellemi jelenlétét.

A 2016. február 28-án tartott Helikon-esten az volt számomra a meglepő, hogy a házigazda Borcsa János irodalomtörténész Székely Jánossal indította a megemlékezést: „Elsőéves egyetemi hallgatóként 1973-ban jelen voltam azon a kolozsvári szabad-

egyetemi előadáson, amelyen a jeles költő és nagy tekintélyű irodalmi szerkesztő, Székely János beszélt a költészet haláláról. Élő szóban előadott esszéjét a következő szavakkal fejezte be: »Ars poeticám a hallgatás. Versem – hallgassák meg, kérem –, versem: a csend.« A hallottak mondhatni váratlanul érték, valósággal megdöbbenették a nagyszámú közönséget, majd élénk vita következett... [...] Belátom, Székely János nem az egyedüli volt, aki költőként az elhallgatás mellett érvelt adott helyzetben. A 125 évvel ezelőtt született Olosz Lajost ugyancsak olyan költőként tartja számon az irodalomtörténet, aki az elhallgatás kísértésével küzdött folyamatosan. Nem könnyű ennek teljes magyarázatát adni, annyi bizonyos, hogy verseiben például a végzet motívuma mondhatni kezdettől jelen van, de ez nem közvetlenül az első világháború és az azt követő összeomlás, valamint a magyarságot súlyosan érintő békediktátum okozta traumával magyarázható, sem a költő elszigeteltségével, a periféria, a kultúrközponctól távoli Kisjenő visszahúzó erejével.” (41.)

Hadd idézzek fel 1974 májusából egy történetet. A Zerindi Képtár felavatása után Kusztoz Endre társaságában bejártuk a Körösköz településeit. Egyáltalán nem lepett meg, hogy Kusztoz épp az Olosz-ház előtt álló derékba tört fenyő készítette megállásra. Az utolsó a valamikori huszonkettőből. („A világnak egy kevély sarka ez: / strázsát áll körül huszonkét fenyő. / Halkan borongó, csendes és szabad, / mint a havas vagy a temető.” – *Fenyőim alatt.*) Az első pillanatban még úgy tűnt, hogy a felfedezés öröme a megbizonyosodásnak szól: lám, az alföld világa is tartogat számára olyan témákat, amelyek művészi kiteljesedését szolgálják; amelyek csakis az ő világlátásával és művészi megjelenítő erejével válhatnak jelentéshordozó üzenetté. Hanem amikor a csaknem kész mű láttára elősereglettek az Olosz Lajos Irodalmi Kör tagjai, fény derült a felfedezés értelmére is: „De hiszen ez már nemcsak az Olosz-versek strázsáló fenyője – hallhattuk az első benyomásokat –, csonkaságában is teljességet sugalló, befejezettségében is folytatást ígérő, jövőnek feszülő jelkép.” Korábban többnyire a sziklákon is megkapaszkodó életet jelentette

Kusztos számára a fenyő; nem annyira a magasba törést – sokkal inkább a megkapaszkodást. Ezúttal a magasba törés drámájával kellett szembenéznie. Nem a gyökereket, hanem a megtöretést exponálta. De mindjárt fel is oldotta a feszültséget. A törés alatti ágakat pedig úgy helyezte el, hogy azok valósággal megkoszorúzzák ezt a megtöretett életet. Sőt, egy oldalágot merészen a magasba íveltetett.

2. A *Félig élt élet* című Olosz–Reményik-leveleskönyvet lapozgatva az egyik utóiratban erre a „friss hírre” bukkantam: „Most kaptam kézhez Tompa László (Udvarhely) kritikáját – tudatta Reményik Sándor 1924. február 12-én barátjával, Olosz Lajossal –, s mellékelve küldöm, ha nem küldték volna el neked. Úgy látszik, néhányan mégiscsak megszólalnak – legjobbaink közül.” A „legjobbak”-on Áprily, Reményik, Molter, Jancsó Béla értendő. Pár hónappal azután, hogy Olosz Lajos első kötete, a *Gladiátorarc* megjelent, hozzájuk zárkózott fel Tompa László. Hogy a kötet nemcsak Erdélyben keltett szokatlan érdeklődést, arról ugyancsak a Reményik-level utóirata tudósít: „A hűgom írta ma, hogy Pesten a Pátria klub »Erdélyi írók estélyén« vasárnap *Aranyavar* című versedet adták elő.” (85.)

Reményik az Ellenzékben és az Erdélyi Irodalmi Szemlében írt a *Gladiátorarc*ról, Walter Gyula a Pásztortűzben, Molter Károly a Tükörben, Jancsó Béla a Vasárnapi Újságban, Tompa László az általa szerkesztett Székely Közéletben. Ami egyben azt is jelzi, hogy a kisebbségi helyzetben újjászülető erdélyi magyar sajtó szívéen viselte a borongós időkben napfényre törő szépirodalmat. Mert – miként azt Spectator (Krenner Miklós) feljegyezte – az első világháborút követő hőskorban a hírlapirodalmat és a szépirodalmat tejtestvéreknek tekintették. Hogy ez mennyire mindennapos volt, bizonyoság rá az is: a Brassói Lapok munkatársa ott volt a rendezvényen, és írásának ezt a címet adta: *Az erdélyi irodalom és művészet meghódította Budapestet.*¹

---

1 [A Brassói Lapok munkatársától]: *Az erdélyi irodalom és művészet meghódította Budapestet.* Brassói Lapok, 1924. febr. 16.

A levél utóiratának a hangvételéből is kiérződik Reményik afölötti öröme, hogy egyszerre kelt jó híre – itthon és Budapesten – az Erdélyben szavát hallató, hitet és reménységet sugalló szép-irodalomnak. Ami persze nem előzmények nélküli, termékeny munkás életek álltak mögötte. Mint például a Reményiké, aki nem csupán a maga alkotói pályájának kiépítésén munkálkodott. Mindenekelőtt a Pásztortűz köré igyekezett toborozni az egyre markánsabban jelentkező tehetségeket, ugyanakkor a budapesti Napkeletnél is megpróbálta szóhoz juttatni őket. Az 1921–1922 között írókat toborzó kolozsvári Napkelet megszűnése után és a hasonló című budapesti folyóirat (1923–1940) indulása előtt a költő történetesen Budapesten tartózkodott, és Tormay Cécile megbízásából ő kérte fel Áprilyt, Balogh Endrét, Berde Máriát, Molttert, Nagy Emmát, Olosz Lajost, Tompa Lászlót, hogy küldjenek „lehetőleg meg nem jelent” kéziratot a budapesti Napkeletnek. Később már az sem volt gond, hogy a kolozsvári folyóirat egykori szerzői, illetve a Pásztortűz későbbi munkatársai egyidejűleg jelen voltak Tormay lapjában, mert a főhatalomváltás után a magyarországi kiadványok „nehezen, illetve kis példányszámban jutottak be Erdélybe, olvasóközönségük között alig volt átfedés”. Egyébként pedig mindkét folyóirat hasonló – keresztény, nemzeti, értékőrző – olvasói ízléskultúrának és értékpreferenciáknak igyekezett megfelelni; és ehhez az érdekegyeztetés személyi feltételei is adottak voltak: az a Reményik és Áprily válik a budapesti Napkelet közkedvelt szerzőjévé, aki egyszersem mind meghatározó személyisége volt a Pásztortűznek is. Ha Tompát is hozzájuk társítjuk, máris az emblematiszus költői triászhoz jutunk.²

Az 1922 decemberében alapított Pátria klub a keresztény értelmiség képviselőit tömörítette; elsősorban magyarországi írókat, művészeket, középosztálybelieket; az 1924. február 12-i rendezvénynek azonban főként erdélyi közönsége volt, akiknek

---

2 Vö.: Cseke Péter: *Erdélyi magyar irodalom a budapesti Napkeletben*. Alkotók, művek, értékszempontok 1923 és 1937 között. In: 51: 12–38.

– mint a *Brassói Lapok* budapesti tudósítója írta – „igazi hazájuk mindörökre csak Erdély marad, és igazi költőik az otthoniak, az Erdélyben maradottak”. Nem csoda, hogy lelkes ünneplés fogadta a Székelyudvarhelyről érkező Tompa Lászlót, aki az erdélyi írók közül egyedülként tudott csak megjeleneni az ünnepélyen. „Komor, mélyről feldübörgő verseinek forró líráját – olvasható a budapesti tudósításban – feszült figyelem, megértés és lelkes visszhang kísérte.”³

Olosz Lajos 1922 végén Kisjenőn nyitott ügyvédi irodát, ennek fenntartása – főként a kezdeti években – megfeszített munkával járt, minek következtében a költő nem vehetett részt a rendezvényen. Jelen volt viszont a verseivel. Mégpedig Ónody Ákosnak, a Nemzeti Színház művészenek a jóvoltából.

A Berde Máriának ajánlott *Aranyavar* először a *Gladiátorarc*-ban jelent meg, legutóbb a csíkszeredai Pallas-Akadémia gyűjteményesében: „Sápadt arccal, nagy betegen / kékkárpitú, aranyhímes kereveten / fekszik kincses nagyúr: az Ősz. / Ha befogat / két viharszárnyú vadlovat, / lázas szemmel mögéjük ül, / és az erdön átrepül. / Küllőig aranyban jár. / A fekete paripákat / aranypénzzel a szél beszórja, / s a guruló zizegő, bűgő / tajtékzó aranyat / a fák alatt egy elborító / aranyárvízzé sodorja. / Komoran néz az Ősz nagyúr / a lovak előtt aranysírba. / Hajt merészen / s visszagondol tavaszkorára, / mikor a vad paripákat / galagonyavirághoz hajtotta.” (Keltezése: Kisjenő, 1920. IX. 27.) (209: 76–77.)

A „szecessziós aranyozottságú” költemény egyetlen szava, a *nagyúr* is elegendő ahhoz, hogy Ady-hatásra gondoljunk, a *Vér és arany*-korszak verseire. A hetvenes évek elején azonban a költő arra hívta fel az Olosz-versek titkait fürkésző Csanádi János nagyzerindi irodalomtanár figyelmét, hogy a szimbolista Ady költészetével csak a *Gladiátorarc* megjelenése után került kapcsolatba. Egy Ady-imádó fiatal házaspár (Sík Elemér és felesége, Fogarasi Anna) hatására. Csanádi János később azt is kimutatta, hogy Olosz első kötetében ezek a leggyakoribb nagy kezdőbetűs

3 Lásd az 1-es számú jegyzetet.

szimbólumok: Élet, Halál, Csend, Szépség, Ember, Álomóriás, Lehetetlen, Földfeletti, Árnyékóriás, Messiás-gyermek, Krisztustest, Üdvösség, Végzet.⁴ (Érdekes, hogy az Ady költészetének a megismerése előtt született szimbólumok az öregkori hatytyú-énekekben is visszatérnek. Ekkor azonban már a kisbetűs *élet*-szimbólum az uralkodó. Ugyanez tapasztalható Horváth Istvánnál is: a költő öregkori bölcséleti lírájában szintén visszatérnek a pályakezdés alapmotívumai, ugyancsak egy megszenvedett élet tapasztalataival gazdagítottan.)

A *Gladiátorarc* tizenkét év java költői termését tartalmazza. Bár a kötet verseit illetően nem beszélhetünk közvetlen Ady-hatásról, mégsem tagadható, hogy azok „*adysak*”. Csanádi szerint ez csakis Somló Bódog jogfilozófus személyiségének kisugárzásával magyarázható. Eszmetörténeti tény, hogy az újságíró Ady 1903-ban megvédte Somlót a nagyváradai jogakadémia tanárainak intrikáival szemben.⁵ Olosz pedig Kolozsváron került – 1910 és 1913 között – a jogfilozófus/axiológus „szellemének lenyűgöző hatása” alá. (46: 293–305.)

A költő Somló-rajongását 1968 őszén magam is tapasztaltam. Elmesélte, hogy három évig hallgatta a jogfilozófust, famulusa volt, nála doktorált. Visszaemlékezéseiben is kifejti, hogy mentora elsősorban mint gondolkodó hatott rá, akárcsak Adyra: „Somlóban egy egészen új típusú gondolkodót ismertem meg [...]. Előadásaiban két dolog ragadott meg: az egyik az okozati összefüggések törvényeinek az alkalmazása az emberi közösségi élet

---

4 Csanádi János: *Szimbolista jegyek Olosz Lajos költészetében*. In: 46: 293–305.

5 Az ügy előzményei: Somló Bódog előadást tartott a Társadalomtudományi Társaságban a *Társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* címmel, ennek szövege megjelent a *Huszedik Században* (1903. 5. sz.). Ady a *Nagyváradai Napló* 1903. május 8-i számában lelkes hangú vezércikkben ismertette Somló tanulmányát, „mely írás hitvallása a legszebben radikális gondolkozásnak”. (5: 86–90.) Lásd még: Ady Endre: *Merénylet a nagyváradai jogakadémián*. – *Somló Bódog ügye*. Nagyváradai Napló, 1903. máj. 29. Cikke a *Budapesti Napló* aznapi számában is megjelent, és nyomában országos hírlapi és parlamenti vita kerekedett, amelyből végül is Somló és ügyének védelmezői kerültek ki győztesen.

egyetemes anyagára, a másik pedig az a nívum, hogy az okozati összefüggések törvényeinek keresésén és alkalmazásán kívül van még egy egészen különálló szellemi világrész, a minőség világa, az értékelés világa, az axiológia, ami úgy körvonalazódott előttem, mint a legmagasabb szféra, ahol azok a gondolatok, azok az értékek laknak, amelyeknek segítségével azt lehet és azt kell eldönteni, hogy mi legyen az emberiségnek az útja, hogy merre kell mennünk, hogy el tudjunk jutni az emberiség legmagasabb színvonalú életének a megvalósításához.”⁶

Filozofikus érdeklődésének előzménye, hogy ötéves korától nagybátyja, a szemidegsorvadásban szenvedő Olosz István nevelte. Aki latin, német, olasz nyelvleckékben részesítette – cserében a magyar és a világirodalmi felolvasásokért –, és nemegyszer külföldi utazásaira is magával vitte. A kimaradt gyermekkor végül is koraéretté és magányossá tette; amit némiképp csak az tudott időnként feloldani, hogy Goethe- és Horatius-fordításaival pályadíjakat nyert.

Költészetének megértéséhez az is közelebb vihet, ha számításba vesszük: ifjúkorától vonzódott a festészethez. A *Félig élt élet* bevezetőjéből tudható, hogy szegedi középiskolás korában rajz- és festészeti oktatásban részesült, az időben egy nemzetközi rajz- és képiállításon is szerepelt Londonban. „Sokkal inkább álmodtam arról, hogy festő vagy virágkertész lehessenek, mint hogy ügyvédi pályára kerüljek.” (85: 15.) Ismeretes az is, hogy akkoriban mennyire lenyűgözte őt a világhírű francia festő, Paul Gauguin *Honnan jöttünk, hol vagyunk, hova megyünk?* című alkotása. Akárcsak Adynál, ezt a bibliai eredetű háromirányúságot („Én vagyok az Alfa és az Omega, a kezdet és a vég...”) érzük tetten Olosz Lajos költészetében is. Nála a térbeliség három irányát (*honnan? hol? hova?*) érzékletesen egészíti ki az időbeli háromirányúság (*mióta? mikor? meddig?*). (46.)

---

6 Olosz Lajos: *Emlékezések*. In: 85: 15.

3. Az európai költészeti irányzatok felé nyitó kolozsvári Napkeletben nem voltak Olosz-versek, a folyóirat verspályázatán sem jelentkezett. A budapesti folyóiratban viszont már otthonos volt, akárcsak a Pásztortűz körében. Ami elsősorban Reményiknek köszönhető, közvetve pedig Thormay Cécile-nek, aki abban látta folyóiratának életképességét, hogy „befogadott minden értéket, amelynek magyar tájban élnek a gyökerei... [...] A csonka ország és az elszakított tájak alkotó erejének egygé foglalásában megteremtette a szellemi integritást a szétszakított magyar föld felett.” Az sem mellékes, hogy a tulajdonképpeni lapszerkesztést 1923–1926 között Horváth János irodalomtudós végezte, aki érmelléki származású lévén a Partiumban és Belső-Erdélyben születő alkotásokra is kiterjesztette figyelmét. (51.)

A *Gladiátorarc* megjelenése után Olosz Lajost némiképp megnyugtatta, hogy Áprily szerint rátalált költői önkifejezésének legalkalmasabb formájára.⁷ Tompa két kritikai megjegyzése mégis gondolkodóba ejtette. „Az egyik az volt – írta visszaemlékezéseiben –, hogy verseimet a költészet és a festészet között levő határvonal megsértésének érezte. Ezt én nem éreztem bűnnek. A másik az volt, hogy véka alá rejtem a szívemet. [...] Ösztönösen az egyetemes emberit kerestem.” (85: 20.)

Jancsó Béla mondta ki elsőként – a Vasárnapi Újság 1923. december 24-i számában –, hogy Olosz „látása festői és szobrászi”, miközben a modern lírikusok legtöbbje zenei formákra hangszerrel műveit. Az „erős, kemény festői színek”, a „súlyos, plasztikai képek” nála különös, egyéni versformában kelnek életre, a gondolat és a hangulat váltakozásait követve. Ezzel együtt „Olosz is, formája sajátos zártságában a mai lélek legmélyebb problémáival: a humanizmus, a hit és a jövő nemzetköziség problémáival él együtt. S költészetének jellegzetes és mély gyökere is a végzetbe

---

7 „Áprily Lajostól kaptam egy meleg hangú rezonáns levelet, amelynek az volt számomra a legmeglepőbb része, hogy helyeselte a verseim formáját, és ezt a formát a tartalomhoz simuló, testhezálló, az általam megtalált legalkalmasabb formának nevezte.” In: 85: 20.

vetett hit. [...] Az örök szépség művészi arcain, Böcklinen, Rodinon csodálkozik, s a színes, érthetetlen, végtelen életen. És Gladiátor: vakon teszi a parancsot. [...] És állja az erdélyi harcot, ahová rendeltetett.”⁸ Az európai irányzatokat figyelő s irodalomtörténeti távlatban gondolkodó fiatal irodalomesztétát végül is az idő igazolta. Azt a Jancsó Bélát, aki eltanácsolta Reményiket az alkalmi költészettől; aki elsőik között látta meg Tompa László „érdes szavú” költészetében a sorsára hagyott székely nép magányos drámáját.⁹

Testvéröccse, az irodalomtörténész Jancsó Elemér 1934-ben a *Gladiátorarc* után megjelent *Égő csolnakon* (1926) és a *Barlanghomály* (1931) alapján úgy érzékeli, hogy Olosz néhány év alatt elérte azt a költői „magaslatot, amelynél feljebb nem tud emelkedni. Igaz, visszaesés sem tapasztalható költeményeiben. [...] Mindhárom kötet ugyanannak a léleknek egyhúrú, de gazdag rezonanciája.” Ritka telitalálat ez Jancsó Elemérnél: akkor rajzolt máig érvényes portrét a költőről, amikor az – ha nem is végérvényesen – lényegében már elhallgatott. (220: 78–83.)

Élete végéig maga a költő is többször visszatekintett a „hallgatás évtizedei”-re. Nyolcvanadik születésnapján pesszimiztikus világlátását okolja, amit az *eszményi* és a *való világ* közti különbségek váltottak ki benne. „Az viszont, hogy állandóan írom a pesszimizmust, bántotta a lelkiismeretemet... [...] Alkati hiperérzékenységem akasztott el az írásban.” Az 1971-es szöveget később árnyalja, mélylélektani összefüggésbe ágyazza: „1931-ben jelent meg a Szépmíves Céh kiadásában a *Barlanghomály* című kötetem. Kiérett, de a fekete páva kiterjesztett szárnyának homályára emlékeztető versek ezek. A *Gladiátorarc* szociális ciklusában oly bátran lángoló versek után a mindennapok élményei könnyörtelen fűrészhalak módjára megmarcangoltak, és különben is sötétben látásra hajlamos intellektusom még jobban sodort az eposztól a tragikum felé. Ezért »bántam meg torz mosolyomat«,

8 Jancsó Béla: *Olosz Lajosnál*. In: 114: 154–155.

9 Vö.: Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*. In: 116: 5–28.

ezért hallosan biztosan, hogy ezek nem dalok, nem békés psalmusok, hanem az új világháború Walpurgis-éjszakáinak nyitányai.”¹⁰

Jancsó Elemér egyrészt Áprilyhoz, másrészt Reményikhez viszonyítva értelmezi Olosz költészetét. Közvetve persze Adyhoz. „Az erdélyi líra kibontakozása a modern magyar irodalom szellemében történt. Az igazi lírai tehetségek Ady költészetének jegyében indulnak el újtukon, és ha »mesterük« világfelfogását »revízió« alá is vették, lírájuk sem tartalmi, sem formai sajátágaiban Ady költészete nélkül elképzelhető nem volna. Ady lírája, gondolatvilága akarva nem akarva mindenkit befolyásol, aki e műfaj terén bármit akar kifejezni. Reményik, Áprily, Tompa, Szombati-Szabó István és a többiek mindannyian a »láthatatlan« nagy transzilvánista tanítványai, akit Erdély kritikusai tradíció- és mítosz-keresésükben igyekeznek személyiségének leglényegében Erdély számára kisajátítani. A szimbolizmus szintén Ady-örökség, csak hogy Erdély lírikusainál a nagy magyar »álmodó« forradalmiságát az új szavak és »bíbor hangulatok« lázas keresése váltja fel. Az »új világ« hirdetése és vállalása helyett Reményik és Áprily az egyéniség csendes »forradalmának« a híve, és egyikük sem a »tömegek« érzéseire és felszabadítására gondol a költői ihlet »álmovilágában«, hanem azoknak az érzéseknek, »műhelytitkoknak« megéneklésére, amiket csak az élettől visszavonult költő érez, és amiket a »tömeg« és a »balgán kuruzsló forradalmak« sohasem fognak megérteni.” (221.)

4. Egy későbbi behatóbb vizsgálat a 20. századi magyar költészet első harmadának „törzsfajlódése” szempontjából hozhatna megnyugtatóbb eredményeket. Ez az árnyaltabb megközelítés már csak azért is kívánatos lenne, mert így az is tisztázódna: mi a magyarázata annak, hogy a Tompa László mellett közismerten legmagányosabb költőnk helikonista volt ugyan, de nem transzil-

---

10 Olosz Lajos: *Emlékezések*. In: 85: 21.

vanista? Azon a csapáson érdemes folytatni a kutatásokat, amelyet Borcsa János így vizionált: „Ennek a tragikus világlátásnak a gyökerei bizonyára mélyebben keresendők, és pedig Olosz Lajos személyiségében és az eszmei fejlődését meghatározó metafizikai nézetekben. A fiatal korában radikális elveket valló lázadó költő harmincéves korára már olyan életérzéseknek adott hangot verseiben, amelyek a 19–20. századi modern európai gondolkodás és költészet – köztük a modern magyar líra – ismertetőjegyei voltak. Létköltészet tehát, amit Olosz Lajos művelt a huszadik század harmadik évtizedében, amelynek tárgya az emberi egzisztencia, s ilyen tekintetben különbözik az ő lírája a korabeli erdélyi magyar lírának a Reményik vagy Tompa által képviselt változataitól.” (41.)

A „finom érzelmesség és a férfias tárgyilagosság” írója

Kemény János pályakezdése és utóélete

Kemény János is olyan jószág-ember volt, mint amilyennek Kunczot látta. Ezért volt szép és boldog az élete, ezt hagyta ránk emlékül és bátorító példaadásul.

Jancsó Elemér

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Kemény János-hagyaték palliumait forgatva 2022 júliusában erre a kézírásos feljegyzésre bukkantam:

„Amikor 1944-ben az SS-ek a várkapura kifüggesztett rekvi-rálásmentességet igazoló honvédparancsnoksági rendeletre fity-tyet hányva anyámat, feleségemet, gyermekeimet, két idős néni-kémet Marosvécs azonnali elhagyására szólították fel, annyi idejük sem volt, hogy bár kép- és szoborgyűjteményünk egy-két darabját szakszerűen pakolva valahogyan beszorítsák a gépkocsi valamelyik sarkába...”¹

Minthogy Kemény János 1941 májusától a Hunyadi téri Nemzeti Színház főigazgatója volt, alkalmazkodnia kellett Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter utasításához, aki a front közeledtével elrendelte a társulat és a színház anyagi javainak áttelepítését Budapestre.²

A hagyatékban őrzött levelek tanúsága szerint a háború végén Kemény Jánosné szembesült elsőként a marosvécsi állapo-

---

1 Kemény János feljegyzése a PIM-ben őrzött hagyatékban.

2 Vö.: Senkálzsky Endre: *Régmúlt emlékek között tallózva*. In: 126: 21.

tokkal. Arról értesítette Molter Károlyékat, hogy a vár teljesen lakhatatlan.³

A gyerekekkel beköltözött a gazdasági intéző üresen álló házába, idős hozzátartozói is odatelepedtek. A kastélyból a németek és az oroszok mindent kirámoltak. A könyvtárat is. Heine versei összetépvé heverték a földön, a mészáros (Creciu) antik kötetekbe csomagolta a húst.⁴

Kemény János csak nyár elejére ért haza, miután megindult a forgalom Erdély irányában. „Nagyon kevés bútorunk van, egy szobában lakunk mindnyájan – írja Molternek –, de az ablakok egy része be van már üvegezve.”⁵ Ráadásul purifikációs bizottság elé kell állnia, földügyei okán tárgyalásokra kell járnia, egy ilyen alkalommal egynapi robotra is befogták Szászrégenben.⁶

A leginkább azt fájlalta – ezt már a hagyatékában őrzött 1969-es feljegyzései között olvasom –, hogy könyvtárával együtt megsemmisültek kéziratai, nyoma veszett levelezésének. Ezért aztán nyugdíjaztatása után, amikor elszánta magát önéletrajzi regényének a megírására, emlékezetfrissítő adatgyűjtésbe kellett kezdenie. Már csak azért sem támaszkodhatott pusztán az emlékezetére – adja tudtára utókorának –, mert az ő irodalmi kapcsolatai nem az első marosvécsi Helikon-találkozóval (1926) kezdődtek, hanem jóval előbb, a középiskolás korában megjelent *Költeményekkel* (1918).

Jellem- és erkölcsformáló bölcsőhely

1. Az „Amerikába száműzött Kemény István nincstelen árvája”, báró Kemény János Pittsburghban (Pennsylvania, Egyesült Államok) született 1903-ban, tízéves koráig nagyapjánál nevelkedett

---

3 Kemény Jánosné levele Molter Károlynéhoz. Marosvécs, 1945. június (?).

4 Kemény János levele Molter Károlynak. Marosvécs, 1945 nyara.

5 Lásd: Kemény János levele Molter Károlynak. Marosvécs, 1945. június 5.

6 Uo.

a Jára völgyében – ahová „az amerikai nincstelenségből” érkezett az édesanyjával és testvéreivel „kegyelemkenyérre” –, majd hat évig a Kolozsvári Református Kollégiumban diákoskodott. Születéshelye folytán nyitva állt előtte a nagyvilág, ő mégis Erdélyt érezte otthonának. Halála előtt így vallott erről Marosi Ildikónak: „A világon a legkevésbé az Egyesült Államokba kívánkozom, oda, ahol születtem. Alig múltam egyéves, amikor anyámmal és testvéreimmel innen mint árvák Alsójárára kerülünk. Amerika apám nehéz és küzdelmes életére emlékeztet – talán ezért nem vonzott soha. Mint optimista embernek, nekem mindig több keresnivalóm volt és van itt Erdélyben, mely akarva-akaratlan megtanított bennünket a sok mindennel való foglalkozás művészetére.” (154: 466.)

Alsójárában ébredt öntudatra, abban a kúriában, amelyik az erdélyi magyar színészet hőskorára emlékeztető széppapjáié, a Káli Nagy Lázáré volt, akit az első állandó jellegű magyar kőszínház igazgatójaként tart számon a művelődéstörténet. Ehhez az udvarházhoz kötik gyermekkora legszebb emlékei. Ez az a biztos pont az életében – derül ki a *Kakukkfűökák* című önéletírásából (154: 49.) –, ahonnan a gyermekkor színhelyei Erdély-méretűvé tágulnak (Kolozsvár, Marosvécs, Nagyenyed, Pusztakamara, Dicsőszentmárton stb.). Meleg pasztelleszínekkel ír a nagyapjáról, báró Kemény Ödönről, az 1848–49-es honvédezedresről, aki ugyan „szűkös körülmények között élt”, de „mégis mindig juttatott valamit a meglevő kevésből nincstelen rokonainak, bajba került ismerőseinek”. (154: 49.) Édesapja legidősebb öccse, a jóságos, „szelíd lelkületű” Kemény Ákos nagybácsi ugyancsak maradandó hatással volt jellemfejlődésére. (154: 74.) Ő volt az, aki a négy és fél éves kisfiút Alsójáráról fölvitte Marosvécsre, hogy bemutassa sorsa nagy hatalmú irányítójának, magyargyerőmonostori báró Kemény Kálmán feleségének, losonczi Bánffy Polixéna bárónőnek, a *Kakukkfűökák* Pólika néniyének. (154: 62.)

Nagyapja nem volt soha országgyűlési képviselő, gyáralapító, bankelnök, sem fő- vagy alispán, de még szerény vidéki szol-

gabíró sem. Olykor kolozsvári, nagyenyedi tanárok, tudósok ke-resték fel, amiként ő is tiszteletét tette náluk, amikor Kolozsvárt járt vagy Enyeden tartózkodott. Tisztelője volt Márki Sándornak, ismerte Apáthy Istvánt, Kelemen Lajost. A nagyapa úgy élt az unoka emlékezetében, mint a nevezetes Kemények közt a legne-mesebb férfiú.

„Ahogy teltek az évek és közeledtem elemi iskolai tanulmá-nyaim befejezéséhez – írja a *Kakukkfiókákban* –, egyre többet tar-tózkodtam nagyapámmal a pipázóban. Sokat olvastunk. [...] Szenvedélyes Mikszáth-olvasó lettem. Olvasgattam már Mark Twaint és Dickenst, nekigyürkőztem és félig el is olvastam az *Abafit*, Pusztakamarás hatására átrágtam magam *A rajongókon*. Érdekeltek néhány magyar ifjúsági regény, elbeszélés gyűjtemény is, főként azok, amelyek a szabadságharcról szóltak. Gárdonyi-nak minden írása érdekelt, nemcsak az igényes munkái, de a hirtelen odavetett mókázásai is. Nagyapám ez idő tájt olvasta újra Eötvös József, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és a századforduló nagy angol realista íróinak regényeit. Közben mindegyre elővette Shakespeare valamelyik drámáját vagy vígjátékát, s be-le-beleolvasott. Foglalkozott az oroszokkal, Tolsztojjal, Doszto-jevskijjével, Csehovval. Amikor megérkezett a Természettudomá-nyi Szemle valamelyik új száma, beletemetkezett. Ugyanígy volt a Történelmi Társulat kiadványaival. Igyekezett már akkor fel-kelteni érdeklődésemet a komoly könyvek iránt. Pár mondatban mindig ismertette velem, amit éppen olvasott vagy újraolvasott. Ebben az időben »fedezte fel« Krúdyt és Adyt. »Nagy jövőt« jó-solt mindkettőjüknek. Időnként elővett valamelyik könyvszekré-nyéből egy-egy Arany-, Petőfi-, Csokonai-, Bajza-kötetet. A ver-seket néha együtt olvastuk...” (154: 144.)

2. Gondtalan gyermekkorra ellenére egész életén át foglalkoztatta apátlansága, pontosabban az apját ért igazságtalanság. Miután 1921 őszén beiratkozott a Hochschule für Bodenkultur egyetem erdőmérnöki karára, első dolga volt, hogy báró Kemény István huszárhadnagy – a bécsi lovaglóliskola hajdani tanára – sorsa,

„viselt dolgai” felől tájékozódják. Amit apja egykori ismerőseitől megtudott, azt nehezen tudta összeegyeztetni a képpel, ami addig kialakult benne a száműzöttből lett New York-i dokkmunkásról, a vendéglői mosogatólegényről, a szállodai liftkezelőről, „aki belopódzott az állóhelyre az operába, hogy meghallgathassa Carusót”. Akik Bécsben ismerték, azt állították, hogy az apja nem ivott, nem kártyázott, a nőkre sem költött a szokásosnál többet. Jóhíszműségének lett az áldozata. Felettese – egy herceg – megkérte, hogy írja alá egyik váltóját. Néhány hét múlva pedig jelentkezett az uzsorás. Kétségbeesésében nagyobbik öccséhez fordult. „Ákos bácsi felrohant Vécsre – olvashatjuk az önéletírásban. – Kálmán bácsi hajlandónak mutatkozott fizetni, de csak a Pólika néni által kikötött feltételek mellett: apám kivándorol Amerikába, hogy ott, ahogy tud, a maga erejéből új életet kezdjen. Mindössze azt az ígéretet tudta Ákos bácsi kiharcolni, hogy egy – vagy talán másfél – éven át valami kevés, negyedévenként esedékes segílyt juttatnak el hozzá, addig legalább, amíg sikerül valahol elhelyezkednie Amerikában. Így lett apámból száműzött. Így vágott neki a tengeren túli életnek, hogy valamilyen egzisztenciát teremtsen magának az Új Világban.” (154: 171.)

3. Tizedik születésnapján írták be a Kolozsvári Református Kollégiumba, 1913. szeptember 1-jén. Szálláshelye Nagy Jenő magyar–német–latin szakos tanárnál volt a Farkas utca 17. szám alatt – a kollégiummal átellenben. Ugyancsak Nagy Jenőnél lakott és kosztozott osztálytársa, a Marosújváron született Jancsó Béla is.

Az 1545-ben alapított Kolozsvári Református Kollégium a 19. század végén és a 20. század elején a virágkorát élte. Amihez nagymértékben hozzájárult az 1872-től működő kolozsvári egyetem szellemi kisugárzása. László Dezső szerint ez egyenesen rákényszerítette a kollégiumot „a történelmi gyökerű, egészséges modernsége”, következésképpen arra, hogy „a haladó modernség” alkalmazásában a többi kollégium élén járjon. (154: 173.) Az első világháború kitörése azonban megakasztotta ezt a folyama-

tot. Sorra jöttek a katonai behívók. Gönczy László, Joó József, Makkai Ernő, Szabó Imre, dr. Illés Gyula, Szabó Imre tanár uraknak már 1914. augusztus elején be kellett vonulniuk; 1916 márciusában Saja Antal és Varga Sándor következett sorra. Aztán rendre jöttek a halálhírek: örökre odaveszett Joó József, Saja Antal, Szabó Imre... Nagy Jenőt 1918. október 8-án mentették fel a katonai szolgálat alól, Makkai Ernő 1918. november 1-jén, Varga Sándor 1919. január 1-jén, Gönczy László 1921. január 4-én került haza az orosz fogságból. (94.)

Az oktatás folyamatossága érdekében fel kellett emelni a szolgálatban maradt tanárok óraszámát. Ám ez sem bizonyult elégségesnek. „A kollégium szerencséjére – írja az 1870 és 1948 közötti éveket áttekintő munkájában Gede Csongor kolozsmonostori református lelkész – az 1914/15-ös tanév megkezdése előtt számos kolozsvári egyetemi tanár jelentkezett, hogy készek ingyenes órákat tartani a hadba vonult tanárok óráinak pótlására. Így dr. Márki Sándor, a kolozsvári egyetem rektora, dr. Buday Árpád egyetemi magántanár, dr. Ferenczi Miklós egyetemi könyvtártsízt, dr. Schneller István egyetemi tanár, dr. Veress Endre egyetemi könyvtárőr, dr. Veress Elemér egyetemi tanár, dr. Tompa Artúr tanárjelölt, dr. Krizsán Sándor segéd-tanfelügyelő, dr. Csengeri János egyetemi tanár és sokan mások.” (94.)

Jancsó Béla öccse, Jancsó Elemér, aki 1916 szeptemberében került a kollégiumba, két évtized múltán úgy emlékezett, hogy a háború harmadik esztendejétől már Tulogy János, Koncz Rudolf, Sándor Ferenc, Miklós Viktor is tanította őket. (123: 101–102.) Hogy milyen volt a diákélet, arról ugyancsak tőle maradtak feljegyzések. „Tanáraink egy része a fronton lévén, 60-70 tanuló volt egy osztályban. Helyiség és tanár hiányában az osztályok megosztására gondolni sem lehetett. Egy évben mindössze kétszer-háromszor feleltünk, és dolgoztatás is ritkán volt. De a hiányokat és nehézségeket a kollégium ősülő derék igazgatója, a mindnyájunktól szeretett Kovács Dezső igyekezett a körülményekhez képest megoldani. Áldott jó tanáraink – Kovács Ferenc, Seprődi János, Tárkányi György, Tompa Arthúr, Tavaszy Sán-

dor, dr. Illés Gyula, Brüll Emánuel – szintén mindent megtettek a mi emberi és magyar jellemünk kiképzésében.” (123: 101–102.)

A „Tekintetes Tanári Kar” – tudjuk meg az önképzőkör dokumentumaiból⁷ – mindenben támogatta törekvéseiket. Már az is közösségformáló erőnek bizonyult, hogy műsoros estélyeiket a kollégium tornatermében tarthatták.⁸ Így ébredtek rá arra – jegyezte fel az önképzőkör elnökévé választott Jancsó Béla –, hogy „valami nagyot” cselekedhetnek: hatóságilag engedélyezett nyomtatott lapot indíthatnak. Ez volt az első világháború után napvilágot látott – jövőformáló akaratot megjelenítő – ifjúsági folyóirat, a Remény. Minthogy a kezdeményezés a végzős osztályban – évtizedek egyik legjobb évjáratában – született meg, később is a „Remény osztálya”-ként emlegették az akkori diákközösséget.⁹ Hantos Gyula, Jancsó Béla, Jancsó Miklós, Klärman Manó, Róth István, Schwartz György, Szádeczky Elemér nyolcadikos tanulók alkották az igényes – irodalmi és tudományos – folyóirat szerkesztőbizottságát.

Jancsó Miklós (1903–1966, farmakológus) és Jancsó Béla volt az „esze” annak az osztálynak, amelyikből később az irodalom, a tudományok, a művészetek és a közélet sok kiválósága gyara-

---

7 Az EME Könyvtárának Lakatos utcai gyűjteményében, JB kézírásával.

8 Uo.

A kolozsvári ref. kollégium „Gyulai Pál önképzőköre” f. hó 17-én de. 11 órakor tartja I. rendes gyűlését a tornateremben a következő műsorral:

1. A Szózat eléneklése.

2. Megnyitó, tartja Jancsó Béla ifj. elnök.

3. Ábrányi Emil *Hazám ifjúságához* c. költeményét szavalja Nyerges Ferenc VIII. o. t.

4. Dobolyi Lajos VII. o. t. verseiből felolvas.

5. Bírálja: Hantos Gyula VIII. o. t.

6. Ady Endre *Tenger mellől* c. melodramáját előadja Szöllőssy Kálmán VIII. o. t., zongorán kísér: Gidó László VIII. o. t.

7. *Hymnus* éneklése.

Kolozsvár, 1920. október 15.

Kovács Ferenc vezető tanár
Jancsó Béla ifj. elnök

9 Lásd: Jancsó Béla: *A Remény osztálya*. In: 114: 82–187.

pította a kollégium hírnevét. Kemény János is meleg színekkel idézi fel padtársának, a zseniálisnak tartott Jancsó Miklósnak az emlékét és a spanyolnáthát is túlélő Jancsó Béla kivételes intellektusát.

4. Az 1918 utáni erdélyi magyar irodalom kezdeteinek kutatóját ma ugyancsak meglepi, hogy kiváló felkészültségük ellenére a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien magánúton érettségiztek 1921-ben. Jancsó Miklós, Klärman Manó, Róth István – Désen; Hantos Gyula, Jancsó Béla a Kolozsvári Római Katolikus Főgimnáziumban.

Kemény János – egészen más okból – az Unitárius Főgimnáziumban.

A két szálon futó eseménynek ugyanaz a háttértörténete: az 1918. évi őszirozsás forradalom, majd az 1919-es Tanácsköztársaság kolozsvári szele. A halála után megjelent *Búcsú a Farkas utcától* című önéletírás-részletből tudjuk: Kemény János élete végéig magában hordozta a sebet amiatt, hogy az alma materben is „kakukkfiókává” alázták. Mindvégig nyomasztotta a kérdés: miért kellett tizenöt és fél éves korában akarata ellenére kiszakadnia „a Farkas utcai közösségből”, melyet több mint fél évtizeden át „meleg, második otthonának” tekintett? (154: 400–407.)

Az történt, hogy az őszirozsás forradalom idején néhány társával beállt polgárőrnek. Minden biztonnyal az készítette erre, hogy Alsójárában addigra átélte a polgári forradalom zűrzavaros, önkényeskedő, fegyverhasználatától sem mentes napjait, amikor csak nagyapja jó emberei mentették meg az életét. (154: 371–374.) Miután bemenekültek Kolozsvárra, nappal tanult, éjszaka „a lakosság békés álmára” vigyázott. Ezt látta helyénvalónak. Bízott abban, hogy majd magánvizsgát tehet. Hiszen akkoriban ez megszokott eljárás volt. Csakhogy a Református Kollégium tantestületének többsége nem szavazta meg Kemény János engedélykérését. Hajthatatlanok voltak – írta visszatekintésében (154: 400–407.) –, mert ki akartak „gyomlálni a fiatalság (és a felnőttek) emlékezetéből mindent, ami az őszirozsás forradalomra” emlékeztetett.

Szállásadó tanára, az igazságérzékükben megbántott diákok fájdalmát átérző Nagy Jenő sem tudta megvédeni kedvelt tanítványát. Azt tanácsolta tehát, hogy használja ki a kollégiumok közötti versengést, és menjen át az unitáriusokhoz. Ennek „köszönhető”, hogy a „Remény osztálya” 1919-ben élénk kapcsolatot ápol a Kriza János Önképzőkörrel, illetve annak ugyancsak Remény című folyóiratával. Pontosan fogalmazott Jancsó Béla 1935-ös emlékidézésében: „az unitáriusok akkori elnöke a Helikon gazdája: Kemény János” volt. (114: 185.) Ennek előzménye, hogy Balázs Ferenc az 1918/19-es tanévben ismét rendes tanulóvá vált. Miután önképzőköri elnökké választották, jótékony változásokat indított be: a zenekultúra felkarolását, a népi kultúra értékeinek tudatosítását, a modern líra – Ady, Babits, Kosztolányi, Balázs Béla – kolozsvári szállásteremtését. Balázs Ferenc 1919 őszén bekerült az Unitárius Teológiára, ezt követően Kemény Jánosra hárult a szellemi építkezések folytatása.¹⁰ Az előzmények közé tartozik, hogy Jancsó Béla biztatására születtek meg Kemény báró első versei, amelyek közül az *Emlékezem* – a szerző eltanácsolása okán – már az unitárius Reményben jelent meg.¹¹

5. A Remény emblematikus ifjúsági lapcím volt az 1918 utáni zűrzavarban, amikor viharfelhők árnyékolták be az erdélyi ég-boltozatot.¹² „Nagy Károly püspök (1868–1926), ki a magyar iskolák és az egyház megtartásáért akkor vívta első nagy harcait, igen aggasztónak tartotta – jegyezte fel Jancsó Béla –, hogy az ifjúság sokat foglalkozik a »dekadens és destruktív írőkkel«: Nietzschevel, Schopenhauerrel, Wilde Oscarral, Anatole France-

---

10 Vö.: Gaál György: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratos lapjai*. Keresztény Magvető, 1982. 3. 144–150.

11 Vö.: Csapody Miklós: *Egy nemzedék fellépése*. In: 11: 201–218. Kemény halála után Jancsó Elemér említi a verset, de fél század múltán összemosódott emlékezetében a két Remény. Lásd: *Búcsú Kemény Jánostól*. In: 125: 272–275.

12 A Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban 1853-tól jelent meg Remény címmel diáklap, a Református Kollégiumban 1863-tól.

szal, Adyval és a modern magyarokkal. (Ady körül még akkor javában tombolt a felfogások harca az egész magyar nyelvterületen.¹³) A Keleti Újság dicsérő vezércikke meg éppen olaj lehetett a tűzre, hiszen vezércikkírójával, Paál Árpáddal (1889–1943), a székely közművelődési autonómia apostolával éppen akkortájt folyt egyik nagy harca a püspöknek. Mi mindezeket az összefüggéseket alig sejtve szerfelett elbámultunk, amikor az egyik précesen megjelent a püspök, és villámló tekintettel és mázsás szavakkal sújtott le Nietzschére, Adyra és – erdélyi követőire. Bámultunk és nem értettük a dolgot. Kevesebb szigort és több szeretetet vártunk volna törekvéseink iránt. A Remény 3–4. számában így védekeztünk az egyházellenesség és a nemzetellenesség vádjaival szemben, cikkünket Paál Árpádnak ajánlva tisztelettel: »Igen, mi internacionalisták vagyunk, mert ez nem bűn, hanem a legszentebb hazaszeretet. Internacionalisták, kiknek célja a nemzeti sovinizmus túltengésében tomboló emberiség igaz faji erőit egységes munka irányába fordítani, olyan munkáéra, melyben minden faj megtalálja a maga nyugalmas helyét, fejlődésének addig sohasem ismert, nyugodt és a többi népek kultúrértékeivel biztosított feltételét...«¹⁴ „A mi »forradalmi és destruktív« ifjúságunkat a tradíció miatt érte el a végzet – összegezett Jancsó Béla. – Amit folytatni mertünk. Ezt a tradíciót Bakternek hívták, kollégiumi vicclap volt, s mindazok a nevezetes emberek írtak belé az idők során, akik a kollégiumban jártak. A Baktert elhatározta az osztály, meg is csinálta a karácsonyi vakáció alatt, de tudomásunk nélkül belecsúszott néhány ízléstelen vicc. A vizsgálat megindult,¹⁵ a Remény önképzőkör is felfüggesztetett, az osztály pe-

13 Beke Györgynek adott interjújában Kemény János úgy emlékszik, hogy Emil Isac gyakran érdeklődött tőle a középiskolások irodalmi mozgalmáról, amelyről jól tudta, hogy Ady költészetéből, a Nyugat folyóiratban megjelenő írásokból gyűjti a harci erőt a hivatalos irodalom képviselőivel, a Petőfi-epigonokkal és a még ezeknél is sejtetesebbekkel szemben való állásfoglaláshoz. (27: 101–120.)

14 Jancsó Béla: *A Remény osztálya*. In: 114: 182–187.

15 Az ügy kapcsán Kelemen Lajos naplójában feljegyezte (1921. febr. 7.), hogy Jancsó Bélának és diáktársainak a Bakter-ügy „szamárságaiért meggyűlt a

dig az elmérgesedett közhangulatban a rossz viccek szerzőit nem akarta kiadni. Helyettük mi, a vezetők álltunk elé, és szenvedtük el a büntetést: ki a kicsapást, ki a 2–3-as magaviseletet, ha nem lesz magántanuló.” (114: 184–185.)

Trianon után ez volt első nemzedék, amelyik már román állami kormánybiztos jelenlétében érettségizett. Előtte azonban Jancsó Béla felemelt fővel búcsúzott ifjúságának lapjától. „Álltam a [tordai] Vigadó színpadán a zsúfolt közönséggel szemben, s a Remény nevében arról beszéltem – emlékezett vissza 1935-ben –, hogy ma, a szociális eszmék új korában a gyűlölködő nemzeti gondolatoknak is fel kell emelkedniük ama magaslatra, ahová Tordán a vallások egykor felemelkedtek. Kinek-kinek hite a maga dolga, mondták Tordán [1568-ban]; kinek-kinek nemzeti sége, fajtája a maga dolga: kívánják az új idők...” (114: 185.)

6. Kemény János a jellemformálást tekintette legfőbb kollégiumi örökségének. Ma is szívet melengető, ahogy az apa nélkül felnőtt fiú megköszönte szállásadó tanárának az életre szóló útravalót: „Hat éven át volt apám helyett apám. Hat éven át nevelt emberiségre!” Nagy Jenő nem aszerint ítélte meg a diákokat, hogy milyen a minősítésük, hanem hogy milyen a jellemük. Alapelve volt, hogy a középiskolában a jellemképzés fontosabb bármilyen más nevelői feladatnál. Olykor-olykor „félelmetesen szigorú” tudott lenni, de mindig igazságos volt. „A tanult és a gazdag emberek fiaitól több tudást, jobb magaviseletet követelt, mint a kültelki proletárivadékoktól vagy a falusi szegények gyermekeitől.” (114:182.) „Amikor dühös volt vagy kitérült a szíve egy megbántott diák felé – emelte jelképpé 1971-ben kedvelt tanára alakját –, az amúgy is magas, szép szál ember rettenetesen meg tudott nőni! Úgy tűnt nekem, mintha egy jóságos óriás volna, aki az

---

bajuk”. Az „egyedüli helyes és becsületes út kinek-kinek vállalni a felelősséget azért, amit írt. Az, amit egyes bujtogatók tanácsára megkezdték, az szicíliai zsványssolidaritás, mely nem méltó becsületes emberekhez, mert a felelőtlen rágalmazás és aljas gyávaság érdekében történt.” (153: 41.)

igazságtalan életből menekít ki engem, valami más, valami új, valami ismeretlen bolygó, a lelki békesség, a megnyugvás országa felé.” (114: 405.) A Farkas utcától „búcsúzva” Kemény megejtő férfilírával „köszönt el” atyai pártfogójától is. Miután 1919 tavaszán túlesett a jellempróbán – „Ezt szeretem [benned]. Ezt a makacsságot” –, olyasmi történt velem, amire nem volt fölkészülve. „A szigorú, zárkózott férfi magához ölelt, és megcsókolta az arcomat. Én egész életemben viszolyogtam a férfiak közötti baráti csókolózástól. De ez más volt, atyai csók, bátorító, hitet adó. Megtelt a szívem ujjongással.” (114: 407.)

Becsületes, jóindulatú tanárnak ismerte meg igazgatóját, Kovács Dezsőt is, aki szomszédja volt a Farkas utcában; ismerte családi körülményeit; megértette – ha nem is helyeselte –, hogy miért hajtotta végre felettesei és a konzervatív kolozsvári politikusok utasításait. Diáktársaitól eltérően tudta azt is, hogy a felsőbb nyomás ellenére néhány hónappal az érettségi előtt igyekezett megmenteni a kicsapástól a kollégium eminenseit. Jancsó Béla a szigorú „direktor” arca mögött a „torzóban maradt” íróét is meglátta. Amit a diákcsínyek és diákbálok idején nem értett meg, arra – igazgatója lelki meghasonlottságának okaira – a prózaíró Kovács Dezső ritka szép megszólalásaiból következtetett. Így korán szembesült azzal, hogy mit jelent írónak születni Erdélyben.¹⁶

Kemény János két tanáráról őrzött még felemelő emlékeket: Brüll Emánuelről (1884–1951) és Seprődi Jánosról (1874–1923). Brüll Manó méltó utódja volt tanár-könyvtárári elődjeihez, akikkel az Ifjú Erdélyben kimerítően megemlékezett.¹⁷ Maga is több

16 Jancsó Béla: *Kovács Dezsőnél*. Vasárnapi Újság, 1923. 25. 13. Ua. in: 114: 152–154.

17 „Az első tanár-könyvtáros 1858-ban a fiatal Gyulai Pál, a későbbi félelmetes kritikus lett, aki annyira a szívén viselte a könyvtár sorsát, hogy tiszteletdíjának felét könyvek kötésére fordította. Néki is, a későbbi könyvtárosoknak is főiskolai hallgatók, néha felsőbb osztályos diákok segédkeztek. Gyulai Pál távozása után Fekete Mihály meseköltő, utána 1871–1896 között Szabó Sámuel vezette a könyvtár ügyeit. Könyvtáros volt sok ideig dr. Török István, a kollégium háromkötetes történetének szerzője, aki igazgatója is volt az in-

mint háromezer kötetes – gonddal válogatott – könyvgyűjteményt adományozott az általa fejlesztett intézménynek. Korértelmezésnek is beillik, hogy az új irodalom iránt érdeklődő diákok azokat a tanáraikat szerették, akik lélekben fiatalabbak voltak náluk. Tanártársai ugyanis azért hibáztatták Brüll Manót – így maradt meg Kemény János emlékezetében –, mert a könyvtára tele volt „modern szemetekkel”, olyanokkal, akik füttyültek nemcsak Szabolcska Mihályra, de az egész Petőfi-követő költőnemzedékre.

Szeretettel vették körül „a népdalgyűjtés napszámosát” – olvashatjuk Seprődi arcképvázlatában –, aki minden szabad idejét „az eredeti és eredetinek vélt népdalok gyűjtésére, tanítására, népszerűsítésére fordította”. Ő volt az első ember a kollégiumban, aki megérezte velük, hogy „az Ady-hívek irodalmi tájékozódása és az ő népdalpropagáló munkássága rokon vonásokat hordoznak. Ahhoz azonban, hogy rádöbbenjünk, nemcsak az új ízlés ütközik meg irodalomban, zenében, újfajta tudományos éhségben, hanem az a szellem is, amely a kevesek java helyett egyre inkább a sokak javát akarja megmenteni a jövődönnek, hogy abból európaibb és humanistább kultúrát teremtsen – ahhoz nemcsak érnünk kellett még, de a bőrünkön kellett éreznünk az élet nagy megrázkódtatásait. [...] Mert mi, ha részesei is voltunk annak, ami körülöttünk történt, ha vitatkozva is, elégedetlenkedve is, sokszor akár értetlenül, mégis egy közösség – ha meg is rendült közösség –, a kollégium védőszárnyai alatt éltünk.” (114: 362.)

7. A Farkas utcai öreg ház azért is emlékezetes Kemény János számára, mert 1913-ban itt találkozott Áprily Lajossal, aki sógora volt házigazdájának. Ebben a házban hallotta őt először Csoko-

---

tézetnek több ízben. Három éven át, 1902–1905 között Kovács Dezső [...] volt a könyvtár gondviselője, utána következett Seprődi János, a magyar népdal és zene hivatott kutatója, aki 1923-ban bekövetkezett haláláig teljesítette megbízatását, őt követte dr. Csúry Bálint, akit 1932-ben a debreceni egyetem hívott meg a magyar nyelvészeti tanszék ellátására.” (44: 99–100.)

nai- és Petőfi-dalokat, régi latin meg magyar szövegű diáknótákat énekelni. „Egyszer, egy szomorú, különös ritmusú szlovák népdalt is énekelt. Fölkucorodva ült, törökülésben az egyik heverőn, ölében csöppség kislánya: Zsoli.¹⁸ Ringatta, babusgatta, altatta fiacskáját. Én olyan szívbe markoló altatódalt sohasem hallottam, amilyen az a halkán, dúdolván előadott, különös ritmusú, régi, régi szlovák népdal volt. Nagyon szép, nagyon meleg énekhangja volt Áprilynak. Emlegették a családban, hogy néha szokott zongorakísérettel is énekelni. Marosvécsen is hallottam énekelni, a helikoni napok idején, szép nyári estén, a vár előtt, a »szakállszáritó«-nak nevezett padon. Kacsó Sándorral, Kádár Imrével, Szántó Györggyel, Tamásival, Kuncz Aladárral. És szeretett énekelni akkor is, amikor kirándulni ment a tanítványai-val. Amikor magasra lángoló tábor tüzet gyújtottak, szalonnát sütöttek vagy a csillagokat számolták. S ha még itt megemlítem azt is, hogy milyen kedvesen, milyen boldogan tudott mosolyogni annak idején gyermektréfaikon, részt venni labdajátékainkban – mindez csak látszólag mond ellent annak, hogy világfájdalom árad a költészetéből, szívfacsaró bánat. De hát kinek is fájhatott volna jobban az a rettenetes pusztulás, amit az első világháború évei hoztak, kinek okozhatott volna több szomorúságot a sok, drága emberélet megsemmisülése, mint annak a Költőnek, akinél jobban, szenvedélyesebben talán senki sem szeretete közülünk a természetvilág szépségeit, a lélek csodáit, akinél talán soha senki jobban nem vágyott a harmonikus, békés, kiegyensúlyozott élet után?”¹⁹

„Fiatalkorunk akartunk fórumot teremteni”

1. Kemény 1921 őszén beiratkozik a bécsi Hochschule für Bodenkultur egyetem erdőmérnöki karára. Ami nem magyarázható

---

18 Jékely Zoltán (1913–1982) költő.

19 Kemény János: *Találkozások Áprily Lajossal*. In: 10: 5–18.

csupán azzal, hogy alsójárai nagyapja szűkös anyagi viszonyai eleve gyakorlatias életpályát indokoltak. Hiszen már kisdíák korától értésére adták, hogy „másodfokú várományosa” a Kemény János erdélyi fejedelemtől²⁰ nemzedékről nemzedékre öröklődött várkastélynak és erdőbirtoknak.²¹ Ám a „Remény-telenség” idején, amikor Balázs Ferencsel élére áll az útkereső fiatal író- és művésznemzedéknek, még nem számíthatott erre az örökségre.

A két Remény után Kemény János kezdeményezésére megszületett az Előre. Mivel az ő nevére akkor még nem adhattak volna lapengedélyt, ezért névlegesen Geley Antal lett az Előre, melynek szerkesztése Balázs Ferenc teológiai szobájában folyt, a levelezést pedig Ferencz József unitárius püspök unokája, az irodalmi érdeklődésű Végh József intézte. A folyóirat eleve reklámbevételekre alapozta működését. Hasábjain hirdetett a Ganz Rt., az 1894-ben alapított Erdélyi Bank és Takarékpénztár, a nagyváradi Egyesült Bank és Takarékpénztár, a kolozsvári Helvetia általános biztosítótársaság, a kolozsvári cukorkagyár, a Színház és Társaság, valamint gróf Teleki Árvéd fonó- és szövőgyára. Február második felében novella- és (esztétikai) tanulmány pályázatot hirdettek, később még honoráriumra is gondoltak, de a kilencedik szám nyomdába adása után már a lap megszűnésével kellett szembenézniük. Tehát nem az érdeklődés hiánya okozta az Előre korai „bukását”, hanem a pénzforrások váratlan megcsappanása. Ami összefügg a magyar pénzügyeteket sújtó román bankpolitikával.

---

20 Kemény János báró 1661 és 1662 között volt Erdély fejedelme; 1657–1659 között, tatár fogsága idején írta meg önéletírását, amely a korszak fontos történeti forrása és irodalmi szempontból is értékes mű.

21 A *Kakukkfűökák* című önéletrajzi visszaemlékezéséből ismert Ákos bácsi és Cecil néni – olvasható Kemény Jánosnak a második kötethez készített jegyzeteiben – szerette volna elérni, hogy „reális ember” legyen belőle, s ez abból adódott, hogy benne látták „Marosvécs és a Marosvécshez tartozó erdőségek leendő örökösét”. (114: 415.)

Az átmeneti tanácstalanság után Balázs Ferenc hamar feltalálta magát: antológiát kell kiadni!²² Olyant, amelyik valóra válthatja az Előrében meghirdetett nemzedéki programot.

Kacsó Sándor, aki a kolozsvári román egyetemen 1922 tavaszától Kristóf György előadásait hallgatta, az Előre hasábjain jelentkezett első elbeszéléseivel és verseivel. Élete végén ekképpen idézte fel a korhangulatot: „Idóm java részét az unitárius teológián töltöttem Balázs Ferencék társaságában, szenvedélyes viták közepette. Itt »szerkesztődött« ugyanis az Előre, és itt alakult a *Tizenegyek* antológiája a vitára bocsátott versekből, novellákból, mesékből, cikkekből. Ide látogatott sokszor Tamási Áron is...” (134: 261.) A Balázs Ferenc-monográfiát megalapozó Mikó Imre „első generációs kiállításnak” minősítette az 1922 januárjában megjelent Előret, melynek „távszerkesztője” az ifjú báró volt, „helytartója” pedig Balázs Ferenc, aki az irodalomteremtés új útjait és az ifjú tehetségeket kereste. Hogy maga a „távszerkesztés” miként zajlott le, arról inkább csak feltételezéseink vannak. Mint-hogy Kemény Jánosnak nem maradt életideje ezeknek a „műhelytitkoknak” a megosztására, csakis arra gondolhatunk, hogy bécsi tanulmányainak szüneteiben olykor-olykor maga is részese volt a Balázs Ferenc teológiai szobájában zajló műhelyvitáknak.

Erre abból lehet következtetni, hogy a nevezetesség vált évfordulón maga hozta szóba: éppen szabadságon járt itthon, amikor – „önképzőköri szereplések s egy megbukott lap jogán” – írótestvérei bevonták az antológia kiadásának előkészületeibe.

„Az Előre egyesíteni akarja a fiatal írónemzedéket – hirdette önmagát a folyóirat. – Kérjük azokat, akik átmentek az önbírálaton, keressék fel lapunkat írásaikkal. Mindenkinek érdeke, hogy előmozdítsa egy új, életerős írónemzedék kifejlődését.”

Erre buzdított maga az unitárius püspök, Ferencz József is:

„Ezt a szépirodalmi lapot, melynek ez a 2. száma, Előre címmel néhány ifjú indította meg. Merész vállalkozás, különösen

---

22 Lásd Mihály László cikkét a Zászlónk 1933. évi 4-es számában.

most, midőn a nyomda, a papiros s minden olyan drága, s emellett szépirodalmi lapban sincs hiány. De az ifjúnak egyik legszébb jellemvonása a bátorság és bizalom, ha az a szépért, jóért és nemzetért való küzdelemben nyilvánul, s amennyiben én a vállalkozó ifjak közül többeket ismerek, felteszem róluk, hogy nem pusztán a hiúság, a törtetés vágya indította erre a vállalkozásra, hanem hogy tehetségük szerint is közreműködjenek a magyar irodalom, a kultúra fejlesztésére és terjesztésére. Legyen szabad azért legmelegebben figyelmébe ajánlani a magyar olvasóközönségnek a lapot, melynek első száma már elég kedvező ábrázattal jelent meg. [...] Pártoljuk hát a vállalkozó ifjakat, hogy ne veszítsék el munkakedvüket. Ki tudja, melyikben minő költő vagy regényíró kezdi szárnyait bontogatni, akik egykor nemzetünknek büszkeségei lehetnek. Adja Isten!”

Az irodalom háza tájáról az Erdélyi Szemlét szerkesztő Sütő-Nagy László szólal meg. Tudatos harcosoknak tartja a lap körül gyülekezőket. „Sok a bizalmam az erdélyi magyar irodalom törtető, friss szemű legényeiben, akiktől friss szellemet, a friss szellem elismertetését várom, bizton, mert abból a televényföldből sarjadnak ezek az új emberek, ahonnan Bolyai s Dávid Ferenc hirdette az emberi szabad szellemet.” (262.) Székelyudvarhelyről a „már nem fiatal, de még nem öreg”, alig harminckilenc éves Tompa László figyel fel „az élet szemébe” néző fiatalokra: „Sodruk elragad – mit lehet tenni mást, mint velük menni, egy-két éneket elénekelni, egy-két tűz-bokor átugrását megkísérelni. [...] Azért hát éljen az élet és örök megújulását leghevesebb lüktetéssel példázó üteme: a tavaszokon mámorosodó ifjúság!”²³

2. Az Előre mindössze kilenc számot ért meg 1922 első felében. Fiatal íróknak akart fórumot teremteni – fejtette ki élete végén Kemény János a Marosi Ildikóval folytatott utolsó beszélgetésében –, hogy „felrázzuk a háborús évek sokkját kiheverni nem tudó irodalmi közéletet”. (154: 464–465.)

---

23 Tompa László: Előre, 1922. 7–8. 1–2.

„A romániai magyarság hivatalos vezetői abban az időben Szabolcska Mihályban és a többi Petőfi-epigonban látták a »megbízható, családias, nemzetnevelő és erkölcsnemesítő irodalom« képviselőit – olvasható az egyik fogalmazvány-vázlatban. – Azt hirdették, hogy aki Adyt, Kosztolányit, Karinthyt, Móricz Zsigmondot, Babits Mihályt, a Nyugat című folyóirat köré csoportosuló írógárdát vallja a magyar irodalom igazi képviselőjének, az »destruktív, erkölcstelen, nemzetáruló«.

A hivatalos magyar vezetőség ilyen fokú maradisága következtében a középiskolás diákság haladó irodalmi mozgalma (1919–1922) nem maradhatott meg az önképzőkörök keretein belül, de ki kellett áradnia a társadalomba is. Ezt a mozgalmat szolgálta a Jancsó Béla szerkesztésében megjelenő irodalmi diáklap, a Remény, majd annak utódja, az Előre, amelynek én voltam a szerkesztője. (Geley Antal, hadifogságból hazakerült diáktársunkra azért ruháztuk a főszerkesztői címet, mert ő volt az egyetlen nagykorú diák az unitárius kollégiumban!) A hivatalos álláspont és a diákok felfogása közötti ellentét végül is annyira kieleződött, hogy a református kollégium több érettségi előtt álló, kiváló tanulóját, más címen ugyan, de a mozgalomban való részvételük miatt – Nagy Jenő és Brüll Emánuel tanárok erélyes tiltakozása ellenére – kicsapták. (Mi, akik akkor már az unitárius kollégium tanulói voltunk, könnyen úsztuk meg a dolgot: enyhe, nem is nyilvános dorgálásban részesültünk azért, hogy nem maradtunk meg álláspontunk hangoztatásával a megengedett önképzőköri keretek között.)

A Remény és az Előre munkatársainak többsége természetesen a középiskolás tanulók sorából került ki. De találunk az írók között Balázs Ferenc-tanulmányokat és -meséket, Kacsó Sándor-verseket és -tanulmányokat, egy Karácsony Benő-elbeszélést is. A harcos, gyakran szenvedélyes kiállás ellenére sok volt ebben a mozgalomban az ellentmondás, tapogatódzás, de mégis előkészítője volt sok tekintetben egy újabbnak, melyet a *Tizenegyek* mozgalmanak neveztek (1923). Főmunkatársak: Csergő Tamás (tanulmányok), Mihály László (versek), Jancsó Béla, Paál Árpád

dr., Maksay Albert, Bíró György, Finta Zoltán, Jakab Géza, Kacsó Sándor, Szent-Iványi Sándor. Helyettes szerkesztő: Balázs Ferenc.”²⁴

3. Az Előre megszűnése után Kemény Jánosnak bécsi csalódásai közepette a *Tizenegyek* szerveződése adta vissza az önbizalmat. „Hiába akartam pallérozódni itt, hiába akartam messzire nézővé lenni – vallotta meg író társainak a *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján –, falak, emberfalak, gondolat akadályok, gyűlöletfüggönyök s első emberek reménytelensége keresztetkelt utamat, ahol pedig a láthatárnak kellett volna kitárulnia kutató szemeim előtt, csupán egy-egy idetévedt otthoni ismerős jelentette számomra a frissebb levegőt.”²⁵ Arról pedig a *Kakukkfűiök*ben olvashatunk, hogy bécsi éveiben²⁶ kapcsolatba került az emigrációban élő magyar írókkal és művészekkel. Aminek a hatása jól kimutatható az Előre közleményeiben. Név szerint Balázs Bélát és Kassák Lajost említi, akikkel 1945 után is tartotta a kapcsolatot. Annál is inkább, mivel hatásukra ismerte meg az expresszionizmust, a kubizmust, valamint „az izmusok sok irányzatát”. Láthatta az osztrák, a francia, az angol, a német, az orosz expresszionisták műveit. Picasso „kék korszakából” arra jött rá, hogy nem az irányzat a fontos, hanem a tehetség. (154: 415-443.)

A *Tizenegyek* tizenegyedik évfordulóján eltöpreng azon is, hogy Bécsből küldött versei mennyiben járultak hozzá közös könyvük sikeréhez. Úgy látja, hogy ő maga inkább tüzet adott a bajtársi lelkesültséghez. Az antológia pedig arra döbbsenti rá, hogy „egy erdélyi falusi magyar ember szeméből feléje áradó bi-

---

24 PIM, Kemény János-hagyaték.

25 Kemény János: *Tizenegyek találkozására*. *Ellenzék*, 1934. febr. 25. Ua. in: 11: 100-102.

26 Kemény János 1949-es életrajzában olvasható: „Igen csekély anyagi támogatásban részesültem. Majdnem egész ottani diákoskodásom alatt fűtetlen kis odúban laktam, gyakran éheztem. Itt kaptam gyomor bajomat, amellyel sokat kínlódtam, és amelytől mind a mai napig teljesen megszabadulni nem tudtam.” (254.)

zalmas tekintet, egy kemény parasztkéznek barátságos szorítása többet ér minden egyéb elismerésnél.” (11: 100–102.)

4. A Helikon szellemi erőterének máig élő története van, de a szerves építkezések láncolatból eddig kimaradt egy döntő mozzanat, amit Tabéry Géza már 1930-ban rögzített: „Ezerkilencszázhuszonöt márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek. A színház egyik páholyában ült Berde Mária, Bánffy Endre, Molter Károly, Kemény János és Dékániné Máthé Mariska. Egyszerre csak felnyitja a páholy ajtaját, s belép rajta Goga Octavián miniszter, aki valamilyen választási kampány alkalmával tartózkodott Szászrégenben. Goga leül a páholyban, s elkezdődik az írók és közötté egy meglehetősen csipkelődős beszélgetés arról, hogy mik is az írók céljai azzal az úgynevezett erdélyi irodalommal? E beszélgetés közben Kemény a Goga válla felett áthajol Berdéhez, s azt kérdezi tőle, elég idősen tartaná-e őt Berde ahhoz, hogy kezébe vegye a Gernyeszege [1923-ban] felvetett erdélyi Helikon ügyét?” (277: 66–67.)

Halála előtt Kemény János is elmondta Beke Györgynek, hogy miképpen szánta rá magát erre a kultúrtörténeti lépésre. Szászrégenben a csucsai kastély birtokosa felvette: „miért nem vészszük rá valamelyik kastély urát, hogy adjon helyet otthonában a romániai magyar írók parlamentjének?” Minden szem a vécsi várúrra szegeződött. „Maga megcsinálhatná!” – mondta Berde Mária. „Feleségemmel és Dadival [Kuncz Aladárral] magunk is felvettük ezt a gondolatot – felelte Kemény báró. – De vajon nem vagyok-e még túl fiatal arra, hogy összetartsak oly sok, különböző gondolkozású íróból álló társaságot?” (27: 101–120.) A későbbi fejleményekről Kós Károly így emlékezett: Bánffy, Kuncz, Kemény eleinte azt akarták, hogy a találkozó legyen Bonchidán, mert az inkább központ, és mindenfelől könnyen megközelíthető. Bánffy ezt elhárította, mert élt az apja, és az nem tűrte volna. „Losonczi gróf Bánffy György ritka fősvény ember hírében állt, a rossz nyelvek szerint leginkább az volt a problémája, hogy a leendő vendégek összesaraznák, vagy összekarcol-

nák a kastély szobáinak parkettjét. Bonchida urának elhárító magatartása miatt Kemény János kőoroszlános címerállatokkal őrzött, vendégszerető marosvécsi kastélyában nyílt lehetőség az erdélyi irodalompolitika folytatásának, további lehetőségeinek kidolgozására, írói eszmecserékre, az erdélyi magyarság nemzeti tudata irodalmi eszközökkel való fenntartásának és fejlesztésének átgondolására. Az erdélyi író- és költőtársadalom jobban járt ezzel a megoldással, a mindenki »Jánoskája«, aki Orbán Balázshoz hasonlatosan – Dsida Jenő szavaival élve: »Báró ugyan, de abbahagyta régen...« – igazi vendéglátó házigazdának bizonyult.²⁷

Az ige hirdető marosvécsi papköltő

1. A *Tizenegyek* antológiájának a megjelenését követően értesült a fiatal báró arról, hogy örököse lett a hatalmas marosvécsi vagyonnak. Akkor megfogadta – írja a családi emlékezetre hivatkozva a Budapesten megjelenő *Várvédő – Erdélyi Helikon Irodalmi Füzetek*²⁸ alapító-főszerkesztője, Medgyessy Éva –, hogy minden tekintetben jó gazdája lesz a vécsi uradalomnak. Nem csupán fi-

---

27 Kós Károly: *Nem spekuláltam, életem*. In: 108: 219–228.

28 A *Várvédő* célja – olvasható az alapító-főszerkesztő tollából – „elsősorban nem a múltidéző nosztalgizálás, hanem az elmúlt évtizedekben szándékosan eltemetett, elfeledtetett, ám páratlanul gazdag irodalmi-szellemi hagyaték aktualitásának és jövőbe mutató aspektusainak felfedezése is. Ezért az irodalmi szemelvények mellett megvizsgáljuk, hogyan él ma a két világháború közötti erdélyi magyar író-költő társadalom munkásságának emléke a jelen szellemi embereinek emlékezetében, illetve jeles irodalmi személyiségeink miként értékelik az említett életműveket és nem utolsósorban az ehhez hasonló szellemi közösségek létrejöttének fontosságát. A *Várvédő* »füzeteiben« ezért nem csupán a két világháború közötti erdélyi írókkal és költőkkel, hanem a mai magyar szellemi élet és irodalmi jelenünk elhivatott, jeles képviselőivel is találkozhatnak. *Várvédő* tevékenységünk így reményeink szerint egyformán hozzájárul majd a marosvécsi várkastélyban létrejött, egyedülálló irodalmi csoportosulás művészetének ápolásához és újraélesztéséhez, valamint erős várunk, a szellem, a kultúra szolgálatához is.”

zikai, de szellemi-lelki értelemben is szívén viselte a marosvécsi emberek sorsát. Unokája, Kemény Endre, a pátyi székhelyű Erdélyi Helikon Marosvécsi Kemény Alapítvány elnökének tudomása szerint részint ezért végezte el a református teológiát,²⁹ és vállalt egy ideig lelkészi szolgálatot a faluban. Másrészt azért vált ez sürgőssé – helytálló Csapody Miklós irodalomtörténész érvelése –, mert a fiatal házaspár csak így szerezhette felmentést a kötelező katonai szolgálat alól.³⁰

Manapság kevesen tudják már – írja a Pallas-Akadémia Könyvkiadónál 2010-ben indult Kemény János-életmű-sorozatot gondozó Sas Péter –, hogy 1929-ben elvégezte a kolozsvári protestáns teológiát, s így lekipásztor lett. „Nemcsak ebből, lelki habitusából következett, hogy életében sohasem káromkodott. Marosvécs lakosai sokáig emlegették, szolgálatvállalásai ritka alkalmi során milyen szépen prédikált, hirdetve Isten igéjét a segédlelkész úr.” (254a: 14) Papságáról a legszebb jellemzést felesége, Augusztia asszony fogalmazta meg: „Akkor ragyogott legszebben ez az ősi templom, amikor János hirdette benne Isten igéjét!” (26.)

A református népiskola felszentelése is felemelő esemény volt a község életében. Kemény János adta a telket, Kós Károly ingyen tervezte meg az épületet, Makkai Sándor püspök szentelte fel. Az Ellenzék tudósítója szerint ezzel az eseménnyel kezdődtek az 1936-os marosvécsi Helikon napjai. Az egyházi méltóságok mellett a környékről tizenhat esperes és pap vett részt. „A marosvécsi új iskola nem az első, amely az impériumváltás óta a kis magyar községeknek igazán példaadó lelkesedéséből épült – emelte ki a cikkíró. – De a marosvécsi iskolának különlegessége az, hogy egy nemes gondolkozású magyar főúr szívességéből a legkitűnőbb erdélyi magyar építőművész elképzelésében a község lakóinak erejükön felüli áldozatával valósággal kis min-

---

29 Lásd: 12. Az egykori teológusról Sajó Norbert készített magiszteri dolgozatot 2013-ban *Etikai motívumok báró Kemény János műveiben* címmel.

30 Csapody Miklós: *Egy nemzedék fellépése*. In: 47.

taiskolának épült, amelyre ránézni a lélek felderülését, a magyar kisebbségi népbe vetett hitet s annyi szenvedéseink között is egy jobb jövő eljövetelet jelent. ”³¹

Báró Kemény Jánosné vajon ismerte-e a sztánai bál történetét? Talán maga Kós hozta szóba a helikoni napok valamelyikén? Tény azonban, hogy Augusta Paton is „kitett magáért” egy jótékonyági bál szervezésével – hogy könyvtára lehessen Vécsnek és a közeli magyar falvak lakosainak. „Sok szervezésbe került a bál, és sorra kellett járjam a régeni és vásárhelyi üzletvezetőket – írja önéletrajzi visszaemlékezésében –, hogy hívjam meg őket, és kérjek tőlük tombola- és lottóhúzásra szánt cikkeket. Lefedtetük falécekkel az egész kastélyudvart, és építettünk a cigányzenekarnak egy dobogót. Szerencsénkre volt egy jó helyi zenekar. Kis asztalokat és székeket tettünk az emeleti folyosó teljes hosszában. A szomszédokat is meghívtuk. Több száz ember jött el, évekig beszéltek a bálról. Én csak annyira emlékszem, hogy reggel nyolckor csárdásoztunk Balázssal³² az asztal tetején, miközben János aggódva nézett.” (26: 192.)

Köztudott az is, hogy nehéz időkben a falubeliek ingyen hozzhatták a tüzelőt a birtok erdeiből, közvetlenül a háború után pedig a cukorrépát a földekről, hogy ne éhezzenek.

Szent-Iványi Sándor *Költő-papok* címen tartott előadást a *Tizenegyedik* évfordulóján. Ő maga is unitárius teológiát végzett, akárcsak Dobai István, Maksay Albert ugyanazon a tablón szerepel 1929-ben, mint Kemény János, de már mint az újszövetségi exegézis tanára. A palástot Vécsen magára öltő Kemény az 1934-es kolozsvári számvetésig felhagyott ugyan a versírással, de nem az igehirdetéssel. Örömmel fedezem fel, hogy az ateizmus évtizedeiben sem merült feledésbe az istentiszteletet tartó „pap-báró” alakja, (74.) akit éppen önéletírása

---

31 Kemény János báró telekkel látta el, Kós Károly tervezte, a község felépítette és Makkai Sándor püspök megáldotta az új marosvécsi iskolát. Ellenzék, 1936. jún. 13.

32 Bethlen Balázs: Kemény Berenice (Berry) férje, azaz Kemény János és így Augusta sógora.

vett igénybe, amikor 65. születésnapján Domokos Géza a Bukarestben 1953 és 1989 között megjelenő *Előre* napilap főszerkesztő-helyettese 1968-ban felköszöntött.

2. A *Tizenegyek* szerzői rövid vallomásokkal igyekeztek felhívni magukra a figyelmet. Kemény János a titokfürkésző *Hulló csillagokat* állítja versciklusa élére, holott akkori életérzésére sokkal jellemzőbb ez a négy sor: „Az én szavam nem villámok dörgése, / Az én szavamtól nem borzad a lélek, / Az én szavam csak fájó húr zengése, / Az én szavamtól csak a könnyek égnek.” (*Én nem tudok*) Az antológia bírálói (Borbély István, Tompa László, Reményik Sándor) egybehangzóan úgy ítélik meg, mint „finom tollú, de különösebb egyéni vonások nélküli verselőt”, aki „a lágy hangulatok szelíd szépségét” énekli. Tompa szerint még nem mutat kiemelkedő egyéni vonásokat. A már befutott Tamási később „egy nemesen érző diák-ember szelíd versei”-re emlékezett, amelyek nem vertek nagy hírt szerzőjüknek. (279: 137–14.)

Érthető módon Kemény az összejövetelel nem ejtett szót a vers-zsengéiről. Arra használja fel az alkalmat, hogy köszönetet mondjon íróbarátainak „a sok melegségért, kedvességért”, amellyel annak idején megajándékozták, s elhalmozták hittel és gazdag útravalóval „az erdélyi faluhoz visszavezető” útjára. „Mert nekik köszönhetem, tizenegy erdélyi magyaroknak, azt a felismerést, hogy az erdélyi faluban fog eldőlni a jövőndő problémája.” (11: 100–102.) Az *Ellenzék* körinterjúja méltán emelte ki, hogy a Helikon íróinak vendéglátó gazdája „mint pap és földbirtokos jelentékeny gazdasági és szociológiai munkásságot fejt ki Marosvécsen és egyházmegyéjében. S a magyar színészetért is súlyos áldozatokat hozott.”³³

3. Amikor utolsó beszélgetésük során Marosi Ildikó szóba hozta a versírást, Kemény így reagált „rosszul sikerült” versesköteté-

---

33 (k. gy.) [Kovács György]: *Tízévesek a Tizenegyek*. *Ellenzék*, 1933. december 10. In: 11: 76–81.

ról: „Már a címe is borzasztó: *Költemények!*” (154: 464.) Önéletrajzának az őszirózsás forradalmat felidéző részében egy romantikus történetre bukkanunk, ami emlékirása közepette ugyancsak zavarba ejtette: szerelmes verseket írt, amikor forrongott körülötte a világ! „Idővel bekerült Kolozsvárra szerelmem is – ennyit árul el az 1920-as gyűjtemény ihletőjéről. – Elég távol volt elszállásolva, valami rokonánál vagy idős barátnőjénél a Monostori út egyik mellékutójában, valamivel közelebb a központhoz, mint ahol a Kós Károly építette református templom áll. Szerelmem arra várt, hogy érte jöjjenek, és hazavigyék Magyarországra. Amíg azonban erre sor került, a nappalokat anyáméknál töltötte. Az én feladatomból volt őt esténként hazakísérni, ott a kapuban tiszteletteljes kézcsókkal elbúcsúzni tőle, s ha erősebben szóltak a sötétben a fegyverek, komoly férfias hangon megnyugtattni, hogy ameddig engem lát, aggodalomra nincs oka. És természetesen írtam verseimet ismét, egyre többet és többet.” (154: 382.)

Marosi Ildikó utolsó beszélgetéséből az is kiderül, hogy melyik volt Kemény János utolsó verse. Döbbenetes, hogy ez is háborús körülmények között született: „A második világháború alatt kimentem a vécsi Rózsás nevű erdőbe, s figyeltem az őzet. Kijött egy gyönyörű suta a tisztásra, leült a fűre, s egy dongó röptét figyelte. Én is csendben vártam, ülő vadra nem szokás lőni. Az őz akkor is nyugodt maradt, amikor egy harci repülő húzott el az erdő fölött. A dongó jobban izgatta. Ebből az élményből született az a vers, melynek a *Békedal* címet adtam. Talán, valamikor *Tilinkó*³⁴ címen kiadok egy verseskötetet is. [...] A Rózsás erdőben eltöltött idő óta nem vadászom szarvasra. Az utolsó szarvast nem lőttem meg.” (154: 466–467.)

---

34 Kemény Jánosnak 1989-ben jelent meg gyerekverskötete *Kicsinyeknek* címmel a Kritérionnál. A *Tilinkó* 1939-es antológia, a Révai kiadásában. Kosztolányi Dezső, Mécs László, Móra Ferenc, Tamási Áron, Komáromi János, Nyirő József, Márai Sándor, Gagyai László és Kemény János elbeszéléseit tartalmazza.

Kemény János írói működésének erőtere

1. Neve: fogalom. Sorsa: balzaci. Domokos Géza summázta ekképpen a 65-öt töltött Kemény János pályaképét. „Érezzük egy reneszánsz lüktetésű nagy élet bővületét. Érzékeljük az amerikai Pittsburgh, a szülőhely és a fejedelmek-látta Marosvécs között feszülő fantasztikus találkozását a történelemnek, ideának, szenvedélynek. És mi mindent még csak nem is sejtünk. Ha elkészül a teljes Helikon-felmérés, ha birtokában leszünk a kolozsvári és marosvásárhelyi színház tudományos alaposágú monográfiájának, ha megírja valaki a vécsi kastély történetét a második világháború napjaiban, ha kiadásra kerülnek a ma még ismeretlen írói, színészi levelek és naplók, a ma talán még meg sem született emlékiratok, majd akkor tudjuk meg, mit köszönhet a kultúra és a humánus Kemény Jánosnak.” (73.)

Olyan nagy horderejű volt ez a születésnap-i köszöntő 1968-ban, amelyhez fogható Domokos pályáján csak az országépítő Kós Károlyról elhangzott házsongárdi beszéd bizonyult: jövőbe látó, távlatnyitó.³⁵ A *mecénás metamorfózisában* Sütő András is hasonlóképpen fogalmazott: „A múltnak ablakán is mindig a jövőbe kémlelő írói lelkiismeret tiszta vonalú lenyomatait” hagyta ránk örökségül. (260.)

Kutatóintézethez méltó feladatot vizionált 1968-ban Domokos Géza, aki Kriterion-igazgatóként sem tévesztette szem elől a szerencsés történelmi pillanatban felismert teendőket. Korántsem véletlen, hogy a hetvenes években megélné a memóárok és az irodalmi dokumentumkötetek kiadása. Meglehet, hogy a fentebb idézett sorok ösztönözték Kemény Jánost is vizsatekintésének megírására.

---

35 „Találón mondotta Kós Károly koporsója mellett a házsongárdi panteonban Domokos Géza: fejedelmet temetünk. Valóban az országépítők közé tartozott – egy országveszejtő században.” (54.)

2. Tíz esztendővel később, amikor Domokos Géza másodjára is Kemény János példáját idézte, már az íróasztalán volt *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládájának* kézírata. (6.) „Voltak világos írói és társadalmi eszményei, körülvették szövetségesek, és szembeszegültek vele ellenfelek – hangsúlyozta –, de ő megmaradt minden körülmények között akkor is, amikor erdőbirtokos báró volt, és akkor is, amikor meszet talicskázott, józan, figyelmes írotársnak, a mások igazságát is megérteni akaró kultúremlernek. Ezért fájlalom én, hogy ezen az őszi napon, amikor a Havas, Kemény János szerelme, »sikereitől, hódításaitól megundorodva levetkezi ékességét, fonnyadt lombruháját szétdobálja, halódó illatait szelek szárnyára veti«, nem lehet közöttünk írói erkölcs dolgában egyik legszebb emberünk.” (75.) (Feltételezhető, hogy az eredeti szóhasználatban a *legszentebb* kifejezés szerepelt, a cenzúra miatt „öltött” más alakot.)

Akik közelebről ismerték Kemény Jánost, azok elsősorban emberi tartását, jellemzőségeit emelték ki. Azét a mecénását, aki tetemes vagyona nagy részét „Széchenyi-módra” a kisebbségi kultúra intézményrendszerének az életben tartására fordította.³⁶ Úgy tűnik, hogy az írói tehetséggondozást felvállaló Kemény udvariasan maga elé engedte pártfogoltjait. Pedig volt amire szerénynek lennie. Hiszen nemcsak az Erdélyi Helikon, a Pásztortűz, a Korunk, a Szép Szó, de a Nyugat is megbecsülően írt novelláiról és regényeiről. Miközben bizonyos előítéletekkel is szembe kellett néznie, amelyekre Tamási is utalt: „a szellem rendjében hatástalan, sőt néha gyanút virágoztat” a főúri származás. Be kellett bizonyítania – önmaga előtt is! –, hogy nemcsak az ősök jogán fogott tollat. (279.)

A tanulmányíróként ma sem eléggé méltányolt Molter Károly a „finom érzelmesség és férfias tárgyilagosság” művészi ábrázolását ünnepelte a „vonzó és mind nagyobbra hivatott” elbeszélőben: „Íme, a jó író és a jó ember találkozása – írta a *Kokó és Szokratész* kapcsán. – Kemény János e könyve után bátran vághat

---

³⁶ Balogh Edgár: *Helikoni kőasztal*. In: 24: 441.

neki a magyar megírnivalók irdatlan erdejének: éles fejszével és nyílt férfilelekkel áll útja igéretes elején.” (186.)

Nem kétséges, hogy az irodalomtörténeti számbavétel tárgya mindenekelőtt a művekben megtestesülő életmű. Kemény halála után Kántor Lajos vállalkozott arra, hogy végigolvassa a *leírt életművet*. És az irodalomtörténész objektivitásával azt állapította meg, hogy bár a „történeti (szociológiai) és esztétikai értékek tekintetében bizonyára nem éri el az erdélyi arisztokráciát belülről megmutató s a Martinovics-drámát író Bánffyét, [...] erkölcsi jelentésében vitathatatlanul felülmúlja azt”. (143.)

Alighanem „a jó író és a jó ember találkozásában” rejlik az életmű-értelmezés nyitja. Azok a jelenetek ajándékoznak meg a nagy esztétikai pillanatok varázsával, amelyekben a „szemlélődő megértés” tartós értékke, életfilozófiává nemesedik.

Tizenegyek-beli társa, Tamási Áron is hosszasan eltöprengett ezeken a kérdéseken: „Nem lehetetlen, hogy irodalmi szerepét néha teljesen a Helikon ápolásában látta; s nem lehetetlen az sem, hogy a toll és a vadászfegyver sokszor és sokat versengtek az elsőbbségért. [...] Inkább a nemes magyar szolgálat jellemzi őt, mintsem a művészi hivatás égő és nyugtalanító hite. Ezt a szolgálatot két dolog teszi kiemelkedővé: az emberi magatartás a tarka és zavaros világban, és az együvé tartozás a föld magyar népével, kinek örömét és baját lelkében mindig hordja. [...] Az alkotás örök természete: az élet csupán ürügy és segítség arra, hogy a képzelet világot és belé hősöket teremtsen! (279.) Ami Kemény írói alkatának is megfelelt. „Regényhőseimet, novelláim szereplőit nem találtam ki, létező vagy létezett embereket formáltam tovább – fejtette ki élete végén Beke Györgynek –, nem egyszer többekből gyúrtam egygyé és újjá őket. Igaz, az írói képzelet a mesefát fölcicomázta, mégis történeteimnek mindég volt valósággyökere.” (27: 101–120.) A hősteremtés sikere, a cselekvés lendülete mellett Páskándi kiemelten szólt arról, hogy például a *Viziboszorkányt* „elejétől végig belengi a Kemény János műveiből oly jól ismert természet- és tájszeretet, halak, vadak és madarak, a havasok dicsérete: a természetben és természetből élő ember

már-már veleszületettnek ábrázolt tisztasága. Ezek alkotják könyve legköltőibb lapjait.” (215.)

Kántor arra figyelte fel, hogy ez a természetszeretet Kemény-nél „nem lesz mítosszá, mint Nyirónél, de költészetté sem igen válik, mint Tamási Áron novelláiban”. (143.) „A természet páratlan valósága rögzült leírásaiban – ekképp összegzett Sas Péter a Kemény-életműsorozathoz írt bevezetőjében –, amelynek művészi hangvétele megelevenítésének nagyszerűségében rejtett [...]. A tájban élő, azzal szimbiózist vállaló emberek sem rendelkeztek kivételes tulajdonságokkal. [...] A mindennapok eposzát kellett megfogalmaznia. »Smerem a havasi embereket, nagyokat és kicsiket, magyarokat, románokat, kisoroszokat, tótocksákat.« A hétköznapiak hőseiben csak a felületes szemlélő láthat monoton szürkeséget, egyhangúságot. Az éles, a valóban az emberekre figyelő szempár elé más jellegű látvány tárult: »Váltakozó vonalakat mutatnak a hegyek, a Maros folyó egyetlen kanyarulata sem hasonlít a másik kanyarulatához, nincs itt két falu a völgyben, mely tökéletesen egyforma volna, a fák, füvek, virágok, az állatok, az emberek sem egyformák mind...«” (254a: 16)

Semmilyen történelmi sorsfordulat nem ingatta meg ember szerzetét. Ezt bizonyítják azok a művei, amelyek a világfelfordulást követően méltánytalan körülmények között az irodalomellenesség tehetszikkasztó éveinek légkörében születtek. „Mészégető” korszakában (1952–1954) az írás segítette hozzá ahhoz, hogy harmadízben is felülemelkedhessen kakukkfióka-sorsának történelmi megaláztatásain.

Fiatal korában írónak készült, de egész életében mások művészi pályáját támogatta. Halálának ötvenedik évfordulóján a MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének hírelevele ekképp idézte emlékét: „Szerényen élt, de nagy tiszteletben, a marosvécsiek soha nem felejtették el »János urat«, aki annyi mindent tett értük: a Jóság Emberének nevezték.” (254.)

Írásainak a múltból átragyogó embersége biztosítja immár Kemény János örök időszerűségét. Betöltötte „a jó író és a jó ember találkozásának” küldetését.

Szögletes zárójelek kalodájában

Eszmetörténeti jegyzetek

1. Rám is bizonyosan nagy hatással lett volna, sokat veszítettem, hogy nem tőle tanultam esztétikát, poétikát, világirodalom- és magyar irodalomtörténetet – ezzel fogadott 1999 egyik ködös novemberi délelőttjén Jancsó Adrienne Kossuth-díjas előadóművész az Ódry Árpád Művészetthonban. Ehhez csak annyi kellett volna – fűzte hozzá –, hogy mindennapi sétája során tisztelettel ráköszönjek, miközben hátratett kézzel, kissé előrehajlottan, mindig kopottas sötét zakóban beszélgetőtársakra „vadászott” a kolozsvári Főtér alkonyi forgatagában. Egy pillanatig nem értettem, hogy a művésznő miért pattant fel ültő helyzetéből olyan hirtelen, de amikor Jancsó Bélát „hozta” a Monostori út elejéről a Hintz-patika felé, egyből minden megvilágosodott előttem. Jancsó Adrienne varázslatától még a nap is kisütött abban a pillanatban. Rádöbbsentem, hogy 1963 és 1967 között nemegyszer elmentem Jancsó Béla (1903–1967) mellett, miközben a Marianum épületében tartott egyetemi előadásokról a Petőfi utcai diákszálásra igyekeztem. Talán épp testvéröccsének, az irodalomtudósként tisztelt Jancsó Elemér professzor felvilágosodáskurzusáról jövet.

2. Debreczeni László visszaemlékezéseit rögzítő „beszélgető könyvem” egyik fejezete Jancsó Bélát hozta kortársközelségbe. (61: 114–150) Debreczeni azt is felelevenítette volt 1983 júliusában, hogy a *Tizenegyekben* Tamásival és a Nyugatban Németh Lászlóval induló esszéírónak miért nem jelent meg életében kötete. A világirodalom nagyjairól, a magyar klasszikusokról, a Trianon utáni erdélyi irodalmi és művészeti élet jelenségeiről, az előtte járó és a nemzedékéhez tartozó erdélyi írók munkásságá-

ról kötetnyi kritikával, esszével és tanulmánnyal gazdagította a Pásztortűz, a Vasárnapi Újság, az Újság, a Keleti Újság, a Brassói Lapok hasábjait; az Ellenzék irodalmi mellékletében éppúgy jelen volt, mint az Erdélyi Helikon hasábjain. A születőben lévő székely irodalom útjának egyengetése mellett gondja volt arra is, hogy a középiskolák padjaiból irodalmi műveltség nélkül kikerülő fiatalok megismerhessék a magyar klasszikusokat. Ez a törekvése az Erdélyi Fiatalok irodalmi szemináriumában vált hangsúlyosabbá, amikor Adyról, Móriczról, Szabó Dezsőről, Tóth Árpádról, Kaffka Margitról, Kassák Lajosról hangzottak el nemzedéke legjobbjainak (Dsida Jenő, Jancsó Elemér, Kováts József, Tamási Áron, Venczel József és mások) előadásai. Az erdélyi irodalom múltja (Szentimrei Jenő) és 1918 utáni jelene (Járosi Andor) egyaránt témája volt ezeknek a rendezvényeknek. Az 1931/32-es tanévben maga Tamási beszélt a székely irodalomról.

Megalapozott volt tehát a harmincas évek végén László Dezső sürgetése, hogy Jancsó állítson össze egy kötetet. A válogatás el is készült, ámde nyomdába adás előtt visszavonta a kéziratot. Azzal az indoklással, hogy „az ő írásai nem elég értékesek egy könyvben való kiadáshoz”.

„Szerencsére kellő időben rájöttem arra – idézi Mikó Imre az unokabátyját –, hogy sokkal többet használ az erdélyi magyarságnak egy eddig elhanyagolt lényeges munkamezőn vállalt munka, mint az, hogy egy közepszerű íróval több legyen az erdélyi irodalomban.”

Ez a cikkgyűjtemény sem jelenhetett volna meg az ő életében – olvashatjuk a sikertelen kísérlet kapcsán ugyancsak az 1973-as *Irodalom és közélet* bevezetőjében. „Amikor pedig később biztattuk, hogy írja le az emlékeit, lemondóan legyintett: »Majd lesz belőlem egy államvizsga dolgozat.« Az utókor azonban nem elégedhet meg ezzel. Jancsó Béla írásai nemcsak az övéi, hanem az a közösség is igényt tart reájuk, amelyet – legtöbbször a háttérből – szolgált. [...] A mű az író halála után személyétől függetlenül

hat tovább, s a közösség felhasználja belőle azt, ami továbbéléséhez szükséges.”¹

Egykori évfolyamtársam, Morvay Zoltán vállalkozott az államvizsga-dolgozat megírására – nyilván, Jancsó Elemér ajánlására –, mindjárt az elhalálozást követő esztendőben. (189.) A döntő lépést pálya- és küzdőtársa, Kacsó Sándor tette meg, amíg az Irodalmi Könyvkiadó magyar szerkesztőségének élén állott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai gyűjteményében fennmaradtak egy tervezett kötet gépiratainak másodpéldányai; egy másik dobozban pedig fellelhetők mindazok a sajtókiadványok, amelyekben Jancsó Béla írásai 1920-tól 1969-ig megjelentek. Az összevetésből kiderült, hogy a hagyatékot testvéri közelségből ismerő Jancsó Elemér adta át gépeltetésre az eredeti lappéldányokat. A könyvkiadók átszervezésekor (1969 decemberében), amikor a megszerkesztett vagy munkában lévő kéziratokat az új kiadók között szétosztották, az *Irodalom és közélet* törzsanyaga – állítja Kerekes György nyugalmazott Dacia-szerkesztő – a Kritériumhoz került. Eszerint Mikó Imre több mint kétszáz szabványszerűen gépelt Jancsó-írást vehetett kézbe 1972-ben, amikor a kötet szerkesztését elkezdte. Ezekből napvilágot látott 75.

Mi a magyarázata annak, hogy Jancsó Béla annyira alábecsülte saját írói munkásságát? – tettem fel a kérdést Debreczeni Lászlónak. Érvelése így hangzott: „Az 1918–1919-es évek telén nálunk is fellépett és sok áldozatot szedett a járványos nagy európai – spanyolnátha néven ismert – grippa. Szövédményként agyhártyagyulladását kapott. Hetekig feküdt a legválságosabb állapotban. Volt egy időszak, amikor – többnapos önkívületben lévén – orvosa már le is mondott az életéről. Ám végül is szerencsésen felgyógyult. Hanem mint utókövetkezmény egész életére megmaradt egy sajnálatos pszichikai gyengeség, amely az említett önbizalomhiányban, bátortalanságban is megnyilvánult. (Például sohasem mert egyedül hosszabb utazásra indulni. Sze-

---

1 Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*. In: 116: 5–28.

gedi útjait mindig a Csőgör Lajos vagy Suba Károly társaságában tette meg.” (61: 129.)

Nyíró Gyula budapesti elme-ideggyógyász – aki Juhász Gyulát és Reményiket is kezelte – 1941-es diagnózisa, illetve levelekben rögzített kezelésreceptúrája teljes mértékben igazolta Debreczeni megfigyeléseit:

„*Orvosi bizonyítvány* (Budapest, 1941. VI. 26.). Alulírott bizonyítom, Jancsó Béla egyetemi tanársegéd, fogorvos hosszabb idő óta gyógykezelésem alatt áll. Nevezetnél az encephalitis [,] késői tünetei (spontaneitás-hiány, figyelemzavarok, tremorok mellett) depressziós és [,] jellegű neurózis áll fenn. Fölgyógyulására még hosszabb időn át tartó gyógykezelésre és teljes pihenésre van szüksége. Dr. Nyíró Gyula egyet. e. rk. tanár, elme- és ideggyógyint. igazgató.” (121: 26.)

3. Pályakezdésem idején Mikó Imre az „utána jövők” között tartott számon. Vélhetően azért, mert tapasztalta ifjúsága műfaja, a szociográfia iránti vonzalmamat – Balázs Ferencről elkezdett monográfiájában két témába vágó írásomra hivatkozik. Egyik alkalommal, amikor a Kriterion kolozsvári szerkesztőségében jártam, azzal tisztelt meg, hogy kezembe adta Jancsó Béla emlékét idéző írásának gépiratát. „Nézze át – fűzte hozzá –, magát ez bizonyára érdekelni fogja.” Alig fogtam hozzá az olvasáshoz, enél a passzusnál állapotodott meg a tekintetem: „Ez a kötet nemcsak kegyeletadás, hanem dokumentumgyűjtemény a romániai magyar nemzetiség irodalmi, művészeti, közművelődési közelmúltjából. Nem azt kívánja bizonyítani, hogy mit veszítettünk Jancsó Bélában, hanem arra kíván rámutatni, milyen irodalmi értékeink nem jutottak még be a köztudatba.”

Mikó ebből a helyzetérzékelésből látott munkához: „Életrajza megíratlan, írásai szétszórva az egykori sajtóban, példája csak barátainak ritkuló soraiban él. Ez ösztönzött halála után öt évvel munkáinak sajtó alá rendezésére, amit öccse, Jancsó Elemér, már nem tudott elvégezni.” (182.)

Azóta is az a kép él a köztudatban (még a szakmabeliekében is!), amit Mikó Imre az utókor számára az *Irodalom és közeletben* rögzített. Magam szerteágazó levelezésének összegyűjtésével és közzétételével, kötetekben is megjelent tanulmányok írásával próbáltam ébren tartani a „torzóban maradt” életmű iránti szakmai érdeklődést. A Kritérionnál megjelent levelezésköteteiből (118., 119., 120., 121.) kiviláglik, hogy a Trianon után színre lépő Jancsó Béla tollát egy korszerűtlen „korszellem” megváltoztatásának igénye mozgatta; az előtte járó Kós Károly és Makkai Sándor küzdőtársának tekintette; Tamási tőle várta az Erdélyben születő magyar irodalom értékalakzatainak számontartását, tudatosítását.

Az életmű szerves részét alkotó levelezése voltaképpen egy nagy formátumú gondolkodót revelál, akinek kisebbségi léthelyzetben messzire tekintő – Duna-medencei – stratégiai elképzelései voltak. Nem véletlen, hogy a délvidéki Mák Ferenc irodalom- és művelődéstörténész már az első kötetre felfigyelt. Jancsó Béla – írta 2015-ben – „az 1920-as évek végétől egyik központi alakja volt a történelmi Magyarország romjain és a Kárpát-medencei utódállamok kisebbségi magyar közösségeinek soraiban megszülető, eredendően új társadalmi szerveződések megteremtésére irányuló kezdeményezéseknek. Az Erdélyi Fialok és a hozzájuk hasonló, rokon mozgalmak – a Bartha Miklós Társaság, a kolozsvár-szegedi Bethlen Gábor Kör, a Szegedi Fialok és a szlovenszói Sarló közösségek – fiataljai a nemzetünket ért katasztrófa nyomán határozottan fölismerték, hogy csak akkor maradhatnak meg magyarnak, ha kialakítják azt a gondolkodásmódot, és megteremtik azokat a közösségi szervezeti formákat, amelyek saját államiság nélkül is lehetővé teszik a szülőföldön való megmaradást. Jövő-stratégiájukat határozottan a Kossuth-féle konföderációs államszövetség eszméjére és az autonómia megvalósításának gondolatára építették, éppen ezért évszázadnyi idő elmúltával ma is változatlanul időszerűek. Meggyőződésük szerint a kisebbségi életépítés lényege a dunai népek összefogásának szorgalmazása kell hogy legyen, amely azután minden

nép számára biztosítja a szabad fejlődés lehetőségét, a kisebbségi közösségek számára pedig intézményes alapokon teszi lehetővé az önrendelkezés megvalósítását.” (177.)

4. Egyetemi vakációimat mindig a szülőfalumban töltöttem: kapálással, kaszálással, aratással, csépléssel. Szeptemberben viszont visszakíváncoztam a kolozsvári Egyetemi Könyvtár gondolkodáserkentő olvasótermébe. Így volt ez 1967 őszén is, amikor a könyvtár felé tartva – szeptember 17-én – a Sétatér főbejáratánál egy padon ülve Jancsó Elemér professzort pillantottam meg (átellenben lakott). Sírt. Részvétellel álltam meg mellette, mire ő kérdés nélkül felzokogott:

– Meghalt a bátyám... Ő volt a nagy...

5. Mikó Imre írja az *Irodalom és közélet* bevezetőjében: „Ha irodalomtörténetünk után művelődéstörténetünket is meg fogják írni, abban bizonyára lesz egy alcím: *A két Jancsó.*”

A *Magyar irodalom Erdélyben* című impozáns traktátusában Pomogáts Béla a *Székely elbeszélők* címszó alatt foglalja Jancsó Bélával – mindössze egyetlen lap terjedelemben. (241: 270–271.) Jancsó Elemér ugyanakkor négy szövegoldalt kapott az *Irodalomtörténet-írás és irodalomkritika* fejezetben. (242: 104–108.) Könnyen felismerhető, hogy Jancsó Béla azért került Benedek Elek, Szentimrei Jenő, Nyirő József, Tamási Áron, Kacsó Sándor, Balázs Ferenc mellé (fejezetzáróként), mert irodalomelméleti megfontolásainak, irodalomkritikai célkitűzéseinek középpontjában az összmagyar irodalmat gazdagító székely irodalom értékszerkezetének tudatosítása állott. Szembetűnő, hogy Pomogáts nagy empátiával és erudícióval írta meg Jancsó Elemér pályaképét. Ami érthető, hiszen Jancsó Béláról csak másod- vagy harmadkézből vett adatok álltak rendelkezésére, testvéröccsét pedig személyesen ismerte, többször felkereste, nemegyszer írt róla. Bizonyos értelemben elődjének is tekintette, aki felfogásával megújította a konzervatívnak tekintett két világháború közötti irodalomszemléletet és irodalomtörténet-írást.

Az új „Kántor–Láng”-ban (152.) érdemi szöveget nem találunk egyik Jancsóról sem, csak említéseket és hivatkozásokat. Kántor Lajos nem állt közvetlen kapcsolatban Jancsó Bélával, Jancsó Elemérnek viszont a tanítványa volt. Nekrológiájában korszakjelzőnek tekintette a professzor távozását. Lezárult az erdélyi irodalomtörténet-írás közel félszázados szakasza – írta a Korunkban –, amit az áldozatos gyűjtőmunka, a kézirat- és könyvkiadás, a középiszkolai és egyetemi oktatás egyidejű folyamata jellemezett. Négy évszázadot átfogó tekintete a felvilágosodás korától egészen a kortársakig ívelt.²

6. A két világháború közötti életművekre „ideológiai tankcsapdák” leselkedtek a hetvenes-nyolcvanas években újrakiadásra váró szövegekben. Számoltak ezzel a Kriterion Könyvkiadónál, és a szöveggondozók igyekeztek feltüntetni a csonkolások helyét. A nyolcvanas évek derekán, amikor az Erdélyi Fiatalok dokumentumkötetét (79.) szerkesztettem, magam is éltem ezzel a – Mikó Imrétől és Dávid Gyulától „ellessett” – módszerrel. A három előcenzúrázás során „kijavasolt” szövegrészek helyét szögletes zárójellel ([...]) jelöltem, a jegyzetekben pedig igyekeztem visszacsempészni a fölötte hatóság által töröltetett részek lényegét. A cenzorok ugyanis rendszerint a főszövegre koncentráltak, az apró betűkkel szedett jegyzetapparátus „átbogarászásához” nem nagyon volt türelmük.

Amikor a Kriterion szerkesztőségében felmerült a kritikus, az esztéta, az irodalomtörténész és a történelmi távlatokban gondolkozó Jancsó Béla munkásságának újrafelfedezése – vagyis az eredeti források alapján készülő, „mély merítésű” kötet életre keltésének gondolata –, eleve azzal a szándékkal láttam munkához, hogy az 1973-as kiadvány szögletes zárójeleit feloldjam. Az életmű szerves részének tekinthető leveleskönyvek mikrofilológiai szempontokat érvényesítő jegyzetapparátusának az összeállításával azzal a haszonnal is járt, hogy már fogalmam volt az *Iroda-*

---

2 Pomogáts Béla: *Jancsó Elemér hűsége*. Korunk, 1971. 11. 1715–1716.

lom és közéletből kimaradt írások jó részéről s azok jellegéről is. Ezek egyikére-másikára egyébként maga Mikó is utalt e tekintetben szűkszavú bevezetőjében: „Eltanácsolja Reményiket az alkalmi költészettől, és lírájának mélyülésére figyel.” (Sem az „eltanácsoló” írás, sem a „mélyülésről” tanúskodó nem szerepel a ’73-as válogatásban. Nem szerepelhetett, hiszen Reményik újralfedezése egy évtizeddel később kezdődött el, sokkal szigorúbb cenzúravizonyok közepette.) „Becsüli a vers-zenész Aprily helytállását kisvárosi magányában, és elítéli távozását Erdélyből.” (Az *Áprily elmegey* című „búcsúszöveg”-re utal, amely az *Érték, erkölcs, közösség* című kötetben most már olvasható. – 114: 442–446.) „Makkai Sándorra tisztelettel tekint fel. A novellistát és a regényíró-találó jelzőkkel mutatja be, később a *Magunk revízióját* népszerűsíti tanulmány formájában.” (E nagy hatású munkára történt hivatkozással implicite Jancsónek az 1937-es *Nem lehet*-vitában [207.] kifejtett markáns álláspontjára is utal Mikó, amikor is a távozó püspököt szembesítette az író Makkai 1931-es gondolatrendszerével.) „A székely írók első nemzedékéből Nyirő Józsefben látja a sajátos kifejezőmód legjellegzetesebb képviselőjét, bár a tartalom kárára történő túlstilizálás veszélyeire is rámutat. [...] A *Jézusfaragó ember* után tőle várja az akkori tárgyú székely regényt, amit aztán Tamási Áron fog az Ábel-trilógiában megírni.” (A *Nyirő József novelláinak* elemzése [114: 91–104.] ma is figyelmet ébreszthet Jancsó Béla irodalomelméleti felkészültsége és esztétikai igényessége iránt.) A Móricz Zsigmondról írt 1942-es szintéziséből csak a szöveg hatodrésze kerülhetett be az 1973-as válogatásba.

A Trianon utáni helyzetben az elcsatolt területeken élő s eszmélkedő fiatal írókra közismerten Ady, Móricz és Szabó Dezső volt a legnagyobb hatással. Ady és Móricz művészete mindegyikük előtt „szabadságot, bátorságot, tisztánlátást és megtisztulni akarást” jelentette Jancsó Béla számára, s egyszersmind „a józan és becsületos magyar jövő reményét”. Szabó Dezső elsősorban az 1923-ban megjelent *Új magyar ideológia felé* című programadó ta-

nulmányával³ hatott reá, azokkal a gondolataival, amelyekkel a kisebbségi élet belső megújulása, az igazi demokrácia új rendszerének a megteremtése szempontjából voltak relevánsak.

7. Az *Irodalom és közélet*ben ismertetést találunk Révész Béla Ady-könyvéről meg egy cikket az újságíró Adyról, Móriczról a már említett csonkított tanulmányt – Szabó Dezsőről pedig ennyit sem. Ehhez képest a 2021-es kiadványban (114.) hat írás szerepel Adyról, négy Móriczról, tizenegy Szabó Dezsőről.

Ami elveszett a vámon, azt Mikó igyekezett behozni a réven. Bevezetőjében amúgy is ki kellett térnie a Szabó Dezső-i fajfogalom tisztázására, mivel az író erdélyi és felvidéki követői ugyancsak a parasztságban látták „a faj letéteményesét”. „Jancsó Béla népi és »faji« szemlélete közelebb állott a *Magyar jakobinus dalát* szerző Ady Endre képletéhez – fejtette ki –, mint a Szabó Dezsőéhez, aki a húszas években antiszemita, a harmincas években antigermán irányzatoknak lett szellemi zászlója. A faj fogalma Jancsó Béla írásaiban sohasem jelentett diszkriminációt más »fajok«-kal, nemzetekkel és nemzetiségekkel szemben. [...] Fajon ő népet, népleket, nemzetiséget, etnikumot értett, mint Arany János (»keleti faj«), Juhász Gyula (»fajok tanyája«) vagy maga Ady Endre (»veréshez szokott fajta«).” Minthogy az Erdélyi Fialatok mozgalmát belülről ismerte, hozzáfűzte: „A szabódezsői fajfogalom tehát nemcsak népi tartalommal telt meg, hanem a radikalizálódás baloldali irányba hatott, még akkor is, ha a falukutatók többsége nem tette magáévá a marxista szemléletet. Maga a szellemi irányító, Jancsó Béla sem.”

Bő évtized múltán, amikor az Erdélyi Fialatok dokumentumkötetét összeállítottam, már támaszkodhattam Mikó Imre és a felvidéki Sarló-mozgalmat megszervező Balogh Edgár érvelésére, valamint a hetvenes években zajlott eszmetörténeti tisztázá-

---

3 Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé*. Sz. D. 1923 első napjaiban kezdte írni, és hét egymást követő folytatásban publikálta saját folyóirataiban, az Auro-rában és az Élet és Irodalomban.

sokra. Arra hivatkoztam, hogy a legfrissebb Szabó Dezső-értelmezések sok mindenben korrigálták a korábbi téves megítéléseket. Kiemeltem, hogy Jancsó Béla a német expanzió felismerése idején foglalkozott behatóan az *Új magyar ideológia felé* vezérgondolataival, melyekkel az álreformizmus jelszavainak „importja” ellen érvelt, és a romániai magyar társadalom belső megújulását sürgette.

Ez az „ideológiai kötélranc” annyiban megtette a hatását, hogy a gyűjtemény kéziratát – három előcenzúrázás után – 1985 végén nyomdába lehetett adni. De ahhoz már nem volt eléggé „mindenható”, hogy a kinyomtatott kötetet megmentse az utócenzúra „megsemmisítő ítéletétől”. A véleményezők egybehangzóan azt állították – olvasható a Kriterion Könyvkiadó igazgatójának, Domokos Géának a visszaemlékezéseiben –, hogy „mind a bevezető, mind maga a dokumentum-gyűjtemény súlyos politikai hibákat tartalmaz. Túldimenzionálja az Erdélyi Fiatalok mozgalmának jelentőségét, megkerüli jobboldali beállítottságát, kritikátlan vele szemben, lényegében nacionalista könyv.” (73: 57.) Ez utóbbi vádpont megfogalmazásához akkoriban már annyi is elegendő volt, hogy a kötetben egyáltalán szerepelt – hűsznál többször! – Szabó Dezső neve, miközben az újjólag anatóma alá került Kós Károlyét nem volt szabad feltüntetni a névmutatóban sem.

8. Tanulságos, hogy mire volt érzékeny a cenzúra az *Irodalom és közélet* ellenőrzése közben. Az írások időrendi sorrendje szerint kurzív betűkkel szabadítom ki a szögletes zárójelek kalodájából az alábbi szövegrészeket:

Áprily szeme szikrát csak akkor vet, belülről feltörő nagylán-
got, ha Adyt magyarázza. *A halk ember szava érces zengésű lesz,
érces, szép lelkes szaván lopakodik be fiatal szívek mélyére a tragikus
életmámorú magyar géniusz.* (Áprily Lajosnál. Vasárnapi Újság,
1923. 15. 12.)

Az, hogy az erdélyi irodalom problémája maga után vonta a székely irodalomét, csak a gondolkozás mélyebb árokba leömlését jelenti. Közelebb kerülést az itteni irodalmi jelenségek lényegéhez. Tagadhatatlan, hogy az erdélyi irodalmat nem Trianon csinálta, az, hogy egy különleges etikájú, műveltségű, életű része a magyarságnak, a magyar irodalmi köztudatban még eddig kétféleképpen ki nem fejeződött.

Nyelvileg befejezője annak a folyamatnak, mely a magyar irodalmi nyelvet rendre-rendre a külön tájnyelvek színeivel meggazdagította. *Az Alföld, Dunántúl és Felföld tájnyelvei rendre felszívták a magyar írás testébe, s most jön a székely. S ez javítási folyamat is.*

...A székely irodalom igazi műformája a dráma, úgy érzem valahogy, nyelve s lelke drámai anyagából novellán s regényen át nőve a magyar tragédia grandiózus épületét most is neki kell felemelnie. (Erdélyi irodalom és székely irodalom. 1923. dec. 22.)

[Berzsenyi] Elmegy pihenni, elmegy fiaihoz – vagy fiatalságához? – Sopronba. (Nemes és nemzeti Berzsenyi Dániel. Nyugat, 1926. 15.)

Az évben [1848-ban] mintha minden összedőlne.

Novemberben meghal Vörösmarty. (Zsigmond báró. Nyugat, 1926. 21.)

[Tamási felmutatja]: „Íme a székely! Hogy ezt teheti, szólván székely lélekből székely szóval mindenkinek, ezzel a székely irodalom kérdését eldöntötte. S hogy ezt teszi, felmutatván a nagyszerű, árva népet, elodázhatatlanul felvetette az elintézetlen székely problémát, mint a lét legnagyobb kérdését erdélyi magyar kisebbségünk számára.” (Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi*. Ellenzék, 1928. júl. 23.)

[Tóth Árpád] Örök virágok címen kiadott műfordítás-gyűjteménye nemcsak örök szépségek tükre Villontól Verlaine-ig és Goethétől Byronon, Shelleyen Keatsen át Rilkéig, de – önálló

műalkotás. S míg Babits és Kosztolányi a formai visszaadást tesszik előbbre, Tóth Árpád csak olyant fordít, ami egyéniségének közvetlen *feltörő* életérzése, vagy mély bánatból fakadó verseket.

És a magyar szemek rájuk soha meg nem nyílnak!

Észrevesszük valaha, hogy a mi szimbólumaink ők? Megérezzük-e valaha, hogy a magyar zseni és a magyar faj együtt él – vagy együtt hal?!! (*Bús homok szent venyigéje...* Brassói Lapok, 1928. dec. 23.)

[Benedek Elek] megírta a *Magyar mese- és mondavilágot* és a *Nagy magyarok életét*, s három generáció lelke itta be a jóságos szeretet, a másokért való munka ősi lélek-szavait. És bennük először ismert meg egy alig ismert vagy csak kicsúfolt nagyszerű árva fajt: a székelyt. Mint föld alatti patak hordta szét látatlanul a székely mesekincset, mely ha egyszer minden magyarhoz s mindenki lelkéhez eljut, lesz-e ebben nálánál, az ő névtelen munkájánál valakinek nagyobb része?

Amikor pedig a világváltozás a székelységet új határok közé rendelte, ő ott hagyta sok évtizedes múltjának minden nyugalmat, és jött „menteni a menthető”, megtartani lélekben a népet. (*Benedek Elek hagyatéka*. Brassói Lapok, 1929. szept. 22.)

Szántó Györgynél bujkál a gondolat, a magyarság európai [átjavítva erdélyire] hivatásának új felismerése: a nyugati életformák bukásakor a keleti lelkű magyarság hivatása új, emberibb életformák kialakítása.

Ignotusnak, a pesti zsidóság *radikális részének életszemlélete*. (Az ún. októberi forradalomhoz csak ez utóbbinak volt lényeges köze.) (Szántó György. Erdélyi Helikon, 1929. 5.)

[Móra] Igaz ember és egész ember volt. Az általa talán csak sejtett szörnyű kór, a rák karmaiban, rohamos hanyatlás közben is dolgozott folyton, adatokat gyűjtött és írt lankadatlanul, halálig. Méltó, hogy az alföldi magyar népnek az ő temetésére sereglett tízezres tömegei s olvasóinak odautazott hatalmas sokasága után, az emlékezés nem hervadó erdélyi fenyőágát is letegyük annak hantjára, ki az Alföld porából

vétetett, és oda egy igaz magyar élet után megtért. (Móra Ferenc. Erdélyi Szemle, 1934. febr.)

... Nem nézhető szó nélkül, hogy megmaradásunk létalapjának, a falunak... (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen. Erdélyi Fiatalok, 1935. II. 43–52.*)

[Kosztolányi] Nagy költő volt, bár természetunktől s világfelfogásunktól sokkal távolabb álló, mint Ady vagy Tóth Árpád. *Ők a mai élet legégetőbb magyar kérdéseinek adtak örökkévaló emberi kifejezést. Ady nemcsak lírikus volt, de az új magyar világfelfogás úttörője is. Kosztolányi ennél szűkebb értelemben volt költő. Látszólag nem nőtt annyira össze fajával, látszólag nem nőtt annyira össze korával. (Kosztolányi Dezső. Erdélyi Fiatalok, 1936. III–IV. 104–105.)*

Az ósrégi katolikum a misztikán át áthajlik [Juhász Gyulánál] is, a népnél is egy csodálatos, burkoltan megőrzött pogány hitbe. (*Éppen úgy, mint a székely lélekben is.*)

Sohasem felejttem el azt a napot, amikor 1928 májusában, a haladó magyar ifjúság Ady ünnepe alkalmából (*melyen Szabó Dezső tartotta beszédeit, köztük az első Duna-konföderációs beszédét*) a Kerepesi temetőben, Ady sírjának megkoszorúzásakor Juhász Gyula beszélt. (*Juhász Gyula. Erdélyi Fiatalok, 1937. 2.*)

Alighanem a legkiérleltebb Jancsó-tanulmány, az 1942-es *Móricz Zsigmond* vérzett el a leginkább ebben a válogatásban. A szintetikus írásmű hat fejezetéből mindössze egy kapott zöld utat. Magyarázat helyett csak ezt a két bekezdést idézzük az utolsó előtti szövegegységből: *Erdély örök magyar mondanivalóit akkor szóltatta meg Móricz Zsigmond, amikor a kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság a saját útján elindult kiteljesíteni a magyar irodalom tájegységét és megtalálni a magyar megújulás erdélyi útját. Móricz Zsigmond itt is híd volt határok és korlátok között és felett, híd és példamutatás.*

S felszabadulásunk után erdélyi látását egy cikkben is összefoglalta (Reálpolitika, az erdélyi lélek alapvonása. Kelet Népe, 1941. február 1.). Szükséges idéznünk belőle: „Én elfogadom ezt az erdélyi lelket, vagy inkább a lelkiségnek egy erdélyi irányát, s ezt [...] a reálpolitikához az alföldi magyarénál jobban értő szellemiségben találok meg [...].

Erdély mindig meg tudta őrizni faji vezető ütemét [...]. Erdély ősidők óta össze van házasodva fajok konglomerátumává. S mégis az abszolutizmusok korszakai alatt is soha nem billent ki a magyar szellem vezetővonalára, irányító és életformáló cselekvése. (Móricz Zsigmond. Pásztor-tűz, 1942. 8. 417–421.)

9. Miként a Tamásival folytatott levelezésből kiderül, a *Tizenegyek* „szétrebbenésének” (Debreczeni László) idején Jancsó Bélának is voltak berlini tervei, de a spanyolnáthával szerzett betegsége okán nem tudta rászánni magát az elutazásra. Ennek megvolt az a nagy „haszna”, hogy a irodalomteoretikusként és kritikusként egyre behatóbban foglalkozhatott a székely irodalom idiómájával. Már az *Ellenzék* 1923. évi karácsonyi számában kifejtette felismeréseinek alapgondolatait,⁴ amelyek – mint fentebb jeleztük – lényegileg megcsonkítva láthattak napvilágot 1973-ban. „Senki sem akar kikülönítődni az egyetemes magyar irodalom vérkeringéséből” – szállt vitába a Berlini Magyar Intézet lektorával, Farkas Gyula irodalomtörténésszel, aki *Erdélyi költők* címmel antológiát adott ki 1924-ben. (114: 78–80.) Nyirő József *Jézusfaragó ember* című novelláskötete ugyanabban az évben jelent meg, de senki sem foglalkozott vele érdemben. Jancsó Béla mutatta ki jóval az Erdélyi Helikon indulása előtt, hogy Nyirővel „új fejezet kezdődik az erdélyi irodalomban”. Indoklása szerint „benne és általa érkezett el az erdélyi irodalom legsajátosabb színéhez, legközpontibb problémájához: a székely psziché kifejezéséhez, s ezzel a legmélyebb fejlődés lehetőségei nyíltak meg útána. Ez a jelentőség egyáltalán nem abban áll, hogy egy sohasem hallott újdonság, kuriózum kapott kifejezést, hanem abban, hogy Erdély legnagyobb tömegű s legjellegzetesebb pszichéjű magyar népszigetének: a székelynek saját hangján először – s az életösztön legmélyebb rétegéből – feltörő szava.” (114: 91–104.) Írja ezt azt követően, hogy a világirodalom nagyjait fordító Benedek

---

4 Jancsó Béla: *Erdélyi irodalom és székely irodalom*. *Ellenzék*, 1923. dec. 22. In: 114: 70-74.

Marcell esztétikai érvelését is maga mellett tudhatta: „A székely nyelv és gondolkozás tiszta megőrzése és egyben művészetté művelése a célja Nyirő Józsefnek és a fiatal Tamási Áronnak. Mint Kós az örök-erdélyit, ők az örök székelyt adják, függetlenül a térkép és az uralkodó hatalom minden változásától. Nyirő a maga tragikus, robbanó temperamentumát ruházza alakjaira; Tamási Áron góbé, aki nem elégszik meg góbéságával, egy Mikés Kelemen, aki olvasta Móricz Zsigmondot...” (114: 29.) „Ne féltsék mitőlünk a magyar irodalom egységét – olvasta Benedek Elek nyilatkozatát a Brassói Lapokban a székely írók budapesti, ceglédi, szegedi bemutatása előtt. – Én nem ismerek erdélyi irodalmat, hanem csak magyar irodalmat, de vallom azt, hogy annak egy része az erdélyi is, és hogy része annak az is, amit a székely írók csinálnak.”⁵

A leveleskönyvek élményélességgel idézik fel azoknak az éveknek a háttértörténetét, amelyek az irodalomértelmező Jancsó Béla következetes elvi magatartásáról tanúskodnak. A *Szűz-máriás királyfi* megjelenését követő vita kirobbanásakor írta Szabó Dezsőnek 1928. szeptember 27-én: „A próza [...] a mai élet hangjait még nem találta meg, néhány különálló erdélyi regénytől, mint szimbólumtól eltekintve eltávolodott az élettől. Amilyen arányban jutott azonban ez az irány holtpontra, olyan arányban tört elő egy új irány, mely magában egyesíteni akarja a legmélyebb faji gyökérzetet a legegységesebb humánnummal: a székely. Ennek az iránynak ösztönös művésze Nyirő, nyelvi fejlődésének betetőzője pedig Tamási. Mint gondolat először a Tizenegyek antológiájában csírázott ki 1923-ban, melyről Ön akkor azt írta az Élet és irodalomban, hogy a művészi termelés két legigazabb forrásából merít: a faji gyökerekből nő fel, és megtermékenyül a világ minden gondolatáramával.” (118: 148–151.) Jancsónak nem ez az egyetlen megnyilatkozása Szabó Dezső leborongoló kritikája kapcsán. A következő év elején már számonkérő a hangja: „Adott Szabó Dezső kulturális és irodalmi kon-

---

5 Brassói Lapok, 1929. márc. 10.

cepciót az erdélyi magyarság számára? Mai problémáink megoldására mutatott módokat? Mert ha nem, úgy nincs jogcíme reá, hogy a mi problémáink nevében szóljon, a mi életünk és helyzetünk ismerete nélkül és a mi életünkben élés felelőségének a joga nélkül. Nem veszi észre Szabó Dezső, hogy itt egyéni önzése úrrá lett zsenialitása felett? Nem veszi észre, hogy amit itt kíván, az öngyilkos »rólunk–nélkülünk«-ideológia, amely ellen ő a legnagyobb erővel küzd? Nem veszi észre, hogy az erdélyi magyarságról öngyilkosság lenne vezetőnek vállalni bárkit, aki sajátos viszonyait nem ismeri – és aki koncepciójáért a teljes felelőséget az itt élés által nem viseli?!“⁶

Az induló Erdélyi Helikon első két számában lezajlott „irodalmi schisma-vita“ (*Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*) újabb alkalmat kínált Jancsó Béla számára, hogy kifejtse: az erdélyi – és ezen belül a székely – irodalom korántsem jelenti a magyar lélek szakadását. PüNKÖSTI Andornak a budapesti Újság 1929. március 31-i számában megjelent *Magyarság, transzilvanizmus, székelység* című tanulmányához írt reflexióiból kiderül: „Erdélyben szintetikusabb a látás, amit az is elősegít, hogy az igazi nagy klasszikusok révén a magyar irodalom értékes teljessége gyakorol hatást, míg Magyarországon a közvetlen epigon-elődök hatása alatt áll a közelmúlt, s így a fától nem látszik az erdő.” „A külön erdélyiségnek helyes felismeréséből fakadt az a törekvés is – idézi egyetértőleg PüNKÖSTI-t –, amely Erdély többi nemzetiségeiben nem ellenséget lát, de velük a baráti egyetértést keresi, mint a közös erdélyiség más kultúrájú tényezőivel.”⁷

10. Mikó kötetbevezető esszéje cenzúrázására utaló nyomokat nem találtam. Fennmaradtak viszont László Dezső és Debreczeni László 1972 januárjában kelt kritikai megjegyzései, illetve a

---

6 Jancsó Béla: *Szabó Dezső és Erdély*. Brassói Lapok, 1929. jan. 27.

7 Uő: *Magyarság, transzilvanizmus, székelység*. Erdélyi Helikon, 1929. 5. 389–390.

dr. László Ferencé 1973 októberéből. Nem minden tanulság nélküliek.

László Dezső véleményét Debreczeni rögzítette, aki előbb az adathelyesbítéseket meg a kiegészítéseket sorolja fel, majd rátér az elvi kérdésekre. László Dezső kifogásolta az expozícióban idézett „beteges” *Önéletrajzot*. Amihez Debreczeni hozzáfűzte: „Béla ezt a komor önjellemzést olyan idegállapotok között írta, amelyek nagyon beárnyékkolták öntudatát, és csak a feljegyzés idejére jellemző nyilatkozásnak tekinthetjük. Az lehet, hogy a leírtakat már régebből magában hordozhatta, de amíg dolgozhatott, tevékenykedett, amíg egészséges volt, azok nem kerülhettek felszínre. Igen jellemző viszont a szöveg tömörsége, és ezért feltétlenül benne hagyandó a szövegben.” László Dezső arra hívja fel Mikó figyelmét, hogy szerinte a két Jancsó művelődéstörténeti jelentősége nem egyenlő: „A Béláé a nagyobb. Sőt nagyobb az Elemér irodalomtörténeti jelentőségénél is.”

Debreczeni, miután tisztázta, hogy a faj fogalmát Jancsó Béla nem Szabó Dezsőtől, hanem Adytól vette át, rátér a Tamási–Makkai–Benedek Elek-ügyre. „A kézirat szerint Sz. D. »pörölycsapásokat« mért a transzilvanizmusra [...], aztán Béla megírta neki véleményét... »De aztán ismét melléje állt.« – Igaz: a véleményét megírta – de *soha nem* állott el mellőle! Annál nagyobb jelentőségűnek látta az ügyet, amelyet Sz. D. szolgált. [...] Pedig kétségtelen, hogy amikor Sz. D. támadó írásait (erdélyi »urak« sugalmazására!) megírta, nemcsak tévedett, de vétett is. Bizonyos, hogy a transzilvanizmus lényegét és jelentőségét sem ismerte. Később maga is beismerte a hibáját. S ha csodálnivalónak tűnik, hogy nem neheztelt meg Bélára az őszinte véleményéért, annak egyik okát ebben a belátásban kell keresni. (Másik ok pedig az, hogy Bélát Sz. D. is igen értékelte és becsülte.”⁸

Dr. László Ferenc, aki joghallgatóként a harmincas évek elején az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztőségi titkára és szerkesztőbizottsági tagja volt, ugyancsak lényegbe vágó megjegyzéseket fűzött

---

8 Balázs Sándor: *Késői visszhang*. In: 21: 256–265.

Mikó szövegéhez. „A bevezető tanulmány nem tárja fel a kérdések egészét, amikor azt írja, hogy azért jött haza tanulmányainak a folytatására, mert »az egyetemi ifjúság megszervezését, egy új romániai magyar nemzedék közösségi tudatának kialakítását tűzi ki élete céljának«. Sokkal többről volt szó: egy korszellem megváltoztatásáért is harcolt. Ugyanis a harmincas évek elején is még nagyon erős volt a régi konzervatív-nacionalista szellem. Az akkori középiskolai tankönyvekben nem volt helye Adynak és Móricz Zsigmondnak sem, nem is beszélve a modern társadalomtudományokról. Az akkori főiskolai hallgatók Jancsó Bélának köszönhetik, hogy az általa szervezett és vezetett szemináriumok keretében megismerhették a haladó eszméket. A bevezető tanulmány kidomborítja J. B. »érzékeny szívét«. Nyilván Mikó erről az oldaláról ismerte. Én viszont a mindennapi munkájában a *kemény embert* ismertem fel benne, aki habozás nélkül kitartóan harcolt a konzervativizmus, a karrierizmus, majd a fasizmus és a »túlzó marxisták« ellen is.” (21: 262–265.)

Érték, erkölcs, közösség

Jancsó Béla esztétikai nézetei

1. Oka lehetett annak, hogy a múlt század legtekintélyesebb folyóiratát szerkesztő Osvát Ernő 1926-ban úgy nyilatkozott: Németh László és Illyés Gyula mellett Jancsó Bélától várja a legtöbbet. (A Nyugathoz gyakorta bejáró Eötvös-kollégista Jancsó Elemér révén sürgette az idősebb Jancsó fivér kéziratait – jegyezte fel unokaöccse.) Babits és Jancsó Elemér levelezéséből arról értesülünk, hogy 1935 tavaszán Babits is számontartotta Jancsó Bélát, és kéziratot várt tőle. Arról is van tudomásunk, hogy Kosztolányi és Schöpflin Aladár is kedvelte a fiatal irodalomesztétát, aki az esszé megújításával érdemelte ki kortársai megkülönböztetett figyelmét.

Amerikából írt leveleinek tanúsága szerint Tamási Áron elsődlegesen az ő kritikusi beszámolóiból értesült a figyelmet keltő erdélyi művekről, az irodalmi élet fejleményeiről, és saját alkotásait illetően is tőle várta a lehető legszigorúbb bírálatot. Nemcsak a *Lélekindulásból* ismert novelláit küldte el rendre barátjának; versekkel is meglepte őt, sőt, a Janovics Jenő színházpályázatára írt „székely tragédiáját”, a hetvenes évek elején felfedezett *Ősvigasztalást* is kritikusi figyelmébe ajánlotta. (118: 100–103.) Tamási nemcsak a kritikai szigort várta el Jancsótól, ezenfelül még az írónévelés gondját is megosztotta vele. „Mintha úgy állna minden, hogy nem lesz egy erős és értékeket összeszedő szépirodalmi lap, amíg mi nem teremtünk egyet – írta 1925. június 21-én kelt, Amerikából küldött levelében. – Ezt, édes Bélám, különösen a figyelmedbe ajánlom, tartsuk a kérdést napirenden, beszélgetsek róla, s készüljünk rá, még ha két-három esztendő kell is, amíg megkezdhetjük.” (118: 102.)

Mielőtt hazatért volna Amerikából, Tamási tudomására jutott, hogy *Tizenegyek*beli társuk, Kemény János „erdélyi Helikont” szervez. „Írtam is neki néhány sort, dicsérvén az eszméjét – olvashatta Jancsó –, de tartózkodtam minden részletekbe vágó dolog említésétől, bizonyára lesz annyi érzéke, ahogy ismerem őt, hogy a fiatal generációt is bekapcsolja. Illenék és szükséges volna ide legalább hármunknak bejutni, de Neked semmi esetre sem lenne szabad elmaradnod onnét. Tehát légy éber, s egyedül mindnyájunk légy.” (118: 121.) Jancsó Bélát és Kemény Jánost nemcsak *Tizenegyek* hozta össze, Jancsó már azt megelőzően munkatársa volt – miként ebből a kötetből is kiderül – a Kemény által indított *Előre* című félhavi kolozsvári folyóiratnak, amelynek program-alakítója is volt.¹

A *Tizenegyek* közül Finta Zoltán, Kacsó Sándor és Tamási kapott meghívást Marosvécsre – Jancsó Béla nem. Igaz, hogy az időben Szegeden volt orvostanhallgató, de éppen abban az évben mutatkozott be a Nyugatban. Tamási később nyilvánosan is szorgalmazta Jancsó bevonását, ám erre nem került sor. Mikó Imre ezt azzal magyarázta, hogy a Helikon keretében nem kívántak „túlságos hangsúlyt adni az amúgy is ellenzékieskedő székelly íróknak. Benedek Elek sem kapott meghívást.” (183.) A Benedek Elek népmentő programjához felzárkózott székelly írókat valóban a népi radikalizmus jellemezte, Jancsó Béla pedig a székelly irodalom érvényre juttatása mellett tört lándzsát – már Kemény János lapjában is.

A kérdés kapcsán Debreczeni László 1983-ban arra hívta fel a figyelmemet, hogy itt olyan „bizalmas befolyások” érvényesülhettek, amelyekről a kívülállók nem tudhattak. Azt viszont a leghatározottabban állította, hogy sem Benedek Elek, sem Jancsó Béla esetében nem lehetett személyi kifogás. (61: 141.) A következő évben jelent meg *Benedek Elek irodalmi levelezésének* II. kötete. Ebben ezek a Szentimrei-sorok világítják meg a lényegét: „Egyelőre annyit megtudtam, hogy Bátyám távolmaradását közvetve

---

1 Jancsó Béla: *Az Előre programjához*. *Előre*, 1922. 7–8. 30–31. In: 114: 556–557.

jeles Szabolcska Mihály apánknak lehetett köszönni. Az öreg ui. Marosfelfaluban nyaral, és értésére adta Kemény Jánoskáéknak, hogy szívesen állna a helikoni hadak élére. Kuncz Dadiék erre úgy határoztak, hogy szigorúan csak középkorúakat fognak meghívni, s ezzel a Szabolcska meg nem hívása indokoltnak fog látszani. Bátyámnak viszont az üdvözlő távirattal akarták értésére adni, hogy nem mindenki bűnös ötvenen felül.” (28: 125–126.) Az üdvözlő távirat kapcsán Benedek Elek megjegyezte: „Kisbaconban *dolgozni* lehet, sokat. Igen sokat, *vezérekedni* azonban nem.” (6: 64.)

Kuncz Aladárék úgy döntöttek, hogy a középnemzedék legyen képviselve Marosvécsen. Nem többen, mint húszan. Aztán huszonkilenre bővült a névsor. Később is lett volna alkalom a meghívására, hiszen 1927-ben, 1929-ben, 1931-ben, 1932-ben, 1934-ben, 1935-ben, 1936-ban, 1938-ban és 1942-ben is bővítették a munkaközösséget. Minthogy az utóbbi évtizedek kutatásai során ez idáig nem került elő eligazító dokumentum, az látszik a legvalószínűbbnek, hogy nem Kemény Jánoson múltott a dolog: Jancsó Béla érdeklődésében következett be hangsúlyváltás a húszas évek végére.

2. Szegedről hazatérve ugyanis a főiskolai hallgatóknak teremtett felekezetek feletti fórumot – de nem szépirodalmi, hanem társadalomtudományi. Mindeközben az *Erdélyi Helikon* első főszerkesztője, Áprily Lajos természetesen számíthatott Jancsó közreműködésére, aminthogy az ő távozását követően Kuncz Aladár is. Aki a folyóirat 1930. újévi számában *Fiatal magyarok* címmel a magyar irodalom hivatásáról indított ankétot. Balázs Ferenc, Dsida Jenő, Győry Dezső, Illyés Gyula, József Attila mellett Jancsó Béla is kifejti véleményét. Ami beszédes bizonyítéka, hogy a harmincas évek elején nemzedéke legjobbjai között tartották számon. Aki irodalmi credóját – rövid világirodalmi kitekintés után – így fejezte be: „Ady megérezte: van egy évezredig alvó lélekgyökér. Szabó Dezső programmá tette, hogy az egész magyar élet újjászületésének ebből kell kiindulni. Mi, Erdély szé-

kely írói, érezzük és a világgal tudatni akarjuk, hogy ez az ősi lélek a legkeveretlenebbül megmaradt, legtöbb lehetőséget és energiát rejt a magyar fajon belül a székelyben, amely hivatott, hogy egy világrendeltetés öntudatát az egész magyarságban fellobbantsa, és ennek az öntudatnak egyetemes emberi és minden-ségi hitet adjon szárnyakul. A magyar irodalom jövője: az ő világrendeltetése.”²

A neve alatt megjelent rövid életrajzi eligazító ezt adta az an-két olvasói tudtára: „Volt újságíró, most orvostanhallgató. Tagja volt ő is, mint Balázs Ferenc, a *Tizenegyeknek*, akiknek 1923-ban megjelent antológiája először vetette fel a székely irodalom problémáját. Kritikus és esztétikus.”

A *Tizenegyekben* világirodalmi arcképekkel, alkotás-lélektani eszmefuttatásokkal, a Nyugatban az esszé megújításával jelentkezett. Az erdélyi sajtóban jobbra irodalom- és műkritikával. Talán ez a magyarázata annak, hogy az irodalomkritikánál átfogóbb minősítést társították a nevéhez. Az *esztétikus* abban a korban az eleven, élénk, felpeszsdító hatású írásmód szerzőjét jelölte. Voltaképpen az esszéírót.

Az irodalomteremtés heroizmusának korszakában Jancsó Béla azzal keltett feltűnést, hogy tolla nyomán a könyvkritika irodalomértelmezéssé nemesedett. Az akkoriban uralkodó baráti méltatással szemben megteremtette az emelkedett kritikai szellem igényét. Amire – miként Dsida írta ugyancsak az an-kétban – olyan szükség mutatkozott, „mint a fuldoklónak a friss levegő-re”.³ A szintén „esztétikusként” számontartott Ignó Pál, a Nyugat-szerkesztő fia így nyomatékosított ugyanott: „Esztétikai alkotást esztétikai mértékkel kell mérni. De ez az esztétikai mérték is csak szavakkal fejezhető ki, [...] – aki verset vagy regényt kritizál, az a társadalmat is kritizálja. A tisztességes és értelmes társadalomkritikai szó az, amire legnagyobb szüksége van a ma-

---

2 Jancsó Béla: *A magyar irodalom hivatásáról*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 31.

3 Dsida Jenő: *A magyar irodalom hivatásáról*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 24.

gyar irodalomnak.”⁴ Olyannak kell lennie az erdélyi irodalomkritikának és irodalomértelmezésnek – Dsida és Jancsó hangja az ankétban felerősíti egymást –, hogy „misszióteljesítése” befolyásoló hatással lehessen a többi magyarlakta terület irodalmára is. De ehhez először önmagával kell „rendbe jönnie”.

Kuncz jól ismerte a *Tizenegyek* antológiáját, írt is róla az Ellenzék irodalmi mellékletében. Leginkább a két tanulmányíró – a programadó Balázs Ferenc és a világirodalmi tájékozottságát bizonyító Jancsó Béla – teljesítménye foglalkoztatta. Első világháború előtt indult nemzedékének tapasztalatait akarta figyelmükbe ajánlani: „Mi is elindultunk egykor nagy, vágyakozó öleléssel a világgal felé. Sokat tanultunk, s megbecsültük az írói tölte. Ezt az egyet bizvást elmondhatjuk. De amikor aratni készültünk, amikor a termést be akartuk hozni, jött a nagy fölfordulás, amely éppen a mi nemzedékünket törte derékon. Talán csak egy volt közöttünk, aki hajlékonyságát, a változó idővel való kapcsolatait meg tudta őrizni, s ez Szabó Dezső volt, aki *Elsodort faluját* lángoló felkiáltójelnek szánta a megsemmisülésbe zuhanó népe mögé.” (166.) A *Székely Közéletben* Tompa László kiemeli, hogy „Jancsó Béla – fiatalságát erősen cáfolgató érett ítélettel, nagy komolysággal – irodalomkritikai, esztétikai cikkeket ír. Tömorségre, egyéni színre törekvő stílusával sorai közt nagy olvasottságot áruel; mindenképpen feljogosítva, hogy benne a jövő egyik kiváló esztétáját reménykedve lássuk.” (11: 30–32.)

3. Többszörösen megalapozott volt Tompa reménykedése. A Székelyudvarhelyen élő, de a Nyugat szellemi vonzaskörében alkotó lírikus fájdalmasan érezte a lelkiismeretes kritika bántó hiányát. Mihály László, a *Tizenegyek* tagja – akinek pályakezdését Tompa egyengette – keserű szájjal tudatta Jancsó Bélával, hogy hiába híres költő az *Éjszaki szél* (1923) szerzője, a napilapok nem foglalkoznak vele, kötetének címe még csak a hírekben sem látott napvilágot. (118: 54–57.) Amikor pedig Szabó Dezső a meg-

---

4 Ignotus Pál: *A magyar irodalom hivatásáról*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 30–31.

változott létviszonyok üzenetével szembesül az ő „udvarhelyi tavaszait” felidéző kötetből, megrendülten írja le: „Tomba László igazán nagy költő.”⁵ Ezt már tudja Kuncz Aladár is, aki a francia internálótáborból hazaszabadulva és az erdélyi irodalom java erőinek összegyűjtésére vállalkozva elsőként keresi fel Tompát. E látogatás hatására írta meg a költő az udvarhelyiség, erdélyiség és európaiság gondolkörére építő eszme-futtatását, amelyben kifejtette, hogy erdélyiségünkben európainak kell lennünk, és európaiságunkban a szülőföldhöz, Erdélyhez kell kötődnünk. (285.) Németh László (f)elismerése sem váratott sokáig magára. *Erdély lelke a magyar irodalomban* című mérvadó tanulmányában úgy látta, hogy Tompa László „a székely alkat revelálója”. „Ember, ki sorsa és szervezete mélyén függ össze a környező világgal, annyira, hogy a természeti erők egyikévé számíthatjuk. [...] Az egész élet újul meg benne, és megújul a vers. Az erdélyi líra Erdély lelkéből vetten konzervatív. De azt jelenti-e ez, hogy nem szabad a maga külön megjelenésére rátalálnia?” (201: 393–401.) Jancsó Béla, akit jobbára az elbeszélő-művészet alkotáslélektani kérdései foglalkoztattak, a harmadik Tompa László-kötetben fedezi fel a székely anyavárosban élő költő lírájának vulkanikus erejét: „Régebbi keserű daca, pesszimizmusa inkább Vajda Jánost juttatta eszünkbe. Új kötetének legnagyobb meglepetése éppen az volt, hogy a metafizikai kérdéseket döngető keserűségek hangján mind jobban túltör egy másik szólam, amely már remél és hisz. S mert azt ösztönösen teszi, ezzel hozza fel a lélek tudatalatti mélységeiből saját tipikus székely vonásait is. [...] Kemény lelkét kemény, sokszor érdes szavakkal fejezi ki, amelyekről le-súrlódott az artisztikum máza, amint vulkanikusan előtörtek. Van bennük valami a jajkiáltások meztelen szuggesztíójából. Ezzel a zártságot törő őszinteséggel a székely lelket lírailag először igazán megéreztető Tompa Lászlónak még sok nagy, emberi mondanivalója lesz számunkra.”⁶

5 Szabó Dezső: *Éjszaki szél*. Élet és Irodalom, 1923. 7–8. 86–87.

6 Jancsó Béla: *Ne félj!* Brassói Lapok, 1929. máj. 26.

A székely mitológiát teremtő Balázs Ferenc a Trianon utáni állapotokból indult ki: „A magyar földet részekbe osztották, s a fejet – Budapestet – elzárták a karoktól és a lábaktól. [...] Eddig-előle a vidék minden kitermelt értéke Budapestre ömlött... [...] A nagy elbúcsúzáskor még nem lehetett tudni, hogy folyik-e vissza valami az árván hagyott területekre, vagy üti-e föl a fejét a hegyek között új íróserreg. De most erdélyi magyar irodalom új fejjel és új testrészekkel letagadhatatlanul és vitán kívül állóan: van.”⁷ Tehát létstratégiai kérdésnek tekintette a programadást. Vele párhuzamosan a kisebbségi kulturális paradigmaváltást előkészítő Jancsó Béla a székely néplélek felfedezésére buzdított. Abból a felismerésből indult ki, hogy a nemzeti katasztrófa, a tágabb szellemi boltozatú haza elvesztése után megmaradtak a szülőföld értéktartományai, éltető hagyományai. Felfogásában a „speciális erdélyiség kibontása és megvilágítása”, a „partikuláris helyi színek” felvillantása/tobzódása korántsem jelentette a regionalizmus egyedulalmát. A transzilvanizmusellenes konzervativizmussal szemben fordult a korszak modern törekvéseihez, s a helyi hagyományok és az európai távlatú modernség ötvözését szorgalmazta. Már a *Tizenegyekből* kiderül, hogy nem volt ismeretlen előtte a német és a francia irodalmi regionalizmus, csakhogy amíg azoknak a képviselői a „tájhaza” felfedezésével a modern irodalmi törekvések ellenében léptek fel, a Trianon utáni elszakítottságban eszmélkedő fiatal írók az egyetemes emberi horizontok felé kívánták tágítani a beszűkült erdélyi láthatárt. „A székely szívtől a világ szívéig hordjuk-visszük a székely örömet, munkát, hitet és tragédiát: az Egyetemes Élet székely szavát” – vallotta Jancsó Béla.

Világ körüli útja után alapvetően megváltozott Balázs Ferenc irodalomfelfogása. „A magyar irodalom jövőjét nem tudom elválasztani az irodalom jövőjétől általában – ütötte le az alaphangot az Erdélyi Helikon ankétjában. – Az irodalom jövőjét pedig csak akkor látom biztosítottnak, ha az vagy filozófiává, vagy pe-

---

7 Balázs Ferenc: *Erdélyi magyar irodalom*. In: 290: 7–16.

dig tudománnyá válik. [...] A képzetkapcsolás irodalma, a mese, a csinált fordulatosság, a különlegesség, az izgató beveződés helyet kell hogy adjon a világnézeti vagy a lélektani és társadalmi alapon megírt regénynek, tehát a filozófiának és a tudománynak, mert az emberi gondolkodás is a képzetkapcsolódástól a logikáig fejlődött. Szükségünk van egy olyan lapra, amely az egész magyar nyelvterületnek legyen szánva... [...] hogy tudomást szerezzünk egymás törekvéseiről, s egymásra legalább a nyomtatott szó közvetítésével hatással lehessünk.”⁸

4. Ez az ankét mintha Jancsó Béla számára vízvázlatzó is lenne: szakít az irodalom-központúsággal. Az Erdélyi Fialatok elindításával, melynek spiritusz rektora volt, előtérbe kerül a körülötte csoportosuló második értelmiségi nemzedék megszervezése, feladat-kijelölése, ami nélkül nem következett volna be 1933-ban az „erdélyiség fordulója” –, amit Tolnai Gábor fiatal szegedi irodalomtörténész ekképp tudatosított: „Megjelenésükkel lesz az erdélyiség, az erdélyi magyarság problémája – az irodalmi területen felül társadalmi és gazdasági kérdés is. Velük új korszaka kezdődik az erdélyiségnek.”⁹

Jancsó Béla, aki a húszas évek elején az életakarát és sorsváltalás elsődleges folyamatát látta a kisebbségi irodalmak értékrementésében, az évtized végén felismeri, hogy Erdélyben az irodalmi öntudatot nem követte hasonló mélységű tudományos, társadalmi, gazdasági és népi öntudat. Tudatosítani akarja a fiatalabb nemzedékek tagjaiban, hogy az élet továbbviteléhez megbízható helyzet- és önismeret, illetve követendő jövőkép szükséges. Ez készítette arra, hogy a székely irodalom sajátosságainak az elfogadtatása után életre hívja a kisebbségi társadalom megismerésének és demokratikus átszervezésének mozgalmát.

---

8 Uő: *A magyar irodalom hivatásáról*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 22.

9 Tolnai Gábor: *Az erdélyiség fordulója*. In: 283: 120–131.

Az irodalom-központúsággal való szakítás nála korántsem jelentette az irodalmi tudatszféra alábecsülését. Egy átfogó szintézisben képzelte el a kettő érvényesülését. Az Erdélyi Fialatok „építő korszakában” is intenzíven foglalkozott a művészetek alkotáslélektani kérdéseivel, a művek társadalmi hatásával, az irodalomtörténet-írás korszerűsítésének elméleti-módszertani követelményeivel. Író volt, de orvos és orvostörténész is, aki egyaránt otthonos mind a természet-, mind a társadalomtudományok világában. Egyszerre látta kívülről és belülről az egyén, a közösség és a társadalom egymásra hatását. Másrészt: a műfaj-hierarchiában egymástól „távol álló” műfajokat egységes értékrendszer skáláján helyezte el egy-egy életmű vonatkozásában is. Integráló személyiségére jellemző, hogy például Kós Károly írásművészetére akkor is figyel, amikor kritikusként az irodalommal való hivatásos foglalkozást abbahagyta. Szociológiai/szociográfiai érdeklődésének köszönhetően pedig a sok műfajú Kós *Erdély és Kalotaszeg* című munkáját szükségszerűen új érték-kategóriában helyezi el, s a kibontakozóban lévő erdélyi otthonirodalom előképének tekintette azokat. Vagyis: integrálni tudta a szépírói világteremtést és a szociográfiai jellegű világfelmutatást. A *Szülőföldem* megjelenése után elégtétellel tudatosítja, hogy a novelláival, regényeivel, drámáival zenitre jutott Tamási miként teremtett új műfajt időszerű mondanivalói számára. A *Szülőföldem* önéletrajz is – írja –, „hiszen a felbukkanó emlékek rajai a gyökérszalakat mutatják, melyből az író és ember Tamási táplálkozott és nagyra nőtt. Leheletfinom művészi rajzok, miket csak a lélek mély rétegei tudnak megőrizni. De a *Szülőföldem* korrajz is, a mai székely falu élete. Valami sajátos szociográfia, melyben semmi tudományosság nincs, mégis a falu mai életének minden vonatkozására mélyreható pillantást tud vetni. S az egyéni emlékezés és a mai életrajza mögött az örök falu áll, a közösségi élet, melyet évezredek s a faj belső törvényszerűségei alakítottak ki, s melynek család s egyén csak kis habjai.” (114: 147–149.)

5. Tamási Áron egyik Budapesten kelt levelének tanúsága szerint (1934. szeptember 24.) Németh László kéziratot várt Jancsó Bélától az áprilisban indult Válasz számára. Tamási szívesen közvetítette a kérést, mivel még mindig bízott Jancsó esszéírói és irodalomtörténeti pályájának kiteljesedésében. Érvelése így hangzott: „Gondolkozz fokozottabban régi s állandó tanácsomon, hogy térj vissza az irodalomhoz. A szervezkedést más is megcsinálhatja talán, de amit te az irodalomban tehetnél, azt senki.” (119: 178–179.) Maga Jancsó is azt remélte, hogy valóban visszatérhet az irodalomhoz. A fogorvosi szakvizsgát is azért tette le 1935-ben, hogy több időt szakíthasson az irodalom művelésére. Csak-hogy a „szervezkedést” mégsem hagyhatta „másra”. Nem bízott ugyanis azokban, akik az erdélyi magyarság létérdekeitől idegen világnézetek járszalagjáról léptek a közéleti cselekvés pástjára, vagy pedig az elbalkánosított erdélyi viszonyokkal nem számolva váltak a „kisebbségi közélet” hangadóivá. „Tervei, elképzelései emberi érdekközösségek ellenkezésein, kicsinyes politikáján hiúsultak meg – idéztem Debreczeni László szavait a *Vigyázó toronyban*. – S mert világosan látta, hogy az általa elképzelt egészséges közösségi élet és új kisebbségi szellem csakis az ezeket gátló emberi esendőségek kiküszöbölésével lesz elérhető, nagy elszántsággal kívánt a dolgokon változtatni.” (61: 150.) Ezzel magyarázható, hogy – miként levelezéséből kiderül – a harmincas évek derekán bizalmatlanná, sőt gyanakvóvá vált nem egy korábbi munkatársával szemben.

a) Sohasem járt Nyugaton, s mégis európai tudott lenni – eképp jellemezte szellemi habitusát Mikó. Amit mindenekelőtt világirodalmi tájékozottságának köszönhetett. Miként ez a kötet is tanúsítja, otthonos volt Balzac, Baudelaire, Dosztojevszkij, Anatole France, Gorkij, Edgar Allan Poe, Reymond, Romain Rolland, Shakespeare, Tolsztoj, Voltaire, Walt Whitman világában. Az irodalomteremtés lázában úgy akarta messze hallatszóvá tenni az „Egyetemes Élet székely szavát”, miként „Bartók Béla a komor hegyekbe dugott kis falvakból a székely zenét London és Párizs fülébe vitte, s a világ nagy szívéből visszhang szólta a tra-

gikus kis nép sötét és mély életakarátára”. Kritikai írásaiban a provincializmus távlattalanságát igyekeznek meghaladni, mert meggyőződése – akárcsak Dsida Jenőnek abban a korban –, hogy az erdélyi magyar irodalom csak akkor tudja betölteni a nyelvhatárokon belüli hivatását, ha öntisztító folyamatait felgyorsítja. „A szép mindig korszerű. A cselekedet nem mindig irodalom, de az igazi irodalom már magában véve is mindig cselekedet” – ezzel az axiomatikus tömörséggel fogalmazott Dsida az Erdélyi Helikon ankétjában.

b) A *Vallani és vállalni* vitából (1929–1930) levont következtetések is megszilárdították Jancsó Béla álláspontját: a műteremtés folyamatában az írónak nemcsak a kisebbségi helyzettel kell szembenéznie, hanem a művészi kifejezés esztétikai követelményeivel is. Az 1918 előtti irodalomfelfogás átértékelése és Trianon utáni hivatásának tisztázása korszakváltó jelentőségű volt. Létfontosságúvá vált annak a művészetszemléletnek a meghonosítása, amelyik lehetővé tette a kisebbségi léthelyzet adekvát művészi kifejezését, ennek megfelelően pedig egy új életfelfogás sugallását. Most látszik igazán, hogy Jancsó Béla felfogása mélyen egybecseng a Benedek Marcelléval, a Kuncz Aladáréval, a Babitséval. Ebben a törekvésben nemcsak a népies-nemzeti epigonizmussal, illetve a kisebbségi adottságokkal nem számoló európai irányzatokkal való szakítás mozzanata a fontos, hanem a valós szükségletekkel számoló irodalom autonómiájának a megteremtése is. A Szegedről hazatérő Jancsó egyaránt figyel Kunczra és Tamásira. Világosan látja, hogy Kuncz egyetemes távlatból közelítve akarja írói programmá avatni a valóság vállalását, Tamási pedig a felgyűlt élmények és a kimondásra váró igazságok sugallatára hallgatva szeretné felismeréseit egyetemes érvénnyel ábrázolni.

c) A Buday Györggyel váltott levelekből úgy tudjuk, hogy Jancsó világirodalmi betájolással készült a magyar irodalom erdélyi ágáról tervezett szintézisének a megírására, amire leginkább Tamási biztatta. Az 1927. augusztus 21-én kelt beszámolójában ezt olvashatjuk: „A világirodalmi anyaggyűjtéssel nagyjában

megvagyok [...], Mereskovszkij *Tolsztoj és Dosztojevszkije* nagyon érdekes rávilágítást adott gondolataimnak. S minden munka ellenére is feltétlenül ezt meg kell csinálnom a télen...”¹⁰ A betájozás annak a természetes következménye, hogy addigra már írt a művészet lélektani és társadalmi jelentőségéről, az expresszionizmusról, értekezett Baudelaire-ről, Romain Rolland-ról, Shakespeare-ről, Molière-ről, Voltaire-ről, Balzacról, Edgar Allan Poe-ról, Walt Whitmanról. A Vasárnapi Újság közli az *Erdélyi írók otthon* című portré-sorozatát (Áprily, Kovács Dezső, Olosz Lajos, Walter Gyula, Makkai Sándor, Reményik Sándor, Finta Zoltán), kritikákat jelentetett meg Makkai Sándor prózájáról, Reményik és Sipos Domokos költészetéről, Tamási, Kacsó, Nyirő elbeszélő művészetének kibontakozásáról. A magyar klasszikusokról addigra megjelent Mikszáthról, Jókairól, Vajda Jánosról, Csokonairól, Berzsenyiről, Tóth Árpádról, Karinthyról írt esszéje. Kezdetől Ady, Móricz és Szabó Dezső korszakos jelentőségre hívta fel a figyelmet.

d) Nagy kihívást jelentett Jancsó Béla számára, hogy a harmincas évek első felében, amíg az ifjúsági közélet szervezése és a fogorvosi pályára való készülődés kötötte le minden idejét, megjelent Ion Chinezu (*Aspecte din literatura maghiară ardelenă* [Fejezetek az erdélyi magyar irodalom történetéből], 1930), majd Tolnai Gábor doktori értekezése (*Erdély magyar irodalmi élete*, 1933), s még testvéröccse is megelőzte őt célkitűzéseinek valóra váltásában. Mi több, *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* bevezetőjében Jancsó Elemér azzal lepte meg a közvéleményt, hogy évek óta dolgozik az „elcsatolt részek” irodalomtörténetének megírásán, amit *A modern magyar irodalom története* címen tervezett kiadni – közel hatszáz oldalon, száz illusztrációval. Ennek volt része *Az erdélyi magyar irodalom története 1914-től 1934-ig* című nagy vitát kiváltó tanulmánya, mely 1934-ben jelent meg a Nyugatban.

A fiatal román irodalomtörténész az első évtized (1919–1929) irodalmi arcképcsarnokát mutatta be kortársainak, a Szegedi Fi-

---

10 Lásd: Cseke Péter: *Jancsó Béla bartóki irodalomeszménye*. In: (49: 281–292.)

atalok köréhez tartozó Tolnai Gábor pedig az erdélyi irodalmi élet másfél évtizedének jelenségeiről tájékoztatta a magyarországi érdeklődőket. Tolnai észrevételei révén a földrajzi elszakítottság is alakította a magyar irodalom erdélyi ágának az önszemléletét. Amiképpen Erdélyből is hitelesebb, objektívebb képet lehetett alkotni a magyarországi szellemi élet antinómiáiról. Szerencsés egybeesés volt az is, hogy mind Chinezut, mind Tolnait a megismerés és értékközvetítés jótékony szándéka vezérelte. És – tegyük hozzá –: akkor még egyik félnek sem voltak politikai/ideológiai, illetve nemzedéki elfogultságai. Chinezu munkája kapcsán Jancsó Béla egyrészt azt emelte ki, hogy a szerző nemcsak a vitathatatlan értékeket vette számba – az átlagterméssel is behatóan foglalkozott; másrészt a szerző érdemének tudta be az adatgyűjtés alaposságát, az anyag rendszerezésének kritikai megbízhatóságát, illetve azt, hogy az értékelések rendjén művészi és egyetemes szempontokat érvényesített. „Amit kívülről meg lehetett tenni, azt ő megtette” – hangsúlyozza Jancsó –, mert tudja, hogy „az irodalom egy nép megismerésének legfőbb útja”. Könyvével elősegítette „fajok találkozását az emberi értékek magaslatán”.

6. Jancsó Béla szekundér-művészetnek tekintette a kritikát, amelynek inspiráló talaja maga a mű. Olosz Lajosról elsőként mondja ki, hogy költői „látása festői és szobrászi”, miközben a modern lírikusok legtöbbje zenei formákra hangszereli műveit. Az „erős, kemény festői színek”, a „súlyos, plasztikai képek” nála különös, egyéni versformában kelnek életre, a gondolat és a hangulat váltakozásait követve. Ezzel együtt „Olosz is, formája sajátos zártságában a mai lélek legmélyebb problémáival: a humanizmus, a hit és a jövő nemzetköziség problémáival él együtt. S költészetének jellegzetes és mély gyökere is a végzetbe vetett hit. [...] Az örök szépség művészi arcain, Böcklinen, Rodinen csodálkozik, s a színes, érthetetlen, végtelen életben. [...] És állja

az erdélyi harcot, ahová rendeltetett.”¹¹ Az irodalmi központoktól távol élt, miként Tompa László is. Az egyetemes távlatban gondolkodó irodalomesztéta ugyancsak az elsők között látta meg Tompa „érdes szavú” költészetében a sorsára hagyott székyel nép magányos drámáját.

Nemcsak a klasszikussá vált erdélyi költőkben fedezi fel az időtálló értéket, a pályakezdők tehetséggondozásához is van érzéke. A húszéves Bodoni Miklósban (1905–1931) meglátja az induló erdélyi magyar irodalom egyik komoly ígérését. Az kelti fel érdeklődését, hogy a fiatal költő líráját zeneiség, artisztikum jellemzi, s ugyanakkor igényesen fordítja Heinét, Morgensternt, Kokoschkát. Természetesnek tartja, hogy 1925-ben egy fiatal tehetség nehezen talál magára az Ady-hatás, az Arany-epigonok, az aktivizmus stb. útvesztőiben, de mert eredetiségét is megcsillantja, Bodoninak rá kell ébrednie, hogy „a vers a közvetlen átértékelés művészete”. Arra hívja fel a figyelmét, hogy keresnie kell „a világlíra kollektív megnyilvánulásait (Whitman, Verhaeron, hindu költészet) és keleti rajongása a japán verstől egyszer csak finom szövést, a hindutól mély összefüggéseket teremt. Így eljut a túlhaladott egyéni lírától igazi önmagához is, s meg-megvillanó ígéreteit beválthatja.”¹²

Nagy Imre, Gy. Szabó Béla munkásságában azt a művészt ünnepli, aki a tudatos hatáskeltés legkisebb igénybevételével ösztönösen, művészileg tudja felkelteni a közös emberi sors rezdüléseit. Rodin kapcsán Rainer Maria Rilket idézi, akinek esszéjét a legszebb művészettolmácsolásnak tekinti: „Egykor majd fel fogják ismerni, hogy mi tette olyan naggyá ezt a nagy művészt: az, hogy egy munkás volt, aki egyébre nem vágyott, mint arra, hogy egészen és minden erejével behatolhasson szerszáma egyszerű és mostoha világába. Lemondás volt ez valahogy, lemond-

---

11 Jancsó Béla: *Olosz Lajosnál otthon*. Vasárnapi Újság, 1923. dec. 24. In: 114: 154–155.)

12 Jancsó Béla: *S. Bodoni Miklós: Húszéves arcom*. Újság, 1925. okt. 25. In: (14: 573–574.

dás az életről, de éppen ezzel a türelemmel nyerte meg az életet, mert vésőjéhez eljött a világ.”¹³

7. Jancsó Béla egyaránt otthonos mind az esztétikai értékalakzatok, mind a társadalomtudomány világában. Az irodalmi kérdések megítélése során mindig az esztétikai mércéhez igazodik. Világirodalmi olvasmányai (főként Emerson, Carlyle és Wilde) hatására leginkább az esszé műfajához vonzódott. „A társadalom az embernek csak az egyik lelki frontja – fejtette ki öccsének 1935-ben. – Mindenség, természet, önmaga: mind olyan örök harcterek, amelyeken az ember a kőkorszaktól a végső elmúlásig birkózott és birkózni fog.” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen.*) Feljegyzései között ilyen címekre bukkantam: *Az alkotás pszichológiája – egyetemes emberi fejlődési modell* (1930. VII. 28.); *Az alkotás komponensei* (1933. IV. 23.) Az előbbiben az „örök anyag”-nak „örök formába öntése” kapcsán érinti az *öszönösség, a tudatosság* és a *kifejeződés* hármas egységét, nem hagyva háttérben a tudatalatti rezgések felkeltésének kérdését sem. „A tudat csak közvetítő – jegyezte fel –, a vezeték szerepét tölti be.” *Az alkotás komponensei* között öt elemet tart számon: *mag, foglalat, kifejezési késztetés, kifejezési forma, korszerűségelek*. Az öntudatlan asszociációknak, az ihletnek szán kitüntető szerepet. Ezek a kulcsszavak rendre fel tűnnek majd 1935-ös tanulmányában.

Szántó György munkássága kapcsán ezt írja: „Leglényegük szerint nem regények ezek a regények, csak regény-formái – az esszének. Az esszének, ennek a végtelenül gazdag lehetőségű műfajnak, mely félig tudomány, mert gondolati a lényege, de művészet, mert megvalósulása és szuggesztíója érzelmi és transzcendens is. Carlyle teremtette meg, aki úgy írt a francia forradalomról és a hősökről történelmet, hogy az regény és sok helyen már dráma. Emerson és Wilde Oscar is a gondolatok művészei. A művészet oldaláról ugyanakkor Merezkovszkij az, aki regénybe rejti hatalmas gondolati koncepcióit. És Szántó György

---

13 Uő: *Száz éve született Rodin*. Erdélyi Fialok, 1940. 1. 7. In: 114: 551.

regényei ugyane síkon mozognak, az Ember ösztönös és tudatos élete között, a tudatosság alatt megmutatva az ösztön gyökereit és a kultúrákban az ösztönös emberit, az embert szinte új ösztönében: a kultúrösztönben. Az esszé, mint a művészet fejlődése, óriási lépés az egész ember megmutatására, ki is él éppen úgy az ösztönös, mint a tudatos életben, és akinek kétágú életét csak ebben az egységben lehet teljesen átéreztetni. És Szántót a műfaji hasonlóságon túl még lélekkontság is fűzi Mereskovszkijhoz, aki nagy regénytrilógiájában, Tolsztojról és Dosztojevszkijről írt hatalmas esszéjében hasonló koncepciókat épít és azonos következtetést von belőlük: Nyugat és Kelet ellentétéből az európai léleknek Kelet lelke által való újjászületését.”¹⁴ Az esztéta Jancsó azt ajánlotta az irodalomtörténész Jancsónak, hogy tárgyalja külön az alkotás lélektani folyamatát és a kész mű társadalmi hatását, mivel a két folyamatot külön törvények szerint működik, egymással legfennebb érintkezésben vannak. Mihelyt az író „tudatosan keres (és nem megérez!) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönség-ízlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében ír, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (emberiségi) hivatását adja fel. [...] A földnélküliség, népbetegségek, egyke stb. társadalmi, gazdasági és egészségügyi kérdéseit csak társadalmilag, egészségügyileg és gazdaságilag lehet megoldani. Az irodalom legfeljebb lelki indításokat ad a megoldásra! Megoldotta-e pl. Raymond a lengyel paraszt problémáját? Vagy mondjuk Dosztojevszkij vagy Gorkij az oroszét? [...] Az írói alkotás leglényege: ösztönös asszociációk ösztönös kapcsolata. A művész azt, amit ösztönösen a maga problémájának megérez – csak ez lehet művészi tárgy –, [amit] kifejezni kényszerül. Az ösztönös mag: az ún. tartalom és a magatartás az élettal szemben: ez az író legbelőbb adottságaiból, egész biológiai (átöröklött) testi és lelki voltától függ. Ehhez csak a formába öntés, a kifejezés állapotában járulnak tudatos elemek: az irodalom akkori műformai szokásai,

---

14 Uó: Szántó György. Erdélyi Helikon, 1929. 5. In: 114: 436-441.

az író gondolatai stb. Az így megszületett műnek felmérhetetlenül sokféle hatása között egyik igen fontos hatása a társadalmi. Minden kornak van irodalmi szüksége. Minden kor vár valamit irodalmától, és akar valamit általa. Amit vár, az sokszor a saját lelki tartalma kifejezése, máskor éppen annak a kifejezése, ami belőle és korából *hiányzik*.¹⁵

8. Amikor Jancsó Béla 1926-ban elvitte a Nyugat szerkesztőségébe a Kemény Zsigmondról szóló „remekét” (Mikó Imre), Osvát hosszasan elbeszélgetett vele családi körülményeiről, az orvosi és az írói hivatás humanista eszméiről, majd apróbb megjegyzéseket tett a *Zsigmond báróra*. „Itt ezt a szót ki lehetne cserélni – mondta Jancsónak –, de nem teszem, mert a stílus veszítene egyöntetűségéből.” Ez a megkülönböztetett tisztelet arra vall, hogy akkoriban Jancsó az esszé új formáinak a megteremtésére törekedett. Mindenekelőtt a nyelvi archaizálással, a forgatókönyvszerű dramatizálással, a tömörítés ökonómiájával. Hogy mennyire tudatos eljárás volt ez Jancsónál – az 1938-as Kölcsény-tanulmány is a Nyugatban megjelentek archaizáló stílusában készült –, azt tételesen is kifejtette Kemény Zsigmond újraértékelése kapcsán az Erdélyi Helikonban. Meglátása szerint a kritika túldicsérte Keményt, az olvasóközönség pedig igazságtalanul mellőzte/mellőzi őt. Ezért elodázhatatlan feladattá vált, hogy esszéisztikus formában az egyetemes magyarság közvéleménye elé kerüljön legmaradandóbb írói értékeinek ma is érvényes gondolatvilága.¹⁶

Mikó Imre, aki közeli rokonként és bizalmas barátként jól ismerte unokabátyja lelki traumáit, felfedi, hogy „mindenikben kissé magát írta meg, ezért olyan szívhez szólóak írói portréi. Keménynél a vasakarató apa jelentkezik, aki orvosi pályára kül-

15 Uő: *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*. Erdélyi Fiatalok, 1935. 2. 43–52. In: 114: 128–143.

16 Uő: *Pálffy János Kemény Zsigmondja és a Kemény Zsigmond-probléma*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 121–122. In: 114: 371–375.

di fiát. Ugyancsak Keménynél, de Vajdánál is a be nem teljesült szerelem, Karinthynál a nőprobléma él, és felvetése emlékeztet Jancsó Béla magánéletére. Móricz Zsigmondról írt tanulmányában a Báthori és Bethlen alakjában ábrázolt kettőslelkűség megdöbbentő személyes probléma, Kölcsey-tanulmányában a meg nem valósult reformok mögött érezzük a közéletből visszavonuló Jancsó Bélát a harmincas évek végén.”¹⁷

9. Hogy milyen volt az 1945 után marginalizálódott Jancsó Béla irodalomfelfogása? Ennek írásos nyomjeleire alighanem már csak levelezése kiadásának folytatása során bukkanhatunk. Ahogy 1954. január 10-én kelt soraiban az Áprilyt búcsúztató és Makkai Sándor elmenetelét közösségi drámaként megélő Jancsó Béla felköszönti a „goethe-i évtizedbe lépő”, „a kicsinyes tülekedések minden önzésétől” végtelenül távol élő Tompa Lászlót, annak korszakhatárok túlmutató jelentősége van. Hatvanadik születésnapja alkalmával még harminc közlemény, méltatás, elemző írás foglalkozott a *Magányos fenyő* és a *Lófűrösztés* című emblematikus versek szerzőjével. A hetvenedikén mindössze öt, és korántsem érdemben. „Olyan vagy előttem, mint a Hargita. Mennyien járnak tövében, s milyen kevesen látják! A növekvő évtizedek szétfújják a ködöt, s csak akkor, csak most látszik – mint a gyimesi szorosból szembenézve – hegyhullámok felé emelkedő nagysága! A csúcs magányával, de melyben az örök dolgok együttléte lüktet.”¹⁸

A növekvő évtizedek lassan Jancsó Béla körül is szétfújják a ködöt, s egyre tisztábban látszik – töredékében is teljességet sugalló – életműve.

---

17 Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*. In: 116: 24.

18 Lásd: Cseke Péter: *Tompa László „udvarhelyi udvartartása”*. In: 51: 96–115.

„Az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”

József Attila vallomása az Erdélyi Helikon 1930-as ankétján

1. Áprily elmenetele után Kuncz Aladár veszi át az Erdélyi Helikon szerkesztését, 1929 augusztusában. Július 31-én arról tájékoztatja az egyetemes magyar irodalom lelkiismeretének tekintett Babits Mihályt, hogy kiszélesedő szellemi alapokra kívánja helyezni a folyóirat stratégiáját. (240: 146.) Tőle vár segítséget, hogy a lap az egész magyar irodalom műhelye lehessen. Az *Erdély az én hazám* szerzője abból a felismerésből indult ki, hogy a kisebbségi irodalom szócsövének – „már létfenntartó okból is” – egyetemes távlatokat kell keresnie”.¹ Annyira várta Babits kéziratát, hogy mindössze hét-nyolc napot „adott” barátjának annak elkészítésére. Szeptember 2-án arra kéri, hogy legkésőbb öt napon belül adja postára a cikket. „Bízom benne – reménykedik –, hogy segítségemre leszel, mert tudom, hogy szíveden fekszik ez az ügy, amelynek, amíg megerősödik, addig van különösen szüksége arra, hogy támogasd.” (6: 201–202.) Október 25-én újból rákérdez, hogy december elejére megkaphatja-e a kéziratot. (6: 217–218.) Babits végül is csak 1930 januárjára tudta megírni az *Európaiság és regionalizmus* című programadó tanulmányát, (15.) mert Osvát halála (1929. okt. 28.) után elsősorban a Nyugat-szerkesztés gondjai kötötték le.²

Kuncz az Erdélyi Helikon decemberi számában búcsúzott a Nyugat-szerkesztőtől. Az Osvát kezdeményezte tiszta irodalom-eszmény továbbéltetésének reményével írta le: „A szükség ma nagyobb, mint bármikor, hogy az irodalmat a csődbe jutott vi-

---

1 Kuncz Aladár levele Babits Mihályhoz. Cluj-Kolozsvár, 1929. július 31. In: 6: 178–179.

2 Babits 1929 decemberében vette át Móriczcal a Nyugatot.

lágszemléletek és marakodó pártok befolyása alól kiszabadítsuk. És vigasztaló, hogy ez a felszabadító tendencia éppen az utódállamok magyar irodalmából indul ki, amelyben a kisebbségi sors megpróbáltatásain és tanulságain keresztül megtisztult a viszálykodó magyar irodalom, s új, nagyszerű hivatást lát maga előtt.” (164.)

E levelezéssel egy időben igyekezett felvenni a kapcsolatot „a világháború utáni idők neveltjeivel”, akikre már az Ellenzék irodalmi mellékletének szerkesztőjeként (1923–1929) is felfigyelt. Budapesti útjain pedig tudatosan igyekezett előkészíteni az irodalmi manifesztációnak szánt *Fiatál magyarok* ankétot. (86.) József Attilával is egy ilyen „szerzőtoborzó út” során találkozhatott, írta – Illyés Gyulára hivatkozva – Kántor Lajos 1980-ban. (142: 125.)

Voltaképpen a magyar irodalom jövőjére kérdezett rá Kuncz, amikor vallomástételre kérte a harminc alatti fiatal írók nemzedékének tizenkét eminens tagját: a) miben látják a magyar irodalom jövőjét? b) miként kívánják kiépíteni az egyetemes magyar irodalmi kapcsolatokat? c) kikben látják irodalmi eszményeiket? A beérkezett válaszok ismeretében érvelése még nyomatékosabbá vált: „Sürgősen igyekezzünk közös alapot teremteni a szétszakadt irodalmi területek működésében, mert ha ezt elmulasztjuk, esetleg többé össze nem hozható divergenciák támadnak.” (142: 217–218.)

Olyan fiatal írókat tüntetett ki figyelmével, akiktől a legtöbbet várta. Kolozsváron a *Tizenegyek* indulását megszervező Balázs Ferencről és Jancsó Béláról, a Pásztortűz-szerkesztő Dsida Jenőről; Budapesten Hevesi Andrásról, Ignó Páltól, Illyés Gyulától és József Attilától; Kassán Darkó Istvántól; Prágában Győry Dezsőtől; Újvidéken Csuka Zoltántól és Fekete Lajostól; a Bán-ságban Ormos Ivántól. Ha elolvassuk a szerkesztői bemutatásokat, kiderül, hogy ketten már egészen fiatalon az irodalomszervezésben tűntek ki (Balázs Ferenc, Jancsó Béla), heten lapszerkesztők voltak (Csuka Zoltán, Darkó István, Dsida Jenő, Fekete Lajos, Győry Dezső, Hevesi András, Ormos Iván); külföl-

di tanulmányutakon járt, illetve külföldi egyetemeken tanult Balázs Ferenc, Győry Dezső, Hevesi András, Illyés Gyula, József Attila, Jancsó Béla, Ormos Iván. Ám ami a legdöntőbb: valamennyien megírták figyelemfelkeltő pályakezdő műveiket.

„Ezzel az egyetemes magyar irodalmi megnyilatkozással csak hangsúlyozni akarjuk azt – írja Kuncz az ankét témafelvezetőjében –, hogy a mai magyar irodalmi szellemnek nem elég csak a vele közvetlenül érintkező népek irodalmi életével s a nyugat-európai áramlatokkal bensőséges érintkezésben élnie, hanem feltétlenül szoros kapcsolatot kell az egyes utódállamokbeli magyar irodalmi területeknek egymás között és az anyaország irodalmával fenntartaniok. Így alakulhat ki egy bizonyos egyetemes magyar irodalmi szemlélet, amelyre a legfőbb célkitűzésekben: különösen a formák és a kritikai távlat kérdéseiben feltétlenül szükség van.” (86: 21.)

2. Miközben Kuncz kérdésein töprengtek, vajon mit tudtak egymásról ezek a „szellemi szétdaraboltságban” élő fiatal írók? Viszonylag keveset. Ami biztos: Jancsó Béla és József Attila szegedi évei éppúgy alkalmat kínáltak a kapcsolatteremtésre, mint a Bartha Miklós Társaság és az Erdélyi Fiatalok stratégiai együttműködése.

Hol találkozott József Attila Dsidával? Lisztóczy László irodalomtörténész egyik Dsida-tanulmányában egy 1930. június 16-án kelt József Attila-levél hangvételéből és záróformulájából – az „Ölel rendelkezésedre álló barátod” – arra következtet, hogy ismeretségük korábbi keletű. „Második mondatában személyes találkozásukra is hivatkozott, amelynek a körülményeit máig nem sikerült tisztáznia a kutatásnak, s Kántor Lajossal (és Láng Gusztávval) együtt csak gyaníthatjuk, hogy Dsida egy számon nem tartott magyarországi utazásán futottak össze. A Dsida család győri ágának egyik leszármazottja, Dsida Ottó a családtagok elbeszéléseire hivatkozva azt állította, hogy a költő több alkalommal is fölkereste Győrben élő rokonait. Teljes bizonyossággal azonban csak az Erdélyi Helikon íróinak 1934-es magyarországi

előadó körútja és az 1937-es nászút alkalmából lezajlott debreceni látogatásról tett említést. Dsida Jenő hagyatékában is csak erről a két látogatásról találhatunk adatokat.”³

Arról, hogy Jancsó Béla 1928 májusában hallgatta Győry Dezsőt, az Ady-ünnepségek dokumentumaiból értesülünk.

Dsida, Győry Dezső, Darkó István, Fekete Lajos a budapesti Híd (1927–1928) hasábjairól ismerhették egymás alkotásait. (256: 20–22.)

2.1. *A hiány értelmezése* című könyvében Kántor Lajos valószínűnek tartja, hogy Jancsó Béla közelebből ismerte József Attilát. (142.) A Jancsó-levelezés feltárása révén több olyan irodalomtörténeti „nyomjelre” bukkantunk, amelyekből elsősorban „szellemi találkozásukra” következtethetünk. (Lásd: 118: 179, 193, 195, 201, 202, 242, 248, 260, 334, 340, 365, 367, 393. és 119: 16, 41, 56, 58, 167.) Gondoljunk csak arra, hogy 1924 őszétől mindketten a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem hallgatói voltak. József Attila a bölcsész-, Jancsó Béla az orvosi karon. József Attila nemcsak családtagjai és makói barátai rábeszélésére választotta Szegedet: ott élt Juhász Gyula, akit mesterének tekintett. Jancsó Béla először a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkozott be (1921-ben), de kiábrándítóan hatott rá az oktatás konzervatív szelleme. Szegeden viszont otthonosan érezhette magát, hiszen 1924-ben már mind ott tanítottak azok a kolozsvári egyetemi tanárok, akik nem tették le a hűségüket a román államnak. Ha Kolozsváron az önálló erdélyi irodalomteremtés heroizmusa tartotta lázban, Szegeden a Trianonnal szétszakított erdélyi és magyarországi irodalmi kapcsolatok „új-rakötésére” vállalkozott. Felkeresi a Nyugat elődei közé számító holnapos Juhász Gyulát,⁴ ismeretséget köt az Alföld világát ré-

---

3 Lisztóczy László: *A vadvirág és a liliom*. József Attila és Dsida Jenő barátsága. In: 174: 50–66.

4 Juhász Gyulával kapcsolatos emlékeit lásd in: 114: 380–387.

gészként is feltáró Móra Ferencsel,⁵ együttérzéssel hallgatja az „Adyért perelő” Szabó Dezső szegedi előadásait. Juhász Gyula költői pályájának negyedszázados jubileumán, amikor József Attila *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorúját (288.) nyújtotta volt át ajándék gyanánt (1923 májusában), egyedül csak az erdélyiek képviselték az egyetemi ifjúságot, ők is mindössze négyen. Két esztendő múltán (1925 márciusában), amikor Szabó Dezső „a legnagyobb élő magyar költőnek nevezte” Juhász Gyulát, a Jancsó által újjászervezett Bethlen Gábor Kör már testületileg volt jelen a „hatalmas tömegben”. (114.)

Hogy József Attila köztük volt-e? Juhász Gyula emlékét idéző visszatekintésében Jancsó nem tér ki erre, Péter László viszont határozottan állítja, hogy személyesen is találkoztak. József Attila néhány fiatal költő véleményezését kérte tőle, amit a mester megtagadott. (229.)⁶ A visszautasítás ténye nem változtatott azon, hogy Szabó Dezső „gondolatvilágának a lenyomata” József Attila gondolkozásában megmaradjon – olvashatjuk Gróh Gáspár friss keletű monográfiájában. Hogy a szegedi találkozás Szabó Dezsőben is nyomot hagyott, arra ugyancsak ő hívja fel a figyelmet. Féja Gézára hivatkozva írja: „Asztalán ott volt József Attila neki dedikált kötete. Túl ezen: állítólag a *Segítség!* fiatal költőfigurájának megmintázásához József Attila alakját is felhasználta.” Ha ezt tényként fogadjuk el, az azt is jelenti – olvashatjuk az idézett szövegrész folytatásában –, hogy verseit is nagyra becsülte: hőségét ugyanis mint az Ady utáni költészet legnagyobb tehetségét mutatja be. (102: 156–157.)

Ha Jancsó Béla és József Attila személyes találkozásáról nem is tud az irodalomtörténet, a hagyatékában fennmaradt lapkivágatok alapján arra következtethetünk, hogy együttérzéssel követte a költő meghurcoltatását: az 1924 karácsonyára megjelent

5 Jancsó Béla ébresztette fel Móra érdeklődését az erdélyi irodalom iránt.

6 Lásd még József Attila 1925. május 3-án Márer Györgynek írt levelét in: 130: 76. 79.

Nem én kiáltok című kötete egyes verseinek ügyészégi kálváriáját, illetve a *Tiszta szívvel* kapcsán kirobbant botrányt.⁷

2.2. Az 1926-os esztendő a Nyugat révén kínálja az újabb párhuzamot. Osvát Ernő abban az évben figyel fel Jancsó Béla tehetségére, s jelenteti meg Berzsenyiről és Kemény Zsigmondról írt esszéit. Mikó Imre feljegyzései szerint ez időben – Németh László és Illyés Gyula mellett – tőle várta a legtöbbet.⁸ József Attila neve feltűnő módon hiányzik ebből a sorból. A magyarázat ugyancsak a *Tiszta szívvel* című verssel függ össze, amelyet Osvát „túl nyersnek” ítélte, és visszautasított. Azt azonban nem akadályozta meg, hogy a később Bécsben kéziratban terjedő költeményt Ignotus egy versesztétikai tanulmányában még ugyanazon évben „visszalopja” a Nyugat hasábjaira mint a kötött, rimes vers korszerű példázatát. (110: 18.) Ez pedig aligha kerülte el a Nyugat törekvéseit kiválóan ismerő Jancsó Béla figyelmét.

2.3. 1928. május 19–20-án zajlott le a Kárpát-medencei magyar ifjúság nagy visszhangú Ady-ünnepé. „Az az ezer fiatalember, aki a Híd című folyóirat kezdeményezésére a budapesti, pécsi, debreceni, szegedi, továbbá a bukaresti, kolozsvári, prágai, brünni és pozsonyi egyetemekről mint [diákalakulatokból álló] rendezőség összegyűlt, kétségtelenül a szellemi elitje három ország magyar ifjúságának – tájékoztatta Jancsó Béla az Erdélyi Helikon olvasóit.⁹ – Sohasem felejttem el azt a napot, amikor 1928 májusában, a haladó magyar ifjúság Ady-ünnepé alkalmából (melyen Szabó Dezső tartotta beszédeit, köztük az első Duna-konföderációs beszédét) a Kerepesi temetőben, Ady sírjának a megkoszorúzásakor, Juhász Gyula beszélt. Törekeny, ideges alakja lázban

---

7 Jancsó Béla szegedi éveiben olvasója volt mind az „inkriminált” verset leadó Szeged című lapnak, mind a József Attila elleni támadásokat elindító Szegedi Új Nemzedéknek.

8 Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*. In: 116: 12.

9 Jancsó Béla: *Szabó Dezső beszédei a magyar ifjúság Ady-ünnepén*. Erdélyi Helikon, 1928. 2. 155–156. Ua. in: 114: 219–222.

égett. [...] Arról beszélt, hogy belső megújulás nélkül, melynek Ady volt első halhatatlan hirdetője, semmiféle külső változás nem hoz megoldást a magyarnak”.¹⁰

Az ifjúság programját Győry Dezső olvasta fel, aki ekképpen összegezett: „Bennünk a magyar Géniusz új mozdulatokra készülődik, és dadogó szavaink már keresik a varázsigét...[...] Így indul el a magyar fiatalság a megújulás felé.” (282: 43–45.)

„Méltóbban ünnepelhetni nem is lehetett volna Adyt – fűzte hozzá az Erdélyi Helikonban Jancsó Béla –, mint hogy sírjánál forduljon a jövő felé az öntudatos magyar ifjúság.”¹¹

Hogy József Attila ott volt-e az ünnepségen? Jancsó Béla nem említi, a költő 1925 és 1932 közötti éveit feldolgozó Tasi József sem talált erre vonatkozó adatokat. Arról viszont részletesen ír, hogy 1928 szeptemberének második felében – a Vágó Márta-szerlelem válságba jutását követően – miként talál magára a Híd fiataljainak körében. (282.)

2.4. Az 1927 áprilisától 1928 májusáig megjelent Híddal eddig érdemben nem foglalkozott az irodalomtörténet-írás. „Hidat akarunk átalteni a megtörött rög, az elapadt idők és elszakadt szívek mélységei felett” – írta beharangozójában a színvonalas irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat szerkesztője, Csanády György, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének (SZEFE) alapítója és a *Székely himnusz* közismert szövegírója.¹² A folyóirat-kiadást kezdeményező SZEFE a csíki, gyergyói, háromszéki, udvarhelyi diákok egyesülete volt – Csanády, Csoma Jenő, Gergely Pál, Hajdu Dénes szervezésében.

Tasi József kutatásaiból tudjuk, hogy a Híd szerkesztői együtt laktak Gergely Pál Arany János utca 1. szám alatti (Budapest V.)

---

10 Jancsó Béla: *Juhász Gyula*. Erdélyi Fialatok, 1937. II. 14–16. Ua. in: 114: 380–387.

11 Jancsó Béla: *Szabó Dezső beszédei a magyar ifjúság Ady-ünnepén*. Erdélyi Helikon, 1928. 2. 155–156. Ua. in: 114: 219–222.

12 A folyóirat felelős szerkesztője és kiadója Hajdu Dénes volt, előállításának költségeit – családi örökségéből – Gergely Pál fedezte.

főbérleti lakásában. Ide jött el József Attila 1928 kora őszen (valószínűleg szeptember végén) Simon Andorral és Ladányi Imrével. A székely csoportosulás nemsokára – József Attilával együtt – belépett a Bartha Miklós Társaságba (BMT).¹³ A költő hamarosan előadásokat vállalt, fellépett az Ady halálának 10. évfordulóján tartott ünnepségen, majd a Társaság röpiratának, az Új Magyar Földnek az 1929. február 18-i nagy visszhangú rendezvényén. (282.) Csanády jó barátja, Tamási Áron volt a lap kolozsvári szerkesztője. Az ő közreműködésének köszönhető, hogy az erdélyiek közül megjelent a lapban szinte mindenki, aki számított – írja Spaller Árpád művelődéskutató 2021-ben –: Áprily, Bartalis, Dsida, Gulácsy Irén, Kacsó, Makkai Sándor, Szentimrei Jenő, Tompa, Reményik stb. Kós Károly folytatásokban közölte a *Varjú nemzetség* című regényes krónikáját. „Őket rövidesen a felvidékiek (Gyóry Dezső, Darkó, Tamás Lajos stb.), majd a délvidekiek képviselői (Fekete Lajos stb.) követték. Szerepelt Erdélyi József, Gulyás Pál, Kosztolányi, Móricz, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Oláh Gábor. Az utóbbiak Ady-tanulmányokkal, illetve versekkel. [...] A folyóirat nem ragadt le pusztán az erdélyi irodalom bemutatásánál, hanem szélesebb kitekintést is megkísérelt a többi elszakított terület irodalma, kulturális élete felé. Így lett a Híd állandó munkatársa Felvidékről Mécs László, Darkó István, Rácz Pál, Gyóry Dezső. A Bácskából Fekete Lajos költő és írói köre. A párizsi magyarokkal Ajtay Miklós, az Amerikába emigráltakal pedig Reményi József ápolta a kapcsolatot. Ugyanakkor a lap megszólaltatta a budapesti szellemi élet legjavát. A szerzők között szerepelt Ravasz László, Jancsó Benedek, Kodály Zoltán, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Féja Géza, Németh Antal stb.” (256.)

2.5. Nemcsak a magányból való kitörés szerencsés kísérletét jelentette József Attila számára az a két esztendő, amit a Híd szé-

---

13 Az 1925-ben alapított BMT elnöke Asztalos Miklós (1899–1986) volt. A Társaság Ady, Móricz és Szabó Dezső szellemében dolgozott.

kely fiataljai között töltött – joggal tekinthető a nemzeti identitáskeresés termékeny korszakának is. A közös éneklésekben felderengő „kollektív éntudat”, a „székely psziché” „tudatalatti valósága” meghatározó erejűnek bizonyult mind pályaképének kitágulásában, mind költői világának metamorfózisában. A költő lényegében akkor ébred rá „magyar voltára”, akkor tudatosodik benne – akárcsak párizsi éveit Illyés Gyulában –, hogy ez együtt jár a társadalmi felelősség vállalásával is.

A *Nincsen apám, se anyám* 1929. február 7-én látott napvilágot. Augusztus derekán került Jancsó Béla kezébe, az Új Magyar Földből kért újabb példányokkal egyidejűleg. Minthogy az Erdélyi Helikon októberi számában mindkét kiadványról Szentimrei tollából jelent meg méltatás, (273. és 274.) ez nyilvánvalóvá teszi, hogy Szentimrei érdeklődését Jancsó Béla keltette fel a „csipkekönnyed költészetet” művelő „nagyon fiatal költő” harmadik kötete iránt.¹⁴ (Az előző kötet meleg hangú Pásztortűz-beli bemutatását *A hiány értelmezésében* Kántor Lajos valamelyik „József Attilánál idősebb” irodalmárnak tulajdonítja; Áprily, esetleg Reményik „kerülhet szóba”, de leginkább Kuncz, mivel Dsida Jenő csak 1930-tól tűnik fel szerkesztőként a folyóirat címlapján. (142: 24–25.)

Szentimrei rövid recenziójának lényege: „Néhány hangjából az az érzésem támad, hogy Erdélyből kellett elszármaznia, s mind beljebb, beljebb falom magam a könyvében. Senkire se hasonlító, üde frissességű talentum, kamaszosan hányaveti s egyegy rátapintó szép szavával tudatalatti mélységekbe villant be. Fiatalember, aki fiatalon megtalálta a maga hangját, s a fiatalság tiszta dalát énekli. Csakúgy perzsel a szerelme, s a lázadozásában van valami a fiatal kakasokéból. Nem osztályköltő. Az egész világ ellen szól a berzenkedése, amely őt kallódni engedti, mikor a szíve tele van kincsekkel. Csokonaira emlékeztet ez a gazdag kedély, s játékos hányavetiségében Tamási Áronra hasonlít, de más, mint az egyik, s más, mint a másik. Kézenfogva jár a termé-

---

14 Kántor Lajos Kuncz Aladárra „tippelt”. Lásd: 142: 25.

szettel; egy vele, mint a földből fakadó fűszál. S formáiban valami új népdal születik, mely túl az elrontott, városivá mesterkedett népdalhangulatokon, őseire, a székely nótákra üt vissza.” (274.)

2.6. József Attila „barthás” korszakának (Tasi József) egyik jelentős – világréputációt – felfedezése: aki a magyarság szellemi vezetésére pályázik, annak a „magyar föld” nem lehet „terra incognita”. Ismernie kell „ezerestendős európai létünk” megszenvedett történelmi tapasztalatait és a nyugat-európai társadalomfejlődéstől eltérően alakult jelenbeli állapotát. (129.) Ebben az összefüggésben értelmezhető az 1930. január 16-án Dsidának írt kulcsfontosságú levele is: „Ha sorsom fordulna immár egy kissé, igaz örömmel néznék szét nálatok. Régi vágyam ez, ám Istenem nem juttat hozzá. Azt hiszem, tífelétek nem ösmernek eléggé annyira, hogy egypár hónapig, amíg körülnézhetek egész Erdélyben, megélnem is találjak. Igazán fáj a szívem, hogy Bécset és Párizst, bár újságot árulván, megjárhattam, de fajtám távolabbi réteji felé út mégsem adatik.” Nem futó látogatásra készült, hanem több hónapi „körülnézésre”. Akkor már ismerte Szentimrei méltatását az Erdélyi Helikonból („Illyés Gyula, József Attila, Lakatos Péter Pál és Erdélyi József versei néha már túl is járnak az ígéret határán, és örvendetesen kész értékeket csillogtatnak meg”), akárcsak Jancsó Béla reflexióit az Erdélyi Fialatok hasábjairól: „A Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Szemlében *Elképzelte paraszt klasszicizmus* cím alatt cikk jelent meg. A pseudo-germán kultúrájú cikkíró a műköltészetet elébe helyezi a népköltészetnek, a népi művészetet pusztán az »úri« művészetek másolásának tekinti. Abszurd állításait József Attila nagyszerű tudományos felkészültséggel töri össze a néplélektan, a művészi alkotás pszichológiája és a sajátos magyar viszonyok beállítással, egyben a megérdemelt élességgel veri vissza a cikk mellé írt jegyzetben is megmutatkozó (megóvni az ifjúságot a nevetséges szocializmustól) tendenciát, amely még tudománytalan éretlenségeknek is helyet ad, ha annak iránya a szükségszerű

magyar evolúciót gáncsolja, és a magyar élet fennálló szörnyű társadalmi gátlásait védi. A kiváló fiatal költő akkora szerves tudásról tett a cikkében bizonyosságot, hogy továbbfejlődése elé kétszeres érdeklődéssel kell néznünk.”¹⁵

Jancsó Béla abban az évben Kolozsvárra várta – Fábíán Dániellel együtt – József Attilát, hogy a BMT programjának szellemében a Kárpát-medencei haladó magyar ifjúsági mozgalmak célkitűzéseit (Buday Györggyel, Fábíán Dániellel, Balogh Edgárral együtt) összehangolják. A *Ki a faluba* megjelenése (1930. május 20.) után Jancsó már József Attilát tekintette a BMT programalkotójának. Neki is szólt a szeptember 7-én megfogalmazott üzenet, jóllehet ebben még nincs nevesítve: „Remélem, hogy a most nem sikerült találkozást a télen (amikor Buday Gyurkának is lesz ideje) megejthetjük. Addig is, ha bármelyiketeknek alkalma van, gyertek le bármikor, ha rövid időre is; lakásról, kosztról gondoskodunk.”¹⁶

3. Az Erdélyi Helikon ankétja olyan jövőtávlathoz állította a Trianon utáni széthullásban megszólaló alkotók munkáit, amelyk elősegítette az egyetemes magyar irodalomszemlélet kialakulását, jóllehet annak idején a válaszok szerzői nem minden esetben adták tanújelét ilyen jellegű érdeklődésüknek. Kántor Lajos 1980-ban már az utókor értékszemplélevelével sommázott ekképp: „Legtöbbjük olyan művet hozott létre, amely – legalábbis bizonyos periódusokban – az egyetemes magyar irodalom része, illetve a két világháború közötti romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar irodalom értékei közé tartozik (Balázs Ferenc, Jancsó Béla; Darkó István, Győry Dezső; Fekete Lajos). Néhányan, mint Győry Dezső, Csuka Zoltán, Dsida Jenő – a kisebbségi sors megfogalmazói vagy (műfordításaikkal) a hídszerep beteljesítői is lettek. S ahol a teljes életmű önmagáért beszél: Illyés

---

15 Jancsó Béla: *Új Magyar Föld III.* In: 114: 585–586.

16 Jancsó Béla levele Fábíán Dánielnek. Kolozsvár, 1930. szept. 7. In: 118: 332–334.

Gyula és József Attila későbbi munkásságán belül ezek a problémák ugyancsak középpontba kerültek...” (142: 53.)

3.1. A sokfelé szakadt magyarság életében Kuncz az egységesítő törekvéseket akarta felerősíteni, hogy az egyetemes magyar irodalom esztétikai princípiumai érvényesülhessenek – az európaiság jegyében. A folyamat jól nyomon követhető az ankét vallo-másából, amelyek azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy milyen küzdelmet kellett folytatni az egyetemes magyar irodalmi kapcsolatok megteremtéséért.

Abból az alaphelyzetből indultak ki – a legnyomatékosabban ezt Darkó István és Csuka Zoltán fogalmazta meg –, hogy „a nemzetmentés szükségessége kényszerítette ki a kisebbségi irodalmak fellépését.” „Az idő és a kisebbségi sors közös célok elé állította az erdélyi, a szlovenszói, a délvidéki, sok tekintetben a magyarországi író társakat. „Arra van szükség – vonta le a következtetést Balázs Ferenc –, hogy tudomást szerezzünk egymás törekvéseiről, s egymásra legalább a nyomtatott szó közvetítésével hatással lehessünk.” De a kultúregység útja semmi esetre sem lehet a centralizáció – érvelt Jancsó Béla –, csakis a legöntudatosabb decentralizáció. Nem fogadható el a Budapesten szabadalmazott „egyetemesen magyar” lélektípus. Darkó István vallo-másából is kiderül, hogy mérhetetlenül nehéz szellemi egységet teremteni a „centrális magyar irodalom és a maga erejéből, verítékkal, küzdelemmel megteremtett utódállamok magyar irodalma között”. Nehéz azért is – szögezte le Ormos Iván –, mert „az őszinte, értékelő, komoly kritika meghalt. Cimbora-kritika, reklám-kritika, párt-kritika van, s ilyen állapotok mellett egyrészt a közönség bizalma is megrendül az irodalom iránt, másrészt az író önfegyelmetségére is ingadozásnak van kitéve.” Ezért mindenik magyar nyelvterületen életbe vágó az önmegtisztulás – hangsúlyozta Dsida Jenő. Erdélyben is, „mint fuldoklónak a friss levegőre”, olyan nagy szükség mutatkozik „egy emelkedett, alapos, ragyogóan sokoldalú kritikai szellem megteremtésére”. Az irodalomteremtés heroizmusának korszakában – főként a *Tizen-*

egyek (1923) frontáttörése után – Jancsó Béla azzal keltett feltűnést, hogy tolla nyomán a könyvkritika irodalomértelmezéssé kezdett nemesedni. Az *Előre*, a *Vasárnapi Újság*, az *Újság*, az *Ellenzék* hasábjain megteremtette az emelkedett kritikai szellem igényét – a baráti méltatással szemben. Meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy az erdélyi irodalmat „a nemzeti szellem és az erkölcsei törvény két karjának kell átölelnie”.¹⁷

3.2. „A kisebbségi író kapocs az uralkodó többség irodalma és kultúrélete felé is, de egyúttal az a véna, amelyen át a másik ország és minden ország minden kisebbségének friss vére beléje és rajta keresztül a saját kisebbségébe áramlik.” Csuka Zoltán 1930 januárjában kifejtett nézeteivel Jancsó Béla hét év múlva találkozik újra. Az 1937 februárjában kiobbant *Nem lehet* vitából¹⁸ tudja meg, hogy a helikoni ankét idején még Jugoszláviában élő költő, szerkesztő, műfordító 1933 augusztusában Érdligetre költözött, ahol még ugyanazon év októberében megindította a magyar nyelvterületeket szemlélő Láthatárt. Kossuth, Ady, Bartók és Németh László szellemében akart hidat verni „a négy égtáj felé hullott magyarság szellemi életében, s ezzel párhuzamosan [...] az egymás mellett élő népek kulturális életében is”. (Vö.: 228: 46.) Ő maga a vitából azt a következtetést vonja le, hogy „a mai kisebbségi életformán javítani kell, és pedig nemcsak a kisebbségi nemzetrészek érdekében, hanem a többségi népek érdekében is [...], mert Európa majd minden nemzete bizonyos részében kisebbségi vagy többségi, és így a kérdés megoldása egyetemes európai érdek”.¹⁹

Jócsik Lajosnak köszönhető Jancsó újabb találkozása az *Új arcú magyarok* emblematikus költőjével. Az *Iskola a magyarságra* (Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben, Érsekújvár, 1939)

---

17 Jancsó Béla: *Makkai Sándor püspök a kisebbségi kultúra világhivatásáról*. *Újság*, 1927. márc. 10.

18 Lásd: Cseke Péter: *Nem lehet? – Lehet (1937–1987)*. In: 50: 181–205.

19 Csuka Zoltán: *Hogyan lehet? Láthatár*, 1937. 3. 97–98. Ua. In: 207: 168–169.

és az *Idegen igában* (Húsz év cseh uralom alatt, Bp., 1940) szerzője két versrészletet is idéz a „vox humana poétájától”. Előbb a „valóság előszelének” tekintett költői sejtést iktatja szövegébe: (*Ha egyszer elfogyunk*), majd az új életforma-keresés hangját idézi (*Repülővel a Dunántúlon*).²⁰

3.3. A szétdaraboltsággal járó lelki különfejlődést az egyetemes magyar irodalom értékérvényesítése hivatott áthidalni – ez az alapmotívuma az esztétikai jellegű fejtegetéseknek. A magyarság lelki és szellemi kincseinek összefoglalásával és dokumentálásával a cél „lelki egyensúlyunk visszaszerzése” befelé és „európai értékünk kinyilvánítása” kifelé – érvel Darkó István –, ami csakis korszerű eszközökkel történhet. Olyan körülmények között, amikor „a két nagy szellemi világrámlat – „az individualizmus és kollektivizmus” – szembenállása „görcsbe szorítja” a lelket. Ettől a görcstől kellene megszabadítani az eljövendő fiatal alkotókat, hogy könnyedén merjék azt írni – fejtette ki Dsida –, ami „modern, haladó és korszerű”. Axiomatikus tömörséggel folytatta: „A szép mindig korszerű. A cselekedet nem mindig irodalom, de az igazi irodalom már magában véve is mindig cselekedet.” Álláspontja némiképp megelőlegezi Benedek Marcellnek a *Vallani és vállalni* vitából levont következtetéseit. „A kritikus rossz szolgálatot tesz az irodalomnak, ha a szándéktól elragadtatva nem veszi észre a megvalósítás gyöngéit. Mert a »vállalás«, a »cselekedet« szépsége még nem jogosítja fel az írókat arra, hogy »művészi kötelességeit kényelmesebben fogja fel.«” (30.)²¹ „Annál is inkább – tette hozzá a világirodalom nagyjait fordító neves esztéta –, mivel a jelen problémáinak is »megvannak (nagyon is megvannak) a maga örök emberi elemei; ebben a témakörben is lehet halhatatlan és az egész világhoz szóló művet alkotni.«”

---

20 Jócsik Lajos: *Szemtől szembe a kisebbségi kérdéssel*. In: 207: 215–220.

21 A vita tanulságainak értelmezését lásd: 151.

Hogy Dsida felfogása mennyire közel állt a Kuncz Aladáréhoz, a Babitséhoz meg a Jancsó Béláéhoz, az az irodalom jövőjéről kifejtett véleményéből is kiderül: „Mindenekelőtt hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humánusot sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászát.” Egyikük sem az európai kultúra utánzására gondolt, hanem egy sajátosan magyar kultúra megteremtésére.

„Azt hiszem, az idegen nyelvű irodalomból többet merítettem, mint a magyarból – jelentette ki Illyés. – De ezektől is csak bátorságot, művészi lehetőséget tanultam.” Amikor Kuncz felkérését megkapta, bevallása szerint még nem ismerte az erdélyi irodalmat. Annál mélyebben Balassit, Berzsenyit, Petőfit, Kemény Zsigmondot, Adyt – akárcsak Jancsó Béla. A továbbiakban Babits, Füst Milán, Gellért, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kassák következnek; a hozzá közel álló kortársak közül pedig Erdélyi Józsefet, Déry Tibort, Szabó Lőrincet, Berda Józsefet, Fodor Józsefet és József Attilát említi szeretettel. Illyés egész nemzedéke lelkiállapotát fejezi ki, amikor azt írja, hogy tanúja volt „egy ország morális és fizikai szétbomlásának, a legnagyobb emberi ideák elbukásának”; látta, hogy „a romokon hogyan és kik akarnak egy új ideológiai közösséget, erkölcsöt, hitet, nemzetet építeni”. A jövőt illetően párizsi tapasztalatai alapján is szkeptikus, de nem reménytelen: „Ha van valami, ami iránt még bizalommal viseltem: az csak olyasmi lehet, ami még erjedő állapotban van valahol messze, aminek még csak a kontúrjait vélem látni.”

3.4. „Ki menti át Nyugat civilizációját, mint eszközt egy születő új emberiség számára? Kiből indulhat ki a kiszáradt Európának új lelke? Ki teremtheti meg az egyensúlyt Nyugat öncélú és öngyilkos civilizációja és Kelet öncélú és sokszor emberellenes lelkesége között? A lélek és a test között az egész ember egységét ki állítja vissza? Ki fogja össze új emberhittel az emberiséget és új mindenségi hittel a Kozmoszt?” Ez foglalkoztatta ez időben Jancsó Bélát.

A *Kozmosz éneke* című mesterszonettel²² 1923-ban mesterét, Juhász Gyulát köszöntő József Attila 1929 végén az értékek univerzumára figyelt: „engem az [...] értékekért hoztak a világra”. A félmondat azt a rövid periódust juttatja eszünkbe, amit a költő a Híd című folyóirat székely fiataljai körében töltött 1928–1929-ben. Amikor Kuncz a magyar irodalom hivatásáról kérte véleményét, már vallomásra érett volt az állásfoglalása: „az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”. „A napi gondok sokaságát kell megritkítani – folytatta –, hogy a művészetnek s az igazság megismerésének életértelmű örömét mindenki szívéig szívhassa, mint a levegőt. Amit írok, ezért írom. Költészetet a költészetért, igazságot az igazságért, értéket az értékért. Ennél több nincs, mást nem vállalhatok semmiféle szándék jegyében, és ezt is csak véges voltomhoz mérten teljesítem. Hozzáteszem: 1929-ben Magyarországon.”²³ Az 1937 februárjában írt ars poeticájából úgy tudjuk, hogy pályája alkonyán „A mindenséggel mérd magad” távlatából szemlélte a „való világot”.

„Élt, szeretett és meg fog halni” – ekképp indította egyébként helikoni vallomását. A költői részletezést 1936 végére „halasztotta”, s a *Kész a leltár* című létösszegző költeményében a jól ismert sorral fejezte be: „Éltem – és ebbe más is belehalt már.” Ha csak ez a tizennyolc verssor született volna meg az ankét utóhatásaként, az is az életmű nagy nyereségének számítana. De ez a konkrét élettényeken felülemelkedő hitvallás József Attila versesztétikai nézeteire is ráirányítja a figyelmünket: „Hiszek a tiszta észben, aminthogy mindenki hinne benne, ha véle élni nem volna fáradságos. A tiszta költészetben, mert ő teremtette meg azt a közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség. A tiszta szellemben,

---

22 Lásd Tverdota György értelmezését: „Ami az ember számára lényeges, azt továbbra is a belső világban kell keresni. Ha az impulzusok a külvilágból erednek is, a lényegesség szintjére a belsővé tételnek köszönhetően léphetnek. A szonettkoszorút ez az introspekció, a belső világ felé fordulás uralja.” (288.)

23 József Attila vallomása. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 33–34.

amelynek szabadsága korlátlan...” Az 1928-ban publikált *Társadalmi lexikon* számára készített feljegyzésében így írt önmagáról: „Költői jellemzője: Tiszta és tökéletes forma.”²⁴ Az Erdélyi Helikonból idézett szövegrész – és más hasonló megnyilatkozások – alapján Tverdota György arra a következtetésre jutott, hogy a poésie pour vonzása ugyanolyan változásokat eredményez József Attila költészetében, mint Mallarménál. „1928-ban és 1929-ben a politikai ihletnek félelmetes riválisa akadt költészetében: a poésie pour vonzása. A tiszta költészet elve azonban nemcsak a közéleti költészetet szorította háttérbe egy ideig, hanem poétikai vonatkozásban a szürrealizmusnak is ellenlábasa volt.” (80: 71–75.)

Ebben a periódusban a művészi tudatosság hasonló jegyeit figyelhetjük meg József Attilánál és Dsidánál. „A művészetnek s az igazság megismerésének életértelmű örömét mindenki szívéig szíhassa, mint a levegőt” – óhajtotta József Attila. Alighanem ebből a belső sugallatból született meg 1935-ben a költő örök érvényű igazságokkal szembesítő, nagy gondolati ívű költeménye, a *Levegőt!* Magányos házitanító korszakában (1928–1929) Dsida „véghetetlen szellemi restség” közepette élt Abafáján, és azzal vigasztalta magát: „ha már nincs műveltség és művészet, legalább félműveltség és dilettantizmus sincs.” Aztán az olvadó hó, a zsendülő fű, a tavaszi meleg, az erdőjárás, a friss levegő újra meghozta íráskedvét, és huszonkettedik születésnapja (május 17.) után már így számolt be lelki egyensúlyáról Kacsó Sándornak: „úgy érzem, hogy az Isten tenyerén élek és akaratától függök”.²⁵ Akkor már tudta, hogy újra visszakerül a Pásztortűz szerkesztőségébe, ahol alkalmá nyílik az igényei szerinti kritikai szellem érvényesítésére. Erre utal vallomásában, amikor azt írja, hogy arra „nagyobb szükségünk lenne, mint a fuldoklónak a friss levegőre”. Nem kétséges, hogy a „levegő-motívum” ihletadó volt a *Huszonkettedik tavaszom közeledik* című Dsida-költe-

---

24 Vö.: Tverdota György: *A József Attila-i tiszta költészet*. In: 80: 72–73.

25 Dsida Jenő levele Kacsó Sándornak. In: 77: 362–363.

mény megszületésében: „A hegyeken is olvad a hó, a zsendülő/ fű szaga fürösztli nyugodt mosolyomat./ S messziről suhogva, borzolt fehér tollakkal/ huszonkettedik tavaszom közeledik.”²⁶

Jancsó Béla szerint a művészi tudatosság elválaszthatatlan az ösztönösségtől, pontosabban a kollektív tudatalatti megismeréstől. Az irodalom és a művészet feladatát az ősi magyar néplélek keresésében és annak ösztönös kifejezésében látta. „Tudatosan át kell kutatni a magyar néplélek egész területét ebből a szempontból – írja „programajánló” eszmefuttatásában –, és az eredménynyel át kell itatni tudományt, művészetet és a kultúra minden ágát. E téren a decentralizáció útja a legsajátosabb színek felé vezet...” Tamási, Nyíró és Kacsó Sándor művészi útkeresésében a székely néplélek releváns jegyeit – „az Egyetemes Élet székely szavát” – fedezte fel, írói pályájuk kibontakoztatásáért Erdélyben alighanem ő tette a legtöbbet. Bizonyosság rá a szövegei újralfedezésének számító *Érték, erkölcs, közösség* (114.) című Kriterion-kötet. Ami alapul szolgálhat ahhoz, hogy Jancsó Béla majdani monográfusa József Attila „székely periódusának” értékszempontjait egybevesse Jancsó Bélának a székely irodalomról kifejtett nézeteivel.

3.5. Ez a mikrofilológiai kutatásokon alapuló gyűjtemény azt is dokumentálja, hogy Jancsó Bélát mennyire megrendítette József Attila mesterének, Juhász Gyulának a halálhíre. Az Erdélyi Fiatalokban megjelent Juhász-tanulmányát²⁷ vélhetően akkor írta, amikor a szárszói tragédia híre eljutott Kolozsvárra.

Az 1930-ban indult folyóirat az erdélyi értelmiségnevelő műhely szerepét töltötte be. Nem közölt például verseket, szépprózai alkotásokat; feladatának tartotta viszont az irodalom és művészet örökbecsű értékeinek a megismertetését a középiskolák padjaiból frissen kikerült – önhibájukon kívül alulképzett – főis-

---

26 Lásd: Láng Gusztáv: *Dsida Jenő élete és költészete*. In: 76a: 20–25.

27 Jancsó Béla: *Juhász Gyula*. Erdélyi Fiatalok, 1937. II. 14–16. Ua. in: 114: 380–387.

kolai és egyetemi hallgatók körében. Jancsó Béla tehetséggondozó felelősségvállalásának szép példája, hogy 1937 végén egy másodéves egyetemi hallgatót kért fel a József Attila-nekrológ megírására, akinek akkoriban gyakran jelentek meg versei a Brassói Lapokban, az Ellenzékben, a Független Újságban, a Pász-tortűzben, és akiről azt is tudta, hogy behatóan ismeri József Attila életútját, költészetének „állomásait”. Ádám Zsigmond utalt a József Attila-i „hiszekegyre” („Hiszek a tiszta költészetben”), írása végén pedig ekképpen összegzett: „Sok mindent látott változatos életében. Keresztül csavarogta Szegedet, Pestet, Párizst, Bécs utcáit, a társadalmi rétegeket, volt rikkancs, hajóinas, kenyeres, borfiú, mezei napszámos, fahordó, bélyegáros, kifutó, kövezőinas, házitanító, bankhivatalnok, műfordító, vásárcsarnoki kisegítő, magyar–francia levelező, tanárjelölt s a Szép Szó egyik szerkesztője. Most költő csak. Kanyargós, külön ösvényen elindult Kosztolányi s Juhász Gyula felé.” (3.)

Az „erkölcsi ellenzék” prózáirója

Bálint Tibor prózájában a sok-sok anyajegyes univerzum, a lét és művészet egyetlen méltó tárgya: az ember.

Páskándi Géza, 1966

1. Páskándi rendkívüli tehetségére az Ifjúmunkás-szerkesztő Majtényi Erik figyelt fel a szatmári Dolgozó Népbén. A fiatal költő neki köszönhetően került – alig tizenhét évesen – a bukaresti ifjúsági hetilaphoz, ahol 1949 és 1953 között országos hírnevet szerzett magának. Akkori tekintélyére jellemző, hogy ő fedezte fel a nálánál négy évvel idősebb Kányádi Sándort a székelyudvarhelyi fémipari szakiskolában. A lap megszün(tet)ése után Kolozsvárra került, és a Bolyai Egyetem bölcsészkarán felvételizett a magyar nyelv és irodalom szakra, ahol Láng Gusztávval és Bálint Tiborral egy évfolyamon végezte el az 1953/1954-es és az 1954/1955-ös tanévet.¹

Évfolyamtársai közül elsőül Láng Gusztávval kötött barátságot. Amit eleve elősegített közös szülőföldjük szemléletformáló, nyelvi identitásukat/ihletüket meghatározó hátországa. Első éven társult hozzájuk Bálint Tibor, aki már csak azért is elmaradhatatlan volt, mert baráti szálak fűzték Kányádi Sándorhoz. Negyediknek a negyedéves Szabó Gyulát vonták be társaságukba, akiről Páskándi szemináriumi dolgozatot mutatott be – minden bizonnyal a 25 évesen, ceruzával rótt *Gondos atyafiság* első elemzőjeként.²

---

1 Bán Elek dékánhelyettes aláírásával a filológiai kar 1971. július 6-án igazolta a tényállást.

2 *A nyelvjárási elemek átszüremlése az irodalmi nyelvbe*. Lásd: 225.

Bár dolgozata nem az irodalmi nyilvánosság előtt hangzott el, jelentősége kétségtelen: megerősítette az első nonkonformista, „ellenzéki nemzedék” kohézióját. Láng Gusztáv értelmezése szerint ez akkor egyfajta nemzedéki szervezkedés volt – anélkül, hogy tudatában lettek volna annak: „önszervezkedésükkel” szigorúan tiltott útra merészkedtek. „Azért neveztem az erkölcsi ellenzék nemzedékének – fejtette ki az első Forrás-nemzedék indulása kapcsán Láng Gusztáv –, mert ez a generáció sem ideológiájában, sem politikai alapelveiben nem állt – nem is állhatott – szemben az akkori hatalommal. De mert tehetséges emberek voltak, felismerték az elmélet és a gyakorlat kiáltó kontrasztját.”³ A virtuális nemzedék „fellépése” lényegében abból fakadt, hogy ráéreztek az irodalomban esedékes változásokra.

Páskándi egy olyan korszakban üdvözölte Szabó Gyula nyelvgyazdagító eljárását, amikor a szocreál rendre „Prokrusztesz-ágyba” parancsolta a megszülető alkotásokat. Tény, hogy abban az időben a hazug ideológia és álmarxista irodalompolitika „hínárjában” nemcsak azok vergődtek, akik abban nőttek fel (Bajor Andor, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Sütő András, Szász János, Székely János), hanem a második világháborút túlélő írók is.

Hogy az egyetem padjaiban jövőt fürkésző fiatal írók miként élték meg a pártos irodalomirányítás korszakát, azt Páskándi akkoriban egy Szabó Gyula-portréban örökítette meg: „Szorongató, lázas és zűrös ifjúságunk, melyben érték és salakja, hulló és maradó úgy kavartak, mint napszakra, por és pelyva, mint hó és eső, kishal és békaporonty, ifjúságunk, melyben harci kedv elébe rúghatott a tapasztalatnak, tiszteletlenség a tiszteletnek, hiszevény lázadás a higgadt férfiarnak, ifjúságunk, melyben úgy féltünk Pató Páltól és Langsam Tóbiástól, hogy riadtan keresztelkedtünk át Húbele Balázs hitére, ifjúságunk, melyben a tanár diák lett, a diák tanár, és lexikonokban, antológiákban egymás

---

3 *A használhatóvá tett irodalmi hagyomány.* Láng Gusztávval beszélget Balázs Imre József és Nyilassy Balázs. In: 291: 129–130.

mellé került tudós tudatlannal, professzor bukott növendékkel, ifjúságunk, mely mégis siratnivalóan szép, mert egyetlen lehetséges ifjúságunk, egyetlen és utolsó ifjúságunk volt... ” (225.)

2. Amikor az erkölcsi ellenállás virtuális nemzedéke az erdélyi magyar irodalom megújulásában reménykedett, Páskándi Géza elsősorban lírikusnak számított, első novellakísérletei is ebből az életszakaszból származnak. Ezeknek azonban – akkori megnyilatkozásai szerint – korántsem tulajdonított olyan fontosságot, mint verseinek. „A próza – elsősorban a kisepika – megújítását kétségtelenül Bálint Tibortól várta, akinek tehetségét talán elsőként ismerte fel és becsülte. Ez a bizalom alighanem szerepet játszott abban, hogy Bálint Tibor képes volt elviselni azt az évekig tartó mellőztetést, melyet a nyomasztó politikai tekintéllyel rendelkező Nagy István, a hajdani munkásíró ellenszenve rótt rá.” (170.) A virtuális nemzedéket ’56 után szétzilálta a diktatúra: Páskándi börtönbe került, Bálint Tibor bukaresti szerkesztőségekben (Falvak Dolgozó Népe, Ifjúmunkás) hányódott, Szabó Gyula az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadónál kezdte szerkesztői pályáját, ahol Fodor Sándorral 1957-ben az volt a dolga, hogy „átírják” az idősebb pályatársak vagy dilettánsok „osztályharcos” kézíratait. (Lásd: 88.) Szerencsére a kánonváltást 1959-től szorgalmazó Láng Gusztávnak – ugyancsak kiadói szerkesztőként, majd az irodalomtudományi tanszék adjunktusaként – sikerült kiállnia az új értékek mellett, miként a „reform-kánont” kodifikáló *Romániai magyar irodalom 1945-1970* is bizonyítja. (151a)

A börtönből szabadulva Páskándit a prózáírás műhelytitkai foglalkoztatták a legbehatóbban. (Önálló dramaturgiát teremtő színházfelfogásának lét- és drámaelméleti megalapozásáig időre volt szüksége.) Kemény János *Víziboszorkány* (1965) című regényét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a novella leskelődés, a regény szemlélődés, a „novella reflexió, a regény kontempláció egy és ugyanazon valóságról, melyet az első intenzitásában, a második ömlő elrendeződésében ábrázol”. (216.) Íz,

szag, szín, líra, dráma, epika mind elegyedik a novellában, de egyiknek sincs külön élete. „Az az úttalan hirtelenség, amellyel a novellista egy világba csöppenti olvasóját, olyan érzést kelt, mint egyből egy sohse látott szobába lépni: megcsap a bútor illata, üzen a tárgyakba ivódott emberi lélek, a tárgyak hangtalan biztonsággal gyűjtőikről beszélnek. Ezt a szobát nem szemünk látára festették-meszelték, nem szemünk látára bútorozták be, mint a regényben vagy elbeszélésekben szokás, ezt a szobát készen kaptuk, s az előzetesre, a folyamatra, az útra, a fejlődésre csak légköre mutat vissza sejtelmes és szemérmes mozdulattal.” (211.)

A *Gondos atyafiságról* lezajlott viták után így „zökkentette helyére” Szabó Gyula prózáját: „Amilyen te vagy, olyan az írásod is, Gyula: súlyos és bölcs, ésszerű és játékos, valóságos és képzeletszerű. Olyan, mint az erdei rönk: ahová tették – ott van. Egyszer – talán dedikációban – a »próza bölényének« neveztelek.” (225.)

Az Utunk novellapályázatán 1963-ban első díjat nyert Szilágyi István – 1968-tól a lap főszerkesztő-helyettese – az ezredforduló táján arra hívta fel a nemzedékvallató bölcsészek figyelmét, hogy 1965-ben rendkívüli eseménynek számított a *Weisskopf úr, hány óra?* megjelenése. „Számomra máig emlékezetes – talán mert ezzel Géza egyből leiskolázott valamennyiünket...” (291.)

Páskándinak *Az önmagát és a tárgyat láttató nyelvről* szóló értekezésében olvashatjuk az axiómát: „A prózának dísztelenség a legnagyobb csillogása.” Szerinte az az *eszményi prózanyelv*, amelyik tárgyát kívánja láttatni, s nem önmagát. „Olyan, mint a levegő: azt, hogy van, csak közvetve érezzük, abból, hogy zöldülnék a fák, fodrosodik az ég, hullámszik a folyó, tüdönk boldogan szívja be, és élünk általa, kitérülünk láthatatlan jóságában.” Mindenekelőtt a pontosság jellemzi, s ez már esztétikai kategória, miként azt többször is hangsúlyozta. „A prózában a dolog a maga súlyosságában kell hogy jelentkezzen, a stílussterheltségnek, a fölösleges dísznek helye nincs, ezek mind a tárgytól »eltérő hadmozdulatok«.” (211.)

Mekkora küzdelmébe került Bálint Tibornak, amíg a maga pályáján – a világirodalom nagyjait tanulmányozva – hasonló felismerésekhez jutott el: „A nyelv arra való, mint a tisztára mosott üveg: hogy átmenjen rajta a fény.”⁴ A prózához „épületanyag kell, és az, hogy ismerjen az ember ezer figurát.” (291: 67.)

3. Bálint Tibor az ötvenes évek második felében tűnt fel sajátos nyelvi erejű karcolatokkal, novellákkal. A neodogmatizmus térnyerése idején, amikor naprenden volt az írói szabadság üldöztetése, ki volt téve a korszak egyéniségtipró megpróbáltatásainak.

Nagy István – aki az Utunk-főszerkesztő Földes fölé helyezett igazgatói tisztelet is betöltötte – kimondta a megbélyegző szentenciát: Bálint Tibor nem igazi munkásíró, mert a lumpenekről ír, ami periferikus téma.

Négy karcolatból hármat mindig visszaadtak neki.

Az Igaz Szó 1963 végén prózavitát szervezett. Nyolc író, kritikus és olvasó öt egymást követő folyóiratszámában⁵ úgy elemezte Bálint Tibor novelláit, miként az új nemzedék írásművészetének legtipikusabb negatív példáit. Témáit „periferikusnak” minősítették, az alakrajz apró viselkedési-geisztusnyelvi „mikrorealizmusát” kisszerűnek, a lélektani, szerkezeti, stílári oldottságot, líraiságot pedig a hétköznapi antirealista átköltőiesítésének, „elvarázsolásának” értelmezték. Láng Gusztáv, Kántor Lajos és K. Jakab Antal viszont az új prózai látásmód létjogosultsága mellett érvelt. Kiemelték a lirizált formák, az érzelmes-lírai belső monológok, a személyiség belvilága feltérképezésének esztétikai nívumát, továbbá a tematika elszakítását a sémaszerű moralitástól, a politikumtól és az ideologikumtól.

Nagy Istvánék azonban továbbra sem túrták meg, hogy a fiatal írók másként gondolkodjanak, mint ők. Még akkor sem, ami-

---

4 „Az én nemzedékem Mózes Attilától Kós Károlyig terjed!” Bálint Tiborral beszélget Palkó Mária és Balázs Imre József. In: 291: 69.

5 1963. 10., 11., 12., 1964. 1., 2.

kor Szabó Gyula átdolgozta az ideológiai türelmetlenségnek kitett – a szerelmi, a családi és a közboldogságot kutató – *Gondos atyafiság* kötetét, Bálint Tibor pedig megírta a friss hangú, a családi milióból társadalmi és történelmi regénnyé szélesedő *Zokogó majom* című kötetét, amelynek akkora sikere támadt a széles olvasói rétegekben, hogy két utánnomásra volt szükség. Kántor Lajos dupla tárcában méltatta a rendkívüli teljesítményt. Írásának ezt a címet adta: *A próza nagykorúsága*. (144.) Bármennyire örült is neki, Bálint Tibor még akkor is tartott Nagy István rosszallásától. És nem alaptalanul. Egy közös felolvasóest alkalmával meg is kérdezte Nagy Istvánt: miért neheztel még mindig rá? A válasz így hangzott: „Te azokról írtál a regényedben, akik ellen mi harcoltunk az illegálitás idején.” „Én erre azt próbáltam mondani – idézte fel a kilencvenes évek végén az elhangzottakat –, hogy a bűnözők vagy bárki ellen harcoljon a törvényszék, nem az író dolga elítélni vagy felmenteni valakit, az író feladata ábrázolni. Ha egy orvosnál megjelenik egy beteg, nem mondhatja: ilyen ronda betegséggel nem foglalkozom...” (291: 71.)

Az író érzékeny idegrendszerében tehát a hatvanas évek végén is éltek a perifériára szorítottság traumájának utórezgései, jóllehet tudatában volt annak, hogy az előtte járó „öregék” útja zsákutcába torkollott. Amit nem hagyott szó nélkül Kántor Lajos sem, aki tárcájában ecsetelte a „periferikusnak” bélyegzett fiatal író kálváriáját. A Forrás-nemzedékek „adminisztrátora” ugyanis kötelességének érezte tudatosítani mind az íróban, mind az irodalmi köztudatban: a *Zokogó majom* szerzőjét „kemény fából faragták, és semmiféle »jótanács« vagy más formában megfogalmazott figyelmeztetés sem tudta eltéríteni útjáról”. Bálint Tibor kezében – érvelt – a lumpenvilág kiválóan alkalmasnak bizonyult a perspektivikusabb mondanivaló közlésére: „Nem tud s nem is akar környezetétől sem elszakadni, sem azonosulni vele. S noha a kolozsvári – a kelet-közép-európai – lumpenvilág szociológiai pontosságú rajzát, tipológiáját adja regényében, a teljes élet illúzióját kelti; a teljes életét, amely nem írható körül szocio-

lógiai tényekkel, amely nem keretezhető be csak társadalmi kategóriákba – amelynek kulcsát a pszichológia adja.” (291: 71.)

4. Bálint Tibor Forrás-kötete, a *Csendes utca* 1963-ban jött ki a nyomdából. Hogy a szerző később valósággal berobbant az erdélyi magyar próza élvonalába, az nem is volt olyan meglepő. Hiszen valóra váltotta beajánlójának, Bajor Andornak az előrelátását, aki „nagy fölfedezésekre, álmétkodtató csodákra” tartotta képesnek.

Páskándi a kötet megjelenésének évében szabadult a börtönből. Az áttelepülése előtti esztendőben a Kriterion szerkesztője volt. A *Nekem már fáj az utazás* című novellafüzér még az ő gondozásában került a kiadó bukaresti főhatóságához. „Kéziratkísérő” útravalója szerint ekképpen: Bálint Tibor „stílusának finom humora, erős költői nyelve, hajszálerezetű lélekrajza ebben a könyvben is jól érvényesül”.⁶ Amivel nyilván az előzményekre (*Angyaljárás a lépcsőházban*, 1966; *Önkéntes rózsák Sodomában*, 1967; *Zokogó majom*, 1969; *Császár és kalaposinas*, 1971) is utalt.

Egy év múltán Kántor Lajos azt észleli, hogy az „élhetetlen család kálváriáját” megörökítő regény kirobbanó sikere óta csend van Bálint Tibor körül. Bár a kritikus tisztában van azzal, hogy „egyes novellák nem a műfaj páratlan remekei”, a vérbeli epikus erőnlétét példamutatónak tartja, hiszen „jó értelmű professzionizmus, magas íráskultúra nélkül nem lehet áttörni a vidékiséget”. (149.)

Korántsem alkotói válságot jelentett Bálint Tibornál ez a „csend”; ellenkezőleg: az erőgyűjtés korszakának bizonyult, amely „messze hallatszová” tette korának értékválságát. Ez az a periódus ugyanis, amikor legotthonosabb műfajában, a novellában szerzett magabiztosságával eljutott a *Zarándoklás a panaszfalhoz* támoszlopainak lecövekeléséhez. Már a *Zokogó majom* kapcsán is novellaszerű építkezésről beszélt a kritika. (70.) Aminek a

---

6 Páskándi Géza: *Bálint Tibor: Nekem már fáj az utazás (Novella-füzér)*, 1973. ápr. 28., Szabédi Emlékház, Kriterion Kvári Szerk. Irrattára, 35 d./4.

titkát Mózes Attila a totalitás-igényben fedezte fel, azt bizonyítva, hogy a szerző munkásságára „a novellákká szabdaltnak regény” jellemző. (190.)

Hogy mennyire tudatosan építkezett, egyik akkori műhelyvallomásából is kiderül. „Csak a megszenvedett sors tud távlatot adni a szavaknak – olvashatjuk az Új Élet 1974-es folyamának újránézésében. – S nekem manapság épp e távlatra van szükségem, hogy élet, halál, nemzetiségi sors, erény és gyarlóság dolgairól elhíhető erővel vallhassak. Ilyen buzgalom közben szegeztem össze és cipeltem a kolozsvári sétatér ecetfái alá az öregek padját, amelyen olykor talán csak egymagam üldögélek, s mondom a mesét.” (22.)

Az *Öregek könyve* „profi” novelláihoz hasonló vállalkozás a nyolcvanas évek végén tér vissza a *Légyfogatóú hintók* ciklussal. Bálint Tibor-monográfiájában (33.) Bertha Zoltán is felfigyelt a ciklus novellisztikus szerkezeteinek „regényképző” lehetőségeire. A *káldeus pap halála* című Bálint-novella kézírata 1989 márciusában keletkezik, és 1990 februárjában jelenik meg a Helikonban. A folyóirat július 27-i számából tudjuk meg, hogy voltaképpen a *Bábel toronyháza* részleteit olvassuk. (23.)

A cikluscím a próza „légy nagyságú aranyhintáját” bemutató Páskándi-elemzést juttatja eszünkbe. Emlékezetes, ahogy Páskándi az olvasó tudatába „lopja” Bálint Tibor varázslatos gesztus-ábrázolásait. Magunk előtt látjuk, amint „hőseinek mozdulatait fölrajzolja az égre, hiperbolás magasba vonja; egyetlen mozdulatnak, fintornak, hangszínnek vagy illatnak nagyobb jelentősége van, mint másoknál az ábrázolás tízoldalainak.” Vegyük észre, biztat, Bálint „ábrázolt embere” az írás elején még ösködben lebeg, humánus arca tisztulatlan, mint áttűnéskor a filmkép, de az írás végére emberi mivoltában is „összeáll”. „A felénk közeledő ember képe ez. Az utca túlsó végén még alig több homályos, remegő foltnál, s amikor mellénk ér, már ernyője van és a barátunk. Hősei nem kész orcával ugranak elénk, hogy szemünk láttára éljék le a megszabott idő-darabkát, hanem »kialakulnak«, »összeállnak«; költőjük gesztusokból, szemhunyorí-

tásokból gyúrja őket össze. Bálint prózájának emberlátása leginkább a fényképelőhívás mechanizmusához hasonlít. Alakjainak arca a novella végén megszilárdul és memóriánk lépjére ragad. Az ember környezete nála mindig az ember arcára vet fényt.” (214.)

Páskándi azért is kedveli Bálint Tibor hőseit, mert igen sokszor groteszk emberek. A groteszk itt a nagytólencse szerepét tölti be, „szemet nyit a mindennapi embertelenségek igazi arcára” – erősíti meg egy évvel később az „erkölcsi nemzedék” kritikus, Láng Gusztáv is. Aki azt is hozzáfűzi: egy-egy mondata „költeményes hangulatokat” visz a szövegbe, mintegy költővé avatja szereplőit. „Szövegükben így egyesül, tömörítődik a jellemzés és az írói kommentár, valóság és jelképesség.”⁷

---

7 Láng Gusztáv: *Világtalan éleslátás*. Jegyzetek Bálint Tibor novelláiról. In: 152: 464–468.

III. POMOGÁTS BÉLA IRODALMI „SZIGETTENGEREI”

Otthon mindenütt a magyar „szigettengereken”

Pomogáts Béla és az „irodalmi nemzet” arculatépítése

A hetvenes évek derekán egy kora esti órában telefonált Beke György: amint tehetem, lépjek át hozzá a Borháncs utcába. Akkoriban ötpercnyi járásra laktunk egymástól, és attól kezdve, hogy több mint két évtizedes bukaresti „szolgálat” után átköltözött Kolozsvárra, erdélyi barangolókönyvei színhely-közelébe, gyakorta szerét ejtettük a tartalmas esti beszélgetéseknek. Érkezésemkor Pomogáts Béla kelt fel a vacsoraasztal mellől. Egykettőre kiderült, hogy a magam szociográfiai riportkísérletei sem voltak már ismeretlenek számára (a műfajt irodalmi lapszerkesztőként is felvállaló Gálfalvi Györggyel és a mesteri rangra törő Beke Györggyel „triumvirátusban” épp az idő tájt kísérleteztünk a két világháború közötti *otthonirodalom* termőágának újraoltásával, közéleti „teherbírásának” kipróbálásával), de amint szóba került doktori értekezésem tárgya, rögtön megváltozott beszélgetésünk iránya. Annyira belemerültünk a két világháború közötti népi irodalom erdélyi forrásvidékének értékvilágába, hogy másnapra is jócskán maradt az irodalomtörténészekre váró feladatok számbavételéből.

Hogy a kolozsvári Sétatéren mi mindennel gyarapította még tudásomat és szakirodalmi tájékozódásomat, annak nyomjeleit bárki felfedezheti a Balassi Kiadónál 2000-ben napvilágot látott Horváth István-monográfiámban. Ennek kiemelésével mindössze annyit szeretnék érzékeltetni, hogy egy olyan időszakban vált szellemi mentorommá, amikor az erdélyi irodalomtörténet-írás épp csak próbált megszabadulni az egyoldalú baloldali szemlélet két évtizedes kánonjaitól; amikor a kisebbségi sorspecsétes irodalmak alapvető kérdéseit Magyarországon sem lehetett érdemben felvetni. Akkori beszélgetéseink nyomán a magyar irodalom értékszerkezetének olyan szemlélete képződött meg bennem, amelyet az értékrendváltó kilencvenes évek divatos kanonizációja sem tudott kikezdeni. (Hogy első kolozsvári találkozásunk „hanganyaga” mennyire és mivel duzzasztotta Pomogáts romániai dosszióját? Annyi bizonyos, hogy a „fülesek” már akkor kitüntették figyelmükkel. Mert alighogy beléptünk a Napoca Szálló halljába – az ajándékba hozott könyvekért kellett felmennünk a negyedik emeletre –, a háttérből szempillantás alatt mellénk csapódott egy „úriember”, franciás könnyedséggel élénk csevegésbe kezdett, majd miután a liftből kiszálltunk, sietősen elköszönt. Hangtalanul csukta be maga mögött a szomszéd szoba ajtaját. Mire Béla csak annyit jegyzett meg a maga szokásos szarkazmusával: „Tudod, ez egy olyan szoba...” Fél órával később a szekuritáté épületébe láttam besirülni kísérőnket. Nyársaló tekintettel biccentett felém a túlsó járdáról...)

I. Fogalmi hátterek

1. Irodalmi nemzet

A szociográfus és esszéíró Szabó Zoltán alig huszonnégy évesen vált az irodalmi nemzet tagjává, amikor pályakezdő művéről, *A tardi helyzetről* olyan nagyságrendű és egymástól eltérő beállítottságú szerzők írtak terjedelmes tanulmányokat, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Bibó István, Braun Róbert,

Darvas József, Fábry Zoltán, Kassák Lajos, Kodolányi János, Oláh György, Rónay György, Török Sándor, Veres Péter. Magát a fogalmat majd ő teszi közismertté az emigrációban, bár 1933-tól már kereste azokat a szellemi társakat, akik közösségi vállalkozásnak tekintik a magyarság ügyeit. (A vele rokon gondolkodású Németh László ezt akkoriban így fejezte ki: „Az író – vállalkozás.”)

Már rég nem írt szociográfiai műveket – az emigrációban ezt nem is tehetne volna –, amikor az irodalmi nemzetre vonatkozó nézeteit 1974-ben összefoglalta. A nagyobb összefüggésekre rálátó esszéíró alapállásában könnyűszerrel felfedezhetjük a pályakezdő művek recepciótörténeti tanulságait is: az irodalmi nemzetbe kerülhet minden írott mű, ha irodalmi értékű nyelven, olvashatóan fejezi ki a mondandóját. A historikus, az irodalomtörténész, a filozófus, a fizikus, a szociológus, ha szaknyelven ír, szakember marad. S ha a magyar tárgyú mű szerzője nem magyar? Az irodalmi nemzetben helye van az angol történésznek, francia esztétának egyaránt, „ha nemcsak magyarul ért, hanem a magyarságot is érti”.

Axiomatikus tömörséggel fogalmaz: „Az irodalmi nemzet: közösség. Közösség az egyén művéről csak akkor tud, ha ez megjelent. Akkor, amikor a mű hozzáférhetővé vált. Mivel ki nyomtatták. A művészt a közösségbe a műve viszi: e nemzetbe már felnőttként születik bele. Hogy ki hány éves korában? Volt, aki már húszévesen vált e nemzet részévé. Volt, aki évtizedekkel a halála után. A késedelem, a megjelenésé, nem árt a műnek, ha életrevaló. [...] Ebből a nemzetből állam kiutasítani senkit se tud: ha műve benne marasztalja. Kormányok csak az irodalomfejlődést gátolhatják. Ez azonban a nemzetet szegényíti. [...] Ami magyarul irodalom: egy irodalom marad. Több egységben, több központtal. [...] Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. [...] A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött.”¹

---

1 Szabó Zoltán: *Hungarica varietas* (Korkép 1974-ből). In: 268: 298–305.

Az irodalmi nemzet fogalma 1990 után sem vált időszerűtlenné. Egyre inkább az *ország* és a *nemzet* helyére került. Az 1999. évi Tokaji Írótabor tanácskozásainak is ez volt a hívószava és programja: *Irodalmi nemzet? Hagyományok, kérdések, távolatok az ezredfordulón*. Előadásában maga Pomogáts Béla is kitért a Szabó Zoltán-idézetre. Kifejtette annak kettős dimenzióját: a) Trianon óta a magyar irodalom nem egységes szerkezetben él; a második világháború utáni korszakban pedig nagyon éles politikai határok tagolták az irodalmi kultúrát, az irodalmi intézményrendszert, az irodalmi életet; Szabó Zoltán tehát ezeket a vasfüggönyként működő határokat kívánta lebontani; b) ami még hangsúlyosabbá vált az ezredvégen: mindaz, „ami az egyik oldalról nézve poétika, dramaturgia, próza-poétika, verstan, gondolat, érzés és esztétikai érték, az a másik oldalról nézve egy ma 15 milliós történelmi közösségnek az akarata, a törekvése arra, hogy történelmi és nyelvi-kulturális közösségként maradjon meg a történelemben, és itt ilyen közösségként helyezkedjen el a népeknek, elsősorban az európai nemzeteknek a családjában”. Végző soron Pomogáts az identitás megőrzésében, a szellemi intézményrendszer fenntartásában szán nemzetstratégiai szerepet az irodalomnak. (113: 44–45.)

Egészen a hatvanas évek végéig a magyarországi irodalmi tudat meglehetősen közömbös volt a Kárpát-medencei „kisebbségi” irodalmak iránt, az emigrációban született magyar irodalmat pedig a teljes kirekesztés sorsára juttatta. Az 1968–1969-ben lezajlott „kettős kötődés” – „kettős felelősség” – vita azonban lelkiismeretet ébresztett (Romániában politikai indulatokat gerjesztett), és ezt követően megszületett *A magyar irodalom története 1945–1975* című akadémiai kézikönyv terve. Az erdélyi rész megírását Kántor Lajos és Láng Gusztáv vállalta, és amint elkészültek vele, a Kriterion azonnal meg is jelentette. (151a) A nyugati magyar irodalmat Pomogáts Béla, Béládi Miklós és Rónay László hozta a magyarországi olvasók látókörébe. (236.) Pomogáts ezt követően is figyelemmel kísérte a diaszpóra irodalmát. (245., 239.)

A nyolcvanas évek derekán megjelent kötet lektora Szabó Zoltán eszmetársa és hagyatékának gondozója, Czigány Lóránt volt, akinek a munkássága kapcsán Pomogáts 1997-ben ezt írta az irodalmi nemzet stratégiai feladatainak számbavétele során: „Az emigráció mint politikai létezésforma elveszítette értelmét és jelentőségét, a nyugati magyar irodalom képviselőinek nagy része, legalábbis műveivel, ahogy Czigány Lóránt is, hazatért, az »irodalmi nemzet« fogalma azonban ma is összefoghatja azt az emberi közösséget: a tizenötmillió magyart, amelyet öt-hat államba és szerte a nagyvilágon diaszpórába szórt szét a történelem.” (234.)

Ezt követően Pomogáts Béla egyik tanulmánykötetének ezt a címet adta 2003-ban: *Irodalmi nemzet*.

2. A policentrikus magyar irodalmi kultúra modellje

Mínthogy Trianon után a magyar szellemi élet policentrikussá vált, a *szellem köztársaságának* eszméje hivatott az összetartozás tudatának ébrentartására. Csakhogy a „magyar modell” már 1920-ban eltért mindazoktól a több központú nyelvi kultúráktól (francia, svájci francia, kanadai francia, afrofrancia, angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol, német, osztrák, svájci német stb.), amelyek a 20. századi történelemben elfogadottá váltak. A magyar irodalmi kultúra policentrikus modellje ugyanis a világháborúkat lezáró békeszerződések kényszerű következményeként jött létre az utódállamokba szakadt magyar nemzeti kisebbségek öneszmélése révén – nemzeti identitásuk fenntartása érdekében. (232: 41–42.)

A regionális alapon szerveződött magyar nemzeti kisebbségek „saját irodalmuk” megteremtésével próbáltak hallatni magukról, amihez az államhatalom új birtokosaitól kezdetben biztatást is kaptak – a Budapesttől való mielőbbi elszakadás felgyorsítása érdekében. Ez a „saját irodalom” azonban – ontológiai értelemben – Janus-arcúnak bizonyult. A „kettős kötődés” vitája eléggé szemléletesen mutatja: létezését nagymértékben befolyásolja a többségi nemzet politikai érdekszférája; de nem

mentes a kisebbségi társadalom belső erőinek mindenkori kötöttségeitől sem. Gondoljunk csak az erdélyi magyarság két világháború közötti megosztottságára, illetve az ennek „leképezéséként” kialakult irodalmi vonulatokra: avantgárd, baloldali, székely (népi), helikonista (polgári). A népiek és a helikonisták többsége transzilvanista volt, de nem mindenik erdélyi alkotó vallotta magát transzilvanistának; ahogy például Olosz Lajos sem, aki az „örök szépség” művészi kifejezésére törekedett. Ha azonban a más-más társadalmi-politikai-ideológiai közegben létrejött művek életidejét nézzük, azok esztétikai értékalakzatait és műtörténeti rendszerét vizsgáljuk, akkor nem kétséges, hogy ezek az alkotások hozzátartoznak a magyar irodalom történetéhez.

3. A „szigettengerek” kettős értelme

A kifejezés eredete Jules Verne *A lángban álló szigettenger* című, 1884-ben kiadott regényére vezethető vissza. A rendkívül izgalmas mű egy olyan korba vezet vissza, amelyben a görög nép szabadságküzdeme zajlott a Szigettengeren.

Pomogáts Béla kettős értelemben használja a szigettenger fogalmát. Egyrészt a magyar glóbusz szemléletes érzékeltetésére, másrészt a kisebbségi léthelyzetben (szétszórtságban) született „szövegvilág-tengerek”-ben rejlő értékek felmutatására. Olyan kötetcímek is tanúskodnak erről, mint *A költészet szigettengere*² vagy *A szigettenger költészete. Magyar líra a huszadik század utolsó évtizedeiben*.³

A navigáláshoz Kántor Lajos 2015-ös emlékidézését veszem igénybe a kolozsvári Helikonból. „A magam emlékeit, élményeit nehezen tudom összefoglalni, fél évszázadra kellene visszaemlékezniem, nem utolsósorban közös autós útjainkra; mindvégig Béla volt a sofőr, Kolozsvár és Székelyudvarhely, Kolozsvár és Sepsiszentgyörgy, Kolozsvár és Kalotaszentkirály, Kalotaszent-

---

2 Littera Nova, Bp., 2004.

3 Littera Nova, Bp., 2005.

király és Szeged, Szeged és Budapest, Szigliget és Hévíz között, amihez mindenképp hozzá kell még venni a Pozsonyba, Kassára vagy Ljubljanába vezető utakat (és még sok másikat). Konferenciák, hivatalos meghívások, baráti látogatások végtelen sorozata – valamennyit talán Pomogáts Béla sem tudná felsorolni, pedig ő valószínűleg többre emlékszik, mint én; és nyilván rajtam, rajtunk kívül sok-sok utasa volt, korántsem csak erdélyiek.” (148.)

Amikor a *Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában* című Korunk-kiadványt (275.) terveztük, arra kértem a szigettengerek „hajóskapitányát”: írja meg útjainak legemlékezetesebb történeteit. Terjedelmi okokból noteszéneke „csupán” 2014-es és 2015-ös bejegyzéseit osztotta meg velünk.

Eszerint 2014. január 20-án és 21-én Nagyváradon részt vett a magyar kultúra napja alkalmából rendezett ünnepségen; 22-től 24-ig Kárpátalján, Beregszászon, majd Munkácson folytatta útját, hasonló feladat jegyében; február 17. és 20. között Kolozsváron járt a fasizmus áldozatainak emlékét felidéző tudományos konferencián, ahol Karácsony Benő munkásságáról tartott előadást; április 24. és 26. között Szatmárnémetiben egy Dózsa György parasztháborúját idéző történetesztálok színpadán szerepelt; május 5-én és 6-án Pozsonyban ismertette Csáky Pálnak, a felvidéki magyarság hivatott vezetőjének, az Európai Parlament képviselőjének új regényét; ugyancsak májusban, 8-tól 10-ig Kolozsváron részt vett a hagyományos Szabédi László Napokon, július 10. és 13. között ismét Nagyváradon járt a szintén hagyományos Partiumi Író táborban, ahol a tájegység irodalmáról beszélt; augusztus 13. és 16. között a Tokaji Író tábor vendége volt, ott az 1956-os magyar mártírok előtt történt 1989-es végső tisztességadását szervező Történelmi Igazságtétel Bizottsága tevékenységét ismertette; a hónap 17. napján a felvidéki Királyfiakarcsán arról beszélt, hogy Szent István királyunk alakjáról milyen képet adott a magyar hagyomány; szeptember 6-án és 7-én Felsőpulyán (Oberpullendorf) volt, ott az első világháború magyar és osztrák irodalmi kapcsolatokról; Tiszamenti Adán beszélt „a magyar nyelv közösséget formáló erejéről”; október 2. és 6. között Szé-

kelyudvarhelyen járt; november 7-én a Komárom közeli Paton idézte fel a vértanú-költő Radnóti Miklós emlékét; 8-án az ugyancsak a Felvidéken található magyar kisvárosban, Szencen beszélt a magyar zsolnárhagyományról. És ezt még legalább kétszer ennyire előadás, konferenciaszereplés egészítette ki magyarországi városokban: Budapesten, Székesfehérváron, Pécsen, Kecskeméten, Egerben és másutt.

A 2015-ös naptári év ugyanilyen zsúfolt. Január 20-án és 21-én ismét Nagyváradon volt a magyar kultúra napja alkalmából, ott Ady Endre és a nagy háború (az első világháború) témájáról beszélt; nemzeti kultúránk ünnepén Beregszászon is járt; március 26. és április 1. között megfordult Szabadkán, Segesváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon; Kosztolányi Dezsőről és az erdélyi irodalomról tartott előadásokat, „rendhagyó irodalomórákat” Marosvásárhelyen, egy ugyancsak szeptemberi tanácskozáson; május 14. és 17. között jelen volt Nagyváradon az Anyanyelvi Konferencia (a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága) közgyűlésén; július 9-től 11-ig részt vett a hagyományos Partiumi Írótáborban; 12-én Zsobokon előadást tartott Reményik Sándor költészetéről; ezt követte augusztusban a hagyományos szatmárnémeti Kölcsey Ferenc tudományos tanácskozás (ahol a Himnusz költőjének a „reformországgyűléseken” betöltött történelmi jelentőségű szerepvállalásáról tartott előadást; nem maradt el a szeptemberben tartott marosvásárhelyi Reményik Sándor-konferenciáról; októberben ott volt Királyhelmeceken, ahol a jó emlékezetű felvidéki magyar íróról és politikusról, Dobos Lászlóról emlékezett meg; novemberben természetesen ott volt a hagyományos Kazinczy Ferenc-napokon Kassán. A Miskolcon, Balatonlellén, Zalaegerszegen és másutt tartott rendezvények ugyanilyen hosszú listát igényelnének.⁴

Beke György figyelt fel arra, hogy Pomogáts Béla sűrűn ír úti-jegyzeteket. „Olyan »külhoni« utazásairól, amelyek Kazinczy

---

4 Vö.: Pomogáts Béla: *Offhon mindenütt a magyar „szigettengereken”*. In: 275: 152–159.

korában még belföldi barangolásoknak számítottak volna. A diktatúra idején nemegyszer útiképek alakjában adott hírt az erdélyi, a felvidéki vagy nyugati magyarság igazi hangulatáról, törekvéseiről; jelképek, utalások mögé rejtve véleményét, amit a hatalom másként nem viselt volna el. [...] Jó szokását Pomogáts Béla nem hagyta el azután sem, hogy a kilencvenes évek elejétől nevéen nevezhette a jelenségeket, törekvéseket, a más előjelű, cseppet sem kisebb gondokat és aggodalmakat. Noha szemhatárra Európát és a nagyvilágot fogja át – egyik szerzője volt a nyugati magyar irodalmat először bemutató pesti kötetnek –, visszatér mindegyre Erdélybe (honnan a diktatúra kitiltotta volt), a Felvidékre, a Délvidékre, a kárpáti magyar kisebbségi világba, s újabb látletelei nem engedik lankadni figyelmünket a továbbra is veszélyeztetett magyar életről.”⁵

A 2014-es és 2015-ös naplóbejegyzések közt nem szerepelnek az amerikai utak. Dr. Nagy Károly szociológiai professzortól, az Anyanyelvi Konferencia nyugati életben tartójától viszont tudom – beszámolt róla az Amerikai Magyar Szóban –, hogy Pomogáts 1985-ben, 1992-ben, majd 1998-ban látogatta meg az amerikai magyar közösségeket. Utóbb három egyetemen, nyolc városban tartott előadást az amerikai magyar szervezetek rendezésében. Arra a megállapításra jutott, hogy az amerikai magyar kolóniák fogyatkoznak, az intézmények korábbi rendszere omladozik, éppen ezért az összmagyarság közérdeke az amerikai magyarság támogatása. (194.) Kovalszki Péter, az Amerikai Magyar Baráti Közösség évkönyveinek társszerkesztője – az MBK 2012–2016 közötti gondnoka – számontartja, hogy Pomogátsnak már 1983-tól jelentek meg írásai a közösség folyóiratában, az *Itt-Ottban*. A magyarságtudat alakulásáról, a kisebbségben és szétszórtságban élő magyar közösségek múltjáról, jelenéről és jövőjéről értekezett azokban. Az 1992-es tanulmányi hét meghívottjaként a Reménység tavánál ezzel a címmel tartott előadást: *Magyar lehetőségek és feladatok az ezredfordulón*. És mert abban az évben

---

5 Beke György: *Körséták a Kárpát-medencében*. In: 8: 275–283.

Sütő András is meghívott volt, a szervezők Pomogátsot kérték meg, hogy ajánlja az egybegyűltek figyelmébe „Erdély követét”. Czigány Lórántról, az „irodalmi nemzet” nyugati szószólójáról 2008-ban, harmadik amerikai látogatásának évében emlékezett meg, nem sokkal azután, hogy Czigány hazatért az emigrációból. (234.) (*A korforduló kihívásai és konfliktusai* címen tartott előadásának szövege az Itt-Ott 1998-as évfolyamában olvasható.)

II. A magyarságtudat változásainak nyomkövetője

1. Nemzetitűdát-szűkítés (1956 előtt)

Az SZKP XX. kongresszusán elhangzott hruscsovi „titkos beszéd” a sztálini önkény leleplezéseként vált világszerte ismertté. Hatása alól nem vonhatta ki magát Sztálin „legjobb magyar tanítványa” sem, aki Moszkvában a beszéd elhangzását követő napon dőbrent rá arra, hogy hatalmának megtartása érdekében „ideológiai szempontból” helyénvalóbb lenne mind a párton belüli, mind az értelmiségiek közötti szabadabb vitalégtör megteremtése, a tekintélyelvűség visszaszorítása. Romániában a moszkvai küldöttség – későre közreadott és manipulált – jelentése alapján zajlottak a kiértékelések, következésképpen az 1956. június 18. és 24. között megtartott írókongresszus előkészítése is. Ennek során a szövetség lapja, a *Gazeta literară* Szabédi Lászlót és Nagy Istvánt is megszólaltatta, az Utunk pedig Székely János, Sütő András, Földes László gondolatait adta közre. „A kongresszusnak egyértelműen ki kell mondania – fejtette ki Szabédi –, hogy az irodalom főszereplője az író, és nem a szerkesztő, a propagandafelelős vagy bármilyen más irányító.”⁶ Székely János, miután jelezte a hivatalostól eltérő véleményét, a kongresszustól annak a leszögezését várta, hogy „az írásért az író felelős, nem pedig [...] a szerkesztő”. Várta a „minden valóságtól elrugaszko-

---

6 Veronica Porumbacu: *De vorbă cu Szabédi László* (Beszélgetés Szabédi Lászlóval). *Gazeta literară*, 1956. 18. 1. Kötetben in: 14: 278–282.

dott s egyben irodalmon kívüli szempont eltávolítását a kritikából”. (68.)

Az Írószövetség kolozsvári fiókjának vezetője, Nagy István az „előítéletek”, a „tartózkodás”, a „megfélemlítettség” alóli felszabadulás várakozásában tekintett a kongresszus elé.

2. *Olvadó jégcsapok (1956-ban)*

Az „olvadás” hónapjaiban – jegyezte fel Dávid Gyula 1996-ban – „igen sokan reménykedtek (reménykedtünk) abban, hogy a XX. szovjet pártkongresszus szellemében sok minden békés úton is kijavítható lesz.” (65.) Kántor Lajos „jeget lazító cseppek”-ről ír a maga Lászlóffy Aladár-kötetében. Találóa, szemléletesen. Hiszen február végén szoktak „megcseppenni” a jégcsapok. Páskándi is megírja a *Begyűjtött vallomásaimban*, hogy milyen nagy hatással volt rá és a Bolyai Egyetem diákságára a debreceniek kolozsvári vendégjátéka. „Az a három tavaszi [...] nap indította el igazán az összetartozás érzetét-tudatát, sőt valamelyik diákotthon ablakai alatt zajlott éjszakai éneklésünk is hitelesként hatott, az ilyen alkalmakkor természetesen sorra kerülő Székely himnusszal kiteljesítve – így Kántor Lajos. – Ingyen bérletünk a járművekre (polgármesteri aláírással) ugyanúgy nem törlődött ki az emlékezetből, mint az egyetemi csarnokban az ünnepi nyitó tánc, a palotás eleganciája (először láttam élőben), és még inkább a mi felszabadult keringőzésünk a lányokkal, a hatalmasnak érzett térben.” (145: 36–48.) Dávid Gyulától tudjuk: „Tamási Áron érkezése másnapján, október 16-án délelőtt találkozott a kolozsvári írókkal (az Utunk egy rövid híre szerint a Művelődési Házban, ahol mintegy 40-en vettek részt), majd aznap este Jordákyéknál töltött szűkebb körben néhány órát Bartalis János, Jancsó Béla, Balogh Edgár, Demeter János, Asztalos István, Nagy Géza, Nagy Imre, Abodi Nagy Béla és Nemes István (Nagy Imre ügyvéd-barátja) társaságában. Valószínűleg ezen a napon kereste meg őt két – akkor – IV. éves magyar szakos hallgató, Láng Gusztáv és Miess G. (Ritoók) János, akik meghívták a Bolyai Egyetem irodalmi körébe, találkozni a diáksággal.” (65.)

Kós is szeretett volna találkozni Tamásival, de a viszontlátást pesti tartózkodásának idejére halasztotta. Nagy Benedek harmadéves történészhallgató szüleinek írt október 23-i leveléből kiderül: „A Bolyai diáksága forrong. [...] Történelmi időkét élünk, és nagy eseményeket érünk meg a közeljövőben. Bolyai – Teológia – Agronómia stb. egy fronton dolgozunk. [...] Megindultak a szabad vitakörök [...]. A Jordáky [Lajos] vezette szabad vitaköröknek maholnap az Aula sem lesz elég nagy, mert nemcsak a bolyaisták vesznek részt rajta.” (282a)

3. „Magyar nyelvű román író” (nemcsak 1956-ban)

A kolozsvári és marosvásárhelyi írók őszi tanácskozásán – 1956. szeptember 29–30-án – egyértelműen kiderült, hogy a Nagy István emlegette „előítéletek” nem voltak alaptalanok, a „megfélemlítettség” országos méreteket öltött, a sztálini típusú diktatúrának pedig továbbra is a magyarok voltak leginkább kitéve. (14: 71.)⁷ Kovács György hírhedtté vált írása – *Gyom, amit irtani kell* – június 14-én jelent meg az Előrében, június 15-én a Gazeta literarában. A párt magyar nyelvű szócsöve ezzel a „diabolikus” felcímmel vezeti be a fiatal íróársak elleni támadást: K. Gy. hűségét tesz az irodalom pártideológiai tisztasága mellett és az osztályharc megszüntetése, valamint a liberalizációs kísérletek ellen. Írásának lényege: le kell számolni azokkal, akik „a dogmatizmus elleni harc ürügyével a polgári ideológia tételeit” szeretnék „belepni az ideológiai arcvonalba”.⁸

A címben szereplő metafora „az irodalmat megmérgező liberalizmus”-ra, a fiatalok szemléletét „károsan befolyásoló” negatívizmusra utal. És olyan alkotókkal szemben használta „az erkölcsi megsemmisítés fegyverét”, mint Gálfalvi Zsolt, Huszár Sándor, Kányádi Sándor, Szabó Gyula, Székely János. Mindenkük megszenvedte a kor „irodalmi vesszőfuttatását”, akárcsak

7 Lásd még Szabédi László hozzászólását: 14: 96–104.

8 Kovács György: *Gyom, amit irtani kell*. Előre, 1956. június 14. Ua. in: 14: 308–315.

„ideológiai hátvédjük”, Földes László. (14: 308–315.) A kolozsvári találkozón Csehi Gyula fejére olvasta Kovács Györgynek, hogy becsületes embereket hurcolt meg, közöttük azt a Balogh Edgárt is, akinek éppen aznap volt a perújító tárgyalása. (14: 104–119.)

Asztalos István a Ceaușescu-korszak előképét rögzítette 1956. szeptember 29-én, amikor az erdélyi magyar értelmiségiek fórumán kifejtette: „Találkoztam elmélettel, amely szerint a Román Népköztársaságban élő magyar más minőségű magyar, mint a Magyar Népköztársaságban élő; tapasztaltam törekedést annak az elhitéseire, hogy például Tamási Áron magyar író, de már én nem magyar, hanem csupán magyar nyelvű író vagyok; akadtak olyan Istentől elrugaszkodott »marxista« teoretikusok is, akik a magyar írókat magyar nyelvű román írókká minősítették; egyazon elmélet finomabb változata az, hogy az RNK írói nemzeti-ségre való tekintet nélkül mind az ország összlakosságának írói, durvább változata az – szégyenkezve kell bevallani, hogy magyar író találta ki, és pártunk központi lapja terjesztette –, hogy a romániai magyar irodalom a román irodalom egy része.” A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szócikke szerint nem kétséges, hogy Asztalos István Kovács Györgyre utalt, aki az 1956-os magyar forradalom leverése után ugyancsak „éles harcba kezdett a »magyar nacionalizmus« ellen, megkísérelte a »magyar nyelvű román író« fogalmának bevezetését”. (14: 95–96.)

4. A népi írók 1958-as repressziója Magyarországon, fizikai megtorlásokkal járó neodogmatizmus Romániában

A Kádár-rendszer a fő ideológiai ellenfelét – miként az Aczél György és Benke Valéria felügyeletével készült, Király István által írt, széles körű nyilvánosságot kapott *Állásfoglalásból* kiderül – a népi írókban látta. (13.) A hírhedtté vált dokumentum harcot hirdetett a népi írók ideológiája, különösen pedig a harmadik út „téveszméje” ellen. Petrik Béla mutatta ki 2007-ben, hogy ennek a kommunista népiségkritikának az ártalmas felhangjai a rendszerváltás után is tovább éltek. A magyarázat abban rejlik, hogy az 1956-os magyar forradalom nyilvánvalóvá tette: „a népi írók

által képviselt autonóm, nemzeti demokratikus eszmerendszer képes társadalomszervezési erővé válni, tényleges és világos alternatívája a kommunista rendszernek, sőt képes a két nagy egymásnak feszülő rendszer által kínált megoldások meghaladására is...” (230.)

A rendszerváltás előtt még úgy tűnt, hogy ezekben a kérdésekben Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter, Kovács Imre, Szabédi László, Bibó István, Borbándi Gyula, Gombos Gyula, Béládi Miklós, Pomogáts Béla és mások már világosságot teremtettek. Akkor mivel magyarázható a jelenségek, a fogalmak színváltozása? A baloldalisággal, a kollektivizmussal érintkező eszmekörök globális elutasításával? A korábban elfojtott nemzeti identitástudat természetes jogérvényesítésével? A sokáig mélyhűtötten tartott, majd csupán álcázott kelet-európai nacionalizmusok immár korlátozásmentes felszínre törésével? A kérdések még sorjáztathatók, amint hogy az is bizonyosra vehető: valamilyen – ma még kellőképpen nem tisztázható – mértékben mindenkinek köze van a fogalmi zűrzavar előidézéséhez. Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a népiség voltaképpen a válsághelyzetek által életre hívott történeti kategória. Minthogy a történelem fő sodrában élőknek nem az időről időre óhatatlanul bekövetkező válsághelyzetek állandósítása az érdekük, hanem csakis azok meghaladása lehet értelemszerűen cselekedetük mozgatórugója, a népiség-elv érvényesülésének időbeli és térbeli korlátozottsága sem hagyható figyelmen kívül. Bár kidolgozott és dogmákba foglalt ideológiája nem volt – írta 1978 júniusában Bibó István a magyar népi mozgalom monográfiáját német nyelven megjelentető Borbándi Gyulának –, a népiség „eszményeinek és kritikai hozzáállásának a végiggondolásából egy olyan elvi gondolatsor következett volna, amely a kommunizmus és kapitalizmus hagyományos, ma már nagymértékben sterilé vált, de a világot ma is uraló ellentétén túlmutat, s ezáltal ennek a mozgalomnak népi, nemzeti és társadalmi kereteken túlmutató általános tanulságait is magában rejtí”. Vagyis: az etnikai, a nemzeti sajátosságokra hivatkozó, ám merőben dikta-

tórikus, oligarchikus hatalmi kultuszra épülő ideológiákkal szemben a kelet-európai népi mozgalmak teljes mértékben belesimultak „az európai szabadságmozgalmak nagy vonalá”-ba, teljes mértékben magukévá tették „a francia forradalom szabadság–egyenlőség–testvériség ideológiáját”, és mindezekkel együtt – szögezte le Bibó – a népiség egyértelműen a baloldalon helyezkedik el.⁹

Ám mind az így felfogott nemzettudat, mind pedig a baloldaliság a politikai jobb-, illetve baloldali irányzatokat egyaránt irritálta. Nyilván azért, mert a népiség – bár érintkezési felületek voltak – egyik kategóriába sem fért teljesen bele. A jobboldaliaknak túlságosan is „baloldali” volt, a baloldaliaknak pedig „jobboldali”. Merthogy a népiek a társadalmat és a nemzetet nem választották el egymástól. Ráadásul a népi gondolat – fogalmazta meg ugyancsak Tóth Pál Péter – „annak érdekében, hogy a sajátosan magyar szabadabban és egyértelműen kifejezésre juthasson, hogy azt sem a jobb-, sem a baloldali ideológia ne ellenőrizhesse, minden idegen ideológiát elhárított”. (286a: 32–33.) Nem meglepő tehát, hogy van szerző, aki azt állítja: a nyolcvanas évek végén bekövetkezett kelet-közép-európai antikommunista forradalmak egyidejűleg nemzeti forradalmak is voltak. (293.) Épp azért, mert a természetes nemzeti érzés természetellenes torzulásokat szenvedett mind a fasiszta, mind a kommunista totalitarizmusok idején. Köztudomású, hogy például Magyarországon a Rákosi-rezsim „tabusította a nemzeti hovatartozást is, lett légyen az magyar, sváb, szlovák vagy éppen zsidó identitás”, (160.) „a népi mozgalmat és az eszméit leginkább képviselő írókat negyvenöt után metodikusan elfojtották. Kit úgy, hogy bebörtönözték, kit úgy, hogy elhallgattatták. A népi mozgalom szétverése, íróink megfélemlítése 1947–1948-tól, majd 1956 után ismét, egészen 1987–1988-ig azt tanúsítja, hogy ez az irányzat volt a kommunista rendszer vezetőinek a szemében a legnagyobb ellenfél. Mégpedig azért, mert társadalmi kérdésekben – ameddig kifejt-

---

9 Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. In: 34a: 295–373.

hette nézeteit – semmivel sem volt kevésbé radikális...” (32.) Jellemző, hogy a nemzetközi jelentőségű 1956-os magyar forradalom után instaurált – előbb „kemény”, majd „puha” – diktatúra nem a szociális elégedetlenséget érezte igazán fenyegetőnek (ami végül is megdöntötte), hanem a nemzeti-nemzetiségi kérdésben felgyülemletteket. (57.)

A „polgári eszmevilággal szemben nincs helye semmilyen fegyverszünetnek” – hangzott el Romániában is a „forradalmi éberség” és az „eszmei türelmetlenség” jegyében. (267: 130–131.) Az Írószövetség kolozsvári fiókjának alapszervezeti büroja 1958 őszén megkezdte „az egész romániai magyar irodalmi élet visszatételését” a pártirányítás útjára. (68.) Szankcionálták az „eszmei elhajlások”-ban vétkesnek talált szerkesztőket (Földes László), kipellengéreztek az „ideológiailag elhibázott” művek szerzőit (Szabó Gyula), a könyvtárakból visszavonták és bezúzásra ítélték Páskándi Géza első és Kányádi Sándor második kötetét (*Piros madár*, *Sirálytánc*), amit követett az írók, művészek és fiatal egyetemi oktatók bebörtönzése (Páskándi, Páll Lajos, Dávid Gyula, Varró János, Lakó Elemér, Balázs Imre, Tirnovan Vid és mások). A leszámolásról Dávid Gyula nyújt teljes képet 1956 *Erdélyben* című adattárában. (65.) Tíz évvel Földes halála után látott napvilágot az *Elvek és viták* című gyűjtemény, amelyet Láng Gusztáv és Tóth Sándor rendezett sajtó alá. A „hagyatéki leltár” felvevői kénytelenek megállapítani, hogy az életmű terjedelme meglehetősen szerény – ámde nem szegényes. Ennek okai azonban nemcsak személyiségfüggők. Láng Gusztáv korjellemzőnek tartja, hogy Földes idejében a dogmatizmus és antidogmatizmus „ellentmondásos felismerésként jelentkezik”. Így lett – hivatalos ösztönzésre! – „kritikai támadások célpontja a sematizmus, az idillizmus, a naturalizmus stb. Maga a dogmatizmus is kénytelen volt tehát a »túlzások«, »vulgarizálások« ellen fellépni, dogmatizmusellenes látszattal”.¹⁰

---

10 Láng Gusztáv: *Földes László öröksége*. In: 91: 21–22.

Kántor Lajos felfigyel arra, hogy az erdélyi magyar irodalom szintézisében Pomogáts Béla több fejezetben meggyőzően választja szét a „gyarmatosítottat” és a „gyarmatosítót” – egy-egy életművön belül is. Hozzáfűzi azonban, hogy „a nyilvánvaló esetekben ezt könnyebb kimutatni, kimondani – lásd Kovács György és Nagy István káros irodalompolitikai tevékenységét a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben és ezzel összefüggésben az olvashatatlan prózai műveiket az adott időszakból –, másutt (mondjuk Szemlér Ferencnél, Asztalosnál, Méliusznál vagy a fiatalabbaknál) ez bocsánatos bűnnek látszik, esetleg nem is kerül terítékre. Alapvetően azonban a *Magyar irodalom Erdélyben* szerzője objektíven képes szemlélni a többszörösen hátrányos helyzetben élő kisebbségi író világát, ennek a művekbe történő transzponálását. (146.)

5. A „kettős kötődés” vitája

Ebben a tudati ködösítésben próbált tiszta helyzetet teremteni az újabb politikai „olvasás” idején, 1968–1969-ben a „kettős kötődés” vitája, amelynek Pomogáts Béla is gerjesztője volt Czine Mihállyal és Darvas Józseffel, a Magyar Írószövetség elnökével egyetemben. „Ennek az enyhültebb politikának nemcsak a »prágai tavasz« volt a jele, Lengyelországban és Magyarországon is (időleges) reformok mentek végbe, igaz, a csehszlovákiai mozgalmak elfojtása után, tehát 1969–1970-ben a szovjet nagyhatalmi politika már elrekesztette az utat, az erdélyi magyarság helyzete és kultúrája iránt megnyilvánuló érdeklődést azonban már nem lehetett elfojtani. Az irodalmi és tudományos élet mindinkább hajlandó volt felelősséget vállalni a kisebbségi sorba kényszerített erdélyi magyarság iránt – ez a felelősségvállalás kapott hangot a Magyar Írók Szövetségének abban az (1968. május 10-én és június 5-én rendezett) eszmecserejében, amely a kisebbségi magyar irodalmak úgynevezett »kettős kötődésének« gondolatát vetette fel.”¹¹ Elmozdulást jelentett ez a korábbi állásponthez vi-

---

11 Pomogáts Béla: *Egy eszmecsere tanulságai*. In: 105: 7–34.

szonyítva még akkor is, ha a román pártvezetést rendkívüli módon felbőszítette a Magyar Írószövetség Kritikai Szakosztályának állásfoglalása, miszerint a határon túli magyar irodalmak sorsáért a magyarországi írók is felelősséggel tartoznak. Az Előre, az Utunk és az Igaz Szó cikkírói vehemensen visszautasították a „rebellis koncepciót”. Visszaemlékezésében Tompa István, az RKP Kolozs tartományi titkára – az irodalmi lapok, az irodalmi közélet „elvi ráncba szedésének” legmagasabb rangú „gazdája” – az Utunk-beli cikk szerzőjének még a kezdőbetűit sem tünteti fel könyvében, hogy bár ezzel is jelezze: egy magatartásról akar véleményt mondani. Ez pedig így hangzik: „még az a mentése sem lehet az illetőnek, hogy ilyen szöveg megírására kényszerítette valaki. Nem kényszeríthette senki.” (284: 196.)

Elgondolkoztató megállapítás. Hiszen ugyanaz a gépezet működött – ráadásul: ismét „csúcsra járátva” –, amelyik közvetlenül 1956 után is szedte áldozatait. Csak a szereplők cserélődtek, és a módszerek „finomodtak”. Huszár Sándor, az Utunk-beli „visszautasítás” szerzője, *Sorsom emlékezete* című könyvében az 1968. augusztus 3-án megjelent cikkének két korábbi változatát adja közre, majd így folytatja: „A cikknek aztán még vannak változatai. Egyik meg is jelent. Abban vannak tőlem is mondatok.” (109: 211.)

Ettől eltekintve valóban nyoma sincs annak, hogy valaki „ilyen szöveg megírására kényszerítette volna” Huszárt. Mi több, azt írja, hogy „Balogh Edgár, Domokos Géza és mások mellett” ő is vállalta a magyarországi kritikusi „buzgalom” leűtését. (109: 207.) Tehát jóhiszeműen? Politikai analfabetizmusból? Vagy „az érvényesülés, magamutogatás vágyától ösztökélten”? Gondolom, ha *ma* tekintene vissza Huszár az *akkori* eseményekre, a hatalmi gépezet működéséről és „önként vállalt” szerepéről is több szót ejtene. (Vö.: 284: 276.)¹²

---

12 Ezekkel a mondatokkal vérig sértettem Huszárt, akit kortársai a „mérhetetlen hiúság” etalonjaként jellemeztek.

Szerencsére Domokos Géza is megszólalt ebben az ügyben. Álláspontját először 1990. november 16-án, a Debrecenben megtartott *Romániai magyar irodalom 1970–1990* című tanácskozáson, majd a *Látó* 1991. márciusi számában fejtette ki, melyet némi kiegészítéssel beépített visszaemlékezéseinek, az *Esélynek* az első kötetébe is. Az Előrében megjelent cikknek ugyanis ő volt a szerzője. „Tudtam már akkor, 1968 nyarán – írja –, hogy a nyomásra, politikai és erkölcsi elveim ellenére megírott cikkem nem válik dicsőségemre. Méliusz József, Székely János, Bodor Pál, Beke György a tanúm: tudatosan vettem vállamra a szégyen keresztjét. Meg voltam győződve, hogy akkor olyan helyzetben éltünk, oly sokfelé voltak nyitottak a hatalom útjai [...], hogy ezt az ódi-umot, ezt a rettenetet vállalnom kell. A morgó, vicsorgó vadat meg kell nyugtatni.”¹³

Tehát *nyomásra* vállalta a művelődéspolitikus Domokos a cikk megírását – és *szégyenérzettel*. Ezt egyébként magam is tanúsíthatom. Azon a késő nyári délutánon ugyanis, amikor ominózus írásának megjelenését feszengve várta, a bukaresti szerkesztőségben tartózkodtam. Azóta is bennem él Domokos Géza akkori izgatottsága és annak a tudata, hogy a szóban forgó cikk előzetesen milyen „metamorfózison” ment át. Nem kolozsvári korifeusok avatkoztak a szövegbe, hanem maga az akkori legfőbb párt-ideológus. Az általa „véglegesített” kéziratot kellett visszafordítani magyarra.

Így működött a romániai magyar „irodalomirányítás” 1968-ban.

Az irodalom- és sajtótörténeti tények ismeretében ma már teljesen egyértelmű: mindazok az értékek, amelyek a kommunista diktatúra évtizedei alatt a kisebbségi kultúrában önálló életre keltek, nem a hatalommal való „párbeszédnek” köszönhetően jöttek létre, hanem annak ellenére; súlyos egyéni és közösségi kompromisszumok árán. Melyeknek ódi-umát halálukig kellett

---

13 Dávid Gyula: *Domokos Géza és a romániai magyar irodalom „kettős kötődése”*. In: 105: 260–284.

viselniük azoknak, akik nem egyéni becsvágyból, hanem egy nemzeti közösség jövője érdekében vették vállukra a maguk idejében elkerülhetetlennek látszó „szégyenkeresztet”.

A vita dokumentumait összegyűjtő és kiadó Pomogáts Béla a 2011-es kötet bevezető tanulmányában a közömböségtől az érdeklődésig vezeti el az olvasót, majd – a román (párt)tiltakozás bemutatása után – a határon túli magyar közösségek iránt megnyilvánuló nemzeti felelősségvállalást exponálja. (105.) Az alkotó értelmiség aggodalmának fokozódását a politikatörténész Földes György így magyarázza: „Sok író, művész érezte úgy, tennie kell valamit, nyomást kell gyakorolnia a kormányra, a pártvezetésre. Valami védelmet kell nyújtania a veszélybe került határon túli magyaroknak és kultúrájuknak.” (89: 101.) Ugyanakkor a román pártvezetőségnek azzal kellett szembesülnie: a kisebbségek beolvasztása hosszú távú programjának útját keresztezik a „kettős kötődés” feltételei. Bodor Pál – akinek rokoni kapcsolatai révén 1966-tól alkalma volt betekinteni a bukaresti politika borszorkánykonyháiba is – 2000-es visszatekintésében megírta, hogy hatalma megszilárdítása érdekében Ceaușescu „egyszerre tett engedményeket a sérelmeiket és követeléseiket hangoztató kisebbségieknek és a nacionalista többségieknek”. (36.) Az engedmények (nyugati utak, korábban hallgatásra ítélt írók megszólalása, betiltott művek jócskán megcsonkított újrakiadása) azonban mulandóak voltak. Hosszabb életűeknek az intézményteremtések (Kriterion Könyvkiadó, A Hét című hetilap, a magyar nyelvű tévéműsor) bizonyultak.

Csakhogy: ami 1968 szeptemberében még reménykeltő lehetett, annak életre keltését ugyanazon év decemberében már meg is lehetett akadályozni. Miként azt az Echinox előtörténete bizonyítja. Ennek tanulságairól az 1970-ben meghurcolt Ágoston Vilmos így beszélt az 1990-es Debreceni Irodalmi Napokon: Ceaușescu „külpolitikai taktikából időlegesen paktumot kötött a romániai magyarsággal, még precízebben, azért hozta létre a kisebbségi intézményeket, hogy szembeállíthassa a magyarországi közös irodalmi és irodalmon kívüli törekvésekkel. Előbb külön-

választotta, aztán belügyivé minősítette, hogy saját magunk aszisztálásával azt csinálhasson velünk, amit akar.”¹⁴

Hasonlóképpen járt el Tito is, ha ugyan nem ravaszabbul. Nem sokkal halála előtt – Elek Tibor kérdéseire válaszolva – Gion Nándor 2002-ben így tekintett vissza a velük történetekre: „Az akkori jugoszláv politika nagyon jól látta a mi helyzetünket, és igyekezett kézben tartani, irányítani bennünket. Azt mondta, jól van, fiúk, csináljátok, írjatok, ti különb magyarok vagytok, mint a magyarországi magyarok.” Minek következtében minden anyagi támogatást megkaptak, hogy világpolgároknak, „kozopolita zseniknek” érezhessék magukat. Nem kellett felesküdniük a szocialista realizmusra, nyugodtan foglalkozhattak a modern irányzatokkal. A *Véres patkányirtás idomított görényekkel* című Gion-kötet utószavában Gerold László nem látja bizonyítottnak azt a kérdést, hogy a jugoszláv hatalmi gépezet Magyarország ellen akarta volna hangolni a vajdasági magyar fiatalokat. A Symposium és az Új Symposium történetének a beható feltárása nyomán minden bizonnyal árnyalt képet kapunk erről is. (Vö.: 253.)

6. Egy fogalompár erkölcsi értékdimenziói

Otthonosság és illetékesség – szíven ütően pontos fogalmi ikerpár. Koronként változó értékdimenziókat érzékeltet, ugyanakkor pedig mai konnotációi sem közömbösek. Azok közül, akik a kelet-közép-európai rendszerváltás után „erdélyi szakértősködésükkel” (Németh László kifejezése) tűntek fel, illetve alapozták meg politikai karrierjüket, vajon hánynak van meg az erkölcsi alapja ahhoz, hogy erdélyi kérdésekben érdemben nyilatkozzanak?

Nem véletlen, hogy számomra épp ez a két fogalom kínált biztos támpontot a Pomogáts Béla szövegvilágának a becserkészéséhez. Egyetemi oktatóként évek óta foglalkoztat az *otthonirodalom* – Molter Károly nevezte így a két világháború közötti erdélyi

---

14 Ágoston Vilmos: *A levágott kéz felelőssége*. In: 105: 234–245.

lyi szociográfia alapműveit – törvényszerűségei, a Németh László-centenárium pedig nemcsak az író eddig még feltáratlan erdélyi kapcsolataira irányította figyelmemet, hanem ezzel együtt a két világháború közötti magyar közgondolkodás korszerűsítését célzó erőfeszítéseire is. Egy korszellem-változtatásra irányuló gondolatrendszer korabeli esélyeire s annak – máig be- teljesületlen – utóéletére.

A két világháború közötti tapasztalatok tanúságai szerint az *otthonosság* mindenekelőtt a teremtett világ bensőséges ismeretét jelenti, s egyszersmind ennek az értékvilágnak az érdekképvisel- letét. Tehát korántsem valaminő regionális vagy netán provinci- ális elfogultságot. Mert csak az szerezhethet illetékességet erre a kifelé és befelé egyaránt irányuló értékközvetítésre és érdekérvé- nyesítésre, aki egyetemes távlatból közelít a bensőségesség ér- tékdimenzióihoz, amelyek csak a beavatottak számára tárulkoz- (hat)nak fel. Az alakítható (preformált) állapotban megőrzött lét értékképző lehetőségei így vál(hat)nak tudatosan vállalt életvi- tellé, egyetemességet gazdagító sajátossággá. Ezért örök életűek számunkra például Balázs Ferenc, Bözödi György és Tamási Áron két világháború közötti kisebbségi létstratégiát megfogal- mazó szociográfiái: *A rög alatt* (1936), a *Székely bánja* (1938), a *Szü- lőföldem* (1939). Mindhárom mű a globalizálódó „nagyvilág” táv- latával és az ezeréves magyar történelem tapasztalataival gazdagítja a sorsukat „öntudatlan örökkévalóságként” megélő, felbomlóban lévő erdélyi magyar közösségeket, amelyek akara- tuktól függetlenül kerültek kisebbségi helyzetbe. Mindhárom szerző a vegetatív szintre redukált életvitellel szembesülve pró- bálja ég felé lombosítani az egyetemes élet termőágát.

A romániai útinapló megjelenése (1935) után csaknem egyön- tetű elutasítás fogadta a Tanú orvos-írójának „kórisméjét”, a morbus minoritativist. A diagnózis ellen legvehemensebben tiltakozók azt vetették Németh László szemére, hogy három hét alatt csak futó benyomásokat szerezhettek, nem alakíthatott ki objek- tív véleményt a romániai magyarság gondjairól, politikai veze- tőinek jellemképéről, a mérvadó értelmiségi személyiségek ma-

gatartás-típusairól. Aki tisztában van a megismerés ontológiai természetével, az tudhatja: Németh Lászlónak éppenséggel előnyére vált az, hogy a korabeli kicsinyes erdélyi széthúzások nem zavarták meg történelmi mélységlátását, és kívülállóként rövid idő alatt is jóval lényegesebb dolgokat vett észre (Tamási szerint „a mi problémáinkat éles szemmel mind kihalászta és tiszteletre méltó bátorsággal beszélt róluk”), mint azok, akik önkörükbe zártan a kisebbségi viszonyrendszer hálójában kilátástalanul vergődtek. Másrészt pedig úgy igaz, hogy a magyarság sorskérdéseivel viaskodó, a magyar közgondolkodás korszerű érték-szerkezetének a megteremtésére vállalkozó Németh László *folymatosan* és a *leghitelesebb forrásból* tájékozódott a Trianon utáni erdélyi változásokat illetően: a szépirodalomból. Tamási feltűnése után tekintetét egyfolytában Erdélyen tartotta. Nem azért, mintha az erdélyi irodalom fanatikusa lett volna – Erdélyben is a kiemelkedő tehetségeket kereste.

A huzamosabb magyarországi tartózkodásait anyagilag lehetővé tevő Baumgarten-díjak jóvoltából Tamási Áron is a leghitelesebb forrásokból tájékozódhatott az ottani viszonyokat illetően: a társadalmi és nemzeti gondokat felvállaló, demokratikus megoldásokért küzdő népi írók táborának eszméltető küzdelmeiből. Amelyekből a legtermészetesebb módon maga is kivette a részét. Nem csupán egyre tekintélyesebb írói rangjával szerezte meg ehhez az illetékességet – mindenekelőtt erdélyi felelősségvállalása jogán. Meggyőződéssel vallotta, hogy „a mi belső erdélyi problémáink megoldásának a lehetősége nagyon szorosan összefügg azzal, hogy Magyarországon egy demokratikusabb rendszer és egy olyan népi felfogás kerekedjék felül, amely gyökereitől kezdve nemzeti, de ugyanakkor szociális szempontból is kielégítő”. Ennek érdekében – hangsúlyozta 1936 áprilisában, amikor a Németh Lászlót ért erdélyi és magyarországi támadások kapcsán a Független Újság riportere szóra bírta – sosem mond le arról a jogáról, hogy az „új, egészségesebb és szociálisabb Magyarország ügyét” a szíven viselje, s hogy ennek érdekében kritikát is gyakoroljon. Nemcsak Magyarországon, hanem

Erdélyben is. Mert megdöbbenéssel kellett tapasztalnia, hogy itt olyan emberek tiltakoznak a magyarországi kritika ellen, akik „a magyar szellemi egységet citerázzák, valahányszor »erkölcsi« hasznot és előbbre jutást jelent az nekik. Aki nem hajlandó túrni azt a kritikát, amely odaátról jön, semmi jogcíme arra, hogy a magyarországi viszonyok és jelenségek felett bírálatot gyakoroljon.”¹⁵

III. A „kint” és „bent” feszültségében

1. Magyar irodalom – határok nélkül

Az azonos című kötetében Pomogáts Béla az irodalmi életnek azokról az alakítóiról szól, akiknek meghatározó szerepük volt az irodalmi nemzet boltozatának az építésében – Magyarországon, Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, Délvidéken vagy a nyugati világban egyaránt. Amellett érvel, hogy amit a történelem összetört, azt az alkotó szellemnek kell helyreállítania. (243.) A szerző integráló személyisége azóta is történelmi századokat, történelmi országrészeket, szellemi/irodalmi irányzatokat, nemzedékeket, alkotói műhelyeket és „öntörvényű” egyéniségeket köt össze a Kárpát-medencében, illetve a nyugati diaszpórában. Sokrétű életművének csupán egyik vonulata az Erdély-ismeretet 1968 óta folyamatosan gazdagító könyveinek sora. Ámde ez korántsem „oldalági” melléktermék – önmagában is életművel felérő szellemi teljesítmény.

Szabédi László – az 1942 és 1944 között megjelenő Termés spiritus rektora – egy Szemlér Ferencnek küldött levélben fejtette ki az 1937/38-as transzilvanizmusvita idején: „ha van specifikusan erdélyi szellem, akkor annak hatása a te műveiden, erdélyi író, akkor is meg fog látszani, ha te nem vagy transzilvánista”. (226: 171–190.) Az ankét anyagát Pomogáts 1977-ben kapta meg

---

15 Tamási Áron: *„Isten velünk, és mindenki ellenünk!”* Kérdez: Kovács György. In: 206: 206–2013.

Szemlérről, amikor az erdélyi szellemről írt kötetének kéziratán dolgozott. Így mélyen beépült transzilvánizmus-szemléletébe Szabédi okfejtése, amely az irodalomtörténeti gondolkodást mindmáig lényegesen befolyásolja. Erdélyben eszmélkedett író művén akkor is átüt az „erdélyi idő” vízjele, ha alkotását más társadalmi-politikai-ideológiai közeg dajkálta. Esztétikai érték-alakzataival foglalja el helyét a művek történeti rendszerében, illetve a magyar irodalom történetében.

2. A „különleges alaphelyzet” előnyei

Pomogáts Bélának a kilencvenes évektől válik lételemévé, hogy egyszerre láthatja (kívülről) a *rész(ek)* bensőséges világát és ugyanakkor (alaphelyzetből) az *egész* és a peremléti *rész(ek)* viszonyrendszerét. Budapesten fontos funkciókat tölt be (az Írószövetség, az Anyanyelvi Konferencia, az Illyés Alapítvány elnöke, az Irodalomtudományi Intézet aligazgatója), ugyanakkor meghatározó szereplője a Kárpát-medencei és a nyugati magyar irodalmi élet folyamatainak: konferenciák elmaradhatatlan előadója, folyóiratok és könyvkiadók megbecsült munkatársa. Csak a Korunkban kötetnyi tanulmánya jelent meg, (244.)¹⁶ a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó vállalkozásait pedig – a saját munkái mellett – jó néhány olyan válogatással segítette, melyekkel az irodalmi műveltség megalapozását segíthette Erdélyben.¹⁷

Egyszerre éli át a *kint* és a *bent* feszültségét; előbbi nem jelent kívülállást, utóbbi nem jár távlattalansággal. Ilyenformán nem érheti az elfogultság vádja – jegyezte meg Kántor Lajos e „kétlakíság” kapcsán –, egyszersmind azt is kiemelve, hogy „ezzel a

---

16 Ikerpárja: 237.

17 Kozma Mária jegyzéke szerint ezek a következők: Nyirő József *a székely nép krónikása*. Irodalomtörténeti tanulmányok. 2005, bővített újrakiadás: 2009; a Nyirő József Művei sorozat 1., 2., 3., 5., 8., 9., 10. 11, 12., 13. kötetek bevezető tanulmánya; Ady Endre: *Levél a végekről*. 2007; Babits Mihály: *Ezeregyéjem Erdély*. 2008; Jékely Zoltán: *Az én országom*. Versek Erdélyről. 2009; Sík Sándor: *Vízözön előtt*. 2006.

különleges alaphelyzettel senki sem rendelkezett az erdélyi (romániai) magyar irodalom történetének megírására vállalkozók közül”. (146.)

Mindez abban a felismerésben gyökerezik, amit a nyolcvanadik születésnapjára megjelent műhelybeszélgetés címe így fogalmaz meg: „*Erdély az én hazám (is)*”. Kunczra utalva azt fejt ki Lőrincz Györgynek, hogy „az ott élő magyar közösség és kultúra, az ott élő történelmi hagyomány, függetlenül attól, hogy az országhatárok hol húzódnak, számomra is a hazát, mondjam talán szerényebben, a szellemi hazát jelenti”.¹⁸ Látens módon ebben Kós Károly véleménye is benne van: „Az igazság az, hogy az erdélyi írók öreg generációja számára a »transzilvánizmus« bizony nem *előre kitalált jelszó*, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély.” (Kiemelés az eredetiben.)¹⁹

Ezek a gondolatok még hangsúlyozottabban térnek vissza két esztendő múlva, amikor az *Erdélyi műhely – Budapest* című kötetének bevezetőjében ekképpen érvel: „Történelmünket és kultúránkat nem lehet elképzelni Erdély nélkül, ezt a természetes (mondhatnám így is: az Úristen által rendelt) összetartozást nem rombolhatták le azok az igazságtalan területi határozatok, amelyek 1920-ban Trianonban, majd 1947-ben Párizsban, megismételve a trianoni döntéseket, rendelkeztek Erdély sorsa felett. Az erdélyi magyar irodalom mindig a nemzeti irodalom autentikus része volt (akárcsak a dunántúli, az alföldi, a felvidéki vagy a

---

18 „Nem kell megijedni – olvasható Kuncz Aladár 1929-es írásában (*Erdély az én hazám*. Áprily elmegy) – ettől a kissé demagogikus formában felvetett címtől. Nem akar ez sem túlságosan kiáltani, sem kiélezetten szembefordulni az *Európa az én hazámnak* egyetemes hangsúlyú programjával. Mindenekelőtt és mindennel szemben ez a jelszó valami valóságosra akar utalni, ami körülöttünk van, amibe mindennapi életünk gyökérszállai futnak, s ami nélkül el nem lehetünk még akkor sem, ha hitben, meggyőződésben, világszemléletben vagy művészi álmainkban életünknek európaibb és egyetemesebb visszhangot is keresünk. Ez a valóság pedig Erdély.” In: 95: 10.

19 Kós Károly: *Jelszó és mítosz*. In: 127: 201–208.

délvidéki magyar irodalom). Mindig ezek az irodalmak alkották és alkotják irodalmunk »köztársaságát«, amely akkor is létezett, midőn szigorúan őrzött határok választották el az »irodalmi respublica« tartományait, miként az erdélyi magyar irodalmat az 1989. decemberi forradalmi átalakulás előtt.” (237.)

Amikor Lőrincz György beszélgetése Székelyudvarhelyen készült, Budapesten a Nap Kiadónál megjelenésre várt Pomogáts könyvterjedelmű összegezése, *A magyar irodalom köztársasága*, amelyben rendre bemutatja az országhatárokon kívüli „tűzhelyeket”, hagyományos szellemi központokat (Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Szabadka, Pozsony, Kassa, Újvidék, Ungvár), amelyek nélkül 20., illetve 21. századi magyar irodalomról nem beszélhetnénk. (231.)

Indulásától kezdve Pomogáts azon munkálkodik, hogy a magyar irodalom értékteremtő törekvései – bármilyen szellemi égöv jegyében is jöttek létre a „nem egy életre született alkotások” – a nemzeti identitás fenntartásában és az ettől elválaszthatatlan „örök humánus” gazdagításában nyerhessék el végső értelmüket. A kisebbségi helyzetben született alkotások az intenzívebb helyzetérzékelés és korérzékenység révén jelenthetnek eszméltető többletet. Könyveiből és irodalmi tanulmányai-ból messze világlóan sugárzik: jóllehet „halmozottan hátrányos helyzetéből” adódóan állandóan funkcionális zavarokkal küszködik ez az irodalom, intézményrendszerének kényszerű újjáépítéseivel, meg-megújuló szerepfelismeréseivel a legtisztább nemzeti és emberi eszményeinkkel szembeállíthat.

Az elsorvadással/sorvasztással szemben a magyar irodalom hagyományosan kialakult történelmi és nemzeti szereptudatára hivatkozik. Arra, hogy évszázadokon keresztül egy történelemben élő nyelvi és kulturális közösség identitásának fontos szellemi intézményeként működött. Közös önismeretet fogalmazott meg, egyszerismind felelősséget és elkötelezettséget vállalt: a történelmi fejlődés mozgatóereje akart lenni, és ha kellett, önvédelemre mozgósította a nemzetet. Az irodalom történelmi és köz-

életi felelősségvállalása a magyar költészet lényegteremtő – poétika- és stílusalakító – hagyományai közé tartozott.

Egyéni és közösségi magatartásmodellt fedez fel Pomogáts Béla a kisebbségi irodalmak működésében, leginkább pedig az erdélyiben. Ezt illetően legmeggyőzőbb érvei – a meghatározó szellemtörténeti nézőpontok következetes érvényesítése mellett – kétségtelenül árnyalt műelemzésekből fakadnak. Irodalomtörténeti összegezései mögött mindig ott érezzük a számára is élményt jelentő művek „hátszágát”, esztétikai értéktartományát. Ahogy a figyelmét felkeltő örvendetes változásokat és a megnyugtató megoldást sürgető gondokat az egyetemes magyarság és az európaiság összefüggésrendszerében vizsgálja, az egyedi alkotásokat szemlélettágító értékskálán emeli a nemzeti köztudatba. (Lásd: 238.)

3. Újabb illúziók fogságában?

Mihez kezdtünk azzal a történelmi eséllyel, amit az 1989–1990-es korforduló felkínált a magyarságnak? Melyek voltak a nagy nyomás alól felszabadult szellemi erők rendszer- és korszakváltó törekvései? Mennyire sikerült hatástalanítani a „sokoldalúan deformált társadalom” (Borcsa János) érték- és erkölcsrombolásait? Mi az, ami ezekből a változásokból és változatlanságokból látható, illetve rejtve maradt? Vizsgálódásaimat – amelyeket 2014-ben történetesen a Reménység tavánál (Ohio állam) tartottam – megkönnyítette, hogy 2001-ben két – egymást kiegészítő – kötet látott napvilágot térségünkben: Pomogáts Bélától a *Változó Erdély* és Sütő Andrástól az *Erdélyi változatlanságok*. Az általuk sugallt Erdély-képről mindenekelőtt azt kellett elmondanom, hogy a kettő együtt érvényes. Azzal a megszorítással, hogy a változás nem egyértelműen pozitív töltetű kifejezés, a változatlanság pedig nem a maradiság szinonimája. Mert, lám, Pomogáts Béla rezignáltan vette tudomásul, hogy „az a magyar Erdély, amellyel az első világháborút megelőző évtizedekben Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Aradon, Szatmárnémetiben találkozni lehetett [...], mára szinte teljesen elveszett”. A sorozatos

veszteségek ellenére úgy ítéli meg jelenbeli helyzetünket, hogy a reményt adó új szellemiség is felfedezhető. Látnunk kell azonban, hogy aki „ütésközelben” élte át a kisebbségi közelmúltat, annak mélyebb, sajtóbb, drámaibb a veszteségtudata. Sütő, akinek legalább harminc olyan rokona van, aki nem beszél magyarul, drámaként éli meg az erdélyi változatlanságokat: az asszimilációt, az exodust, az értéksorvadást, az önfeladást, az önrendelkezés hiányát, a szülőföld fizikai és lelki erodálódását. „Végvári létben – összegzi a Marosvásárhely »fekete márciusa« óta szerzett tapasztalatait – a helikoni magaslatról le kell ereszkedni a völgyekbe, a síkságra, közelharcot vívni a magyar életért...”

Pomogáts Béla működését az is motiválja, hogy az általa is képviselt *egyetemes magyar irodalomtörténet* – mely integratív módon tartalmazná az erdélyi, szlovákiai, vajdasági stb. irodalmi jelenségeket – még megírásra vár, és a közelmúlt idevágó tapasztalatai alapján kétségesnek tartja, hogy a közeljövőben azt megírják.

IV. Mesterek és kortársak

Az utóbbi két évszázad irodalmi világképének elemzése során Pomogáts arra a felismerésre jutott, miszerint a műalkotás értékét sosem az dönti el, hogy valaki milyen ideológia vagy irodalmi paradigmához igazodik. „A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több mint pusztán irodalmi értékek együttese.” T. S. Eliotra hivatkozva jegyzi meg: nem szabad számításon kívül hagyni az „irodalmon kívüli” minőségeket. Vagyis a műalkotásban kifejezésre jutó erkölcsi értékeket, a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéktöbbletét. René Wellek és Austin Warren *Az irodalom elmélete* című kézikönyve alapján az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet közösségi ritus és kulturális kötőerő”. Az erdélyi irodalom ben-

sőséges ismerete, tüzetesebb elemzése alapján azt bizonyítja Pomogáts, hogy a „herderi”, a „heideggeri” és a „wittgensteini” irodalomfelfogás nemcsak összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. „Az erdélyi irodalom, akárcsak a múltban, azt példázza a jelenben is, hogy az irodalom nemcsak szó és grammatika, ahogy Kosztolányi híres versében a zászló nemcsak »bot és vászon«. Az erdélyi magyar irodalom művészet és erkölcs, az egyéni lét metafizikai értelmezése, ugyanakkor egy emberi közösség vallomása és üzenete, amely az emberiséget ostromolja, a nagyvilág előtt tesz tanúságot egy nép élni akarásáról, küzdelmeiről, és a nemzetek közösségének lelkiismeretét szólítja meg.” (241: 54–55.)

A *Magyar irodalom Erdélyben* arra is bizonyosság, hogy Pomogáts Béla nem veti el az elméleti megközelítések, a poétikai elemzések jogosultságát, de nem osztja azt a nézetet, amelyik kétségbe vonja az irodalomtörténet-írásban a történetiség elvének az érvényességét. „Nagyra becsülöm a poétikai elemzéseket, az elméleti megközelítést – írja összegezésében –, mindazonáltal nem hiszem, hogy az irodalomtörténet-írás hagyományos szemléletét és módszerét el lehet utasítani.”

A francia irodalomfilozófushoz, Roland Barthes-hoz hasonlóan Pomogáts is egyrészt az irodalom intézményrendszerének, másrészt a művek történeti és esztétikai rendszerének vizsgálatát tartja alapvető feladatának. A Kárpát-medencében született művek irodalomtörténeti/esztétikai elemzése során sosem téveszti szem elől, hogy ezek mind történeti, mind esztétikai szempontból a magyar irodalom szerves részét alkotják. Az irodalmi élet mai jelenségei egyébként is ebbe az irányba hatnak. Az utóbbi három évtizedben a lehető legtermészetesebb, hogy a kolozsvári, a pozsonyi, az újvidéki, az ungvári, a bécsi, a párizsi, a londoni vagy a New York-i magyar írók budapesti, debreceni, szegedi, pécsi, kecskeméti folyóiratokban publikálnak, kéziratikkal a legrangosabb magyarországi könyvkiadóknál jelentkeznek. Amiképpen a Kárpát-medencei magyar folyóiratoknak és kiadóknak is rangot jelent, ha a bárhol alkotó magyar író őket

keresi fel műveivel. (Erdélyi irodalom- és eszmetörténészként persze nem tudok megfedkezni arról a „vérveszteségről”, amelyet a nyolcvanas években kezdődött kivándorlášhullám okozott, és emiatt jelentősen meggyengült a kortárs erdélyi magyar próza- és drámairás. A lírában azonban a mai erdélyi magyar alkotók legjava semmivel sem marad el a korábbi évtizedek alkotóitól. A legnagyobb gondot kétségtelenül az jelenti, amit az irodalom társadalmi súlyának csökkenése okozott az egész Kárpát-medencében.)

Hogy végül is kiket tartott szellemi mestereinek a világirodalmi paradigmákat (is) jól ismerő Pomogáts? Sokatmondó tény, hogy nagy vállalkozása élére a regionális irodalmakban és az európaiban egyaránt otthonos Babbitstól és Németh Lászlótól választott mottót. Érezhetően leginkább ők vezetik a tollát. Tőlük jussolt nemzetépítő hivatást és erkölcsi tartást. Az ő szellemképük vezéreli ma is: a maga körül tiszta helyzetet teremtő emelkedő nemzet európai önértéktudata. Munkájában gyakorta hivatkozik Horváth Jánosra, Halász Gáborra, Szerb Antalra, Komlós Aladárra, Keresztury Dezsőre, Sőtér Istvánra, Klanciczay Tiborra. Irodalomtörténet-írásának szemléleti és módszertani alapvetéséből kitetszik, hogy az elsőül említett jeles mestere, Horváth János *Magyar irodalomismeret* című tanulmányában megfogalmazott irodalomkoncepciójához tartja magát, miszerint az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”. Olyan klasszikus definíció ez 1922-ből, amelyben benne foglaltatik egy félszázaddal későbbi nézet is, hogy tudniillik az irodalom egyszerre intézmény és alkotás, olyan kategória tehát, amelynek történeti és lélektani előfeltevése van, (107: 20.) és amelyet a francia Roland Barthes fogalmazott meg.²⁰ Szerb Antal azért tekintendő Pomogáts másik mesterének, mivel ő is egyszemélyes irodalomtörténeti összefoglaló megírására vállalkozott – és ugyancsak egy erdélyi célkitűzés valóra váltásával. Marosvécsi összejövételén, 1930. június havában tűzte ki pályatételeit a heli-

---

20 Vö. Roland Barthes: *Válogatott írások*. Európa Könyvkiadó, Bp., é. n., 136.

koni munkaközösség. „Ennek a műnek az egész művelt magyar társadalomhoz, de elsősorban a kisebbségi sorsban élő magyarsághoz kell szólnia, hogy az irodalom szeretetét és ismeretét erősítse, a jelentős magyar alkotásokat a mai nemzedékhez közel hozza, és a magyar irodalom tanulmányozásának vágyát elmélyítse.”²¹ Kuncz Aladár ennek kapcsán két szempontot emelt ki: „1. A modern magyar irodalom tárgyias, értő ismeretét. 2) Az utódállamok irodalmának ismerete és elfogulatlan tárgyalása.” (6: 251–267.) Pomogáts munkásságában is mindkét szempont meghatározónak bizonyult.

Nagy hatással volt munkássága erővonalainak a kifejlesztésére Béládi Miklós, aki kezdeményezte a népi írók munkásságának tárgyilagos (ideológiamentes) újraértékelését, szorgalmazta a határon túli magyar szellemi élet tudományos feldolgozását, nemkülönben a Nyugaton élő magyar írók felkutatását. Az *Érintkezési pontok*, a *Válaszutak*, az *Értékváltozások* szerzőjét az értékőrzés vezette esztétikai ítéleteiben. Korai halála után döbben rá Pomogáts arra – az értékek átrendeződését tapasztalva –, hogy az értéktszület és kritikai készség, a hagyomány és az újítás egyforma megbecsülése, a gondolati erő és a kifejezésbeli világosság milyen ritka erény. Ennek nyomán fokozatosan szembe helyezkedett azokkal a nézetekkel, amelyek az irodalomtörténet-írás *válságát* hirdették.

A Debrecenben megtartott *Romániai magyar irodalom 1970–1990* című tanácskozáson olyan előadások is elhangzottak, amelyek újraértelmezték az irodalom köztudat-alakító szerepét. Voltak, akik kifejtették – emlékeztet Láng Gusztáv –, hogy „magát a nemzettudatot nem tekintik értékhordozó és értékképző kategóriának, és úgy vélik [...], hogy a kisebbségi kollektivitás totalizáló szempont, ezért az alkotás individuális szabadságát kell visszahelyezni a maga eredeti jogkörébe”. Ezzel szemben a szerző amellet érvel, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzettudatok léteznek. „Értékelésük lehet eltérő, de velük mint tényekkel

---

21 Az ötödik helikoni találkozó jegyzőkönyve. In: 6: 251–267.

számolnunk kell, mivel társadalmi hatásuk rendkívül nagy. [...] Kétségtelen, hogy negyven, illetve hetven év közös megaláztatása után e térség lakói nem egyszerűen egyedi igazságtételt és személyes jogokat akarnak csupán, hanem kollektív méltóságérzésük visszaszerzését is kívánják. [...] A pozitívumként megélt, a szabadság szinonimájaként értelmezhető nemzeti önazonosság az egyik mozgatója e térség kulturális, politikai mozgalmainak.”²²

Grendel Lajos *európai középhatalomnak* tartja a magyar irodalmat. Már amennyiben van egzisztenciális tétje. Enélkül csupán ártalmatlan játék. Az egzisztenciális szemlélet primátusa vezérli gondolatmenetét, amikor a maga irodalomtörténetét megírja. (99.) A kiváló szépiró több mint egy évtizedig 20. századi magyar irodalmat adott elő a pozsonyi Comenius Egyetemen. Munkájának bevezetőjében kitér arra is, hogy miért nem vállalkozott a határon túli magyar irodalmak áttekintésére. Érvéleése így hangzik: „A rendszerváltás óta semmi akadály nincs annak, hogy egész magyar irodalomban gondolkozzunk, hogy a magyar irodalmat politikai határokon átívelő egyetlen nagy entitásnak tekintsük, amelyben állampolgárságától vagy lakhelyétől függetlenül mindenkinek egyformán jut hely, aki szépirodalmat magyar nyelven ír. Van, akinek előkelőbb hely jut benne, van, akinek kevésbé. A könyvemben említett vagy a részletesebben tárgyalt határon túli szerzők helye a 20. századi magyar irodalom legjobbjai között magától értetődő és megkérdőjelezhetetlen. Megkérdőjelezhetőek esetleg a válogatásom szempontjai lehetnek.” (100.)

Korunkbeli elemzésében Kántor Lajos kimutatja, hogy Grendel nem követi egyetlen irodalomfelfogás kánonját sem, képes befogadni a legkülönbözőbb szemléletű alkotók esztétikai érvényességű műveit, a 20. századi és 21. század eleji magyar líra, epika és dráma egészének ismeretében jelöli ki a szerzők és művek irodalomtörténeti helyét és szerepét. „És ebben örvendete-

---

22 Láng Gusztáv: *Séta egy definíció körül*. In: 152: 11–19.

sen elkülönül közvetlen irodalomtörténet-író elődeitől (Kulcsár Szabó Ernőtől Schein Gáborig és Gintli Tiborig). Könyvének alighanem ez a legrokonszenvesebb vonása.”²³

Vida Gábor, a Marosvásárhelyen megjelenő Látó főszerkesztője 1998-ban körkérdeést intézett néhány kritikushoz és irodalomtörténészhez: *Hogyan írjunk irodalomtörténetet?* Balázs Imre József válaszából idézek: „Mostanában úgy tűnik, irodalomtörténet-írásnál nemcsak a szövegek, hanem a kontextusaik is (megint) egyre fontosabbak. Érdemes megnézni, hogy a »nagy« versek folyóiratbeli közlésekor mi jelent meg körülöttük-mellettük. Fontos az a kánon, amihez képest váltást jelent egy mű, és fontos megfigyelni a hozsannázó vagy lesújtó kritika érvrendszerét. Megtörténhet, hogy ma egészen más dolog miatt jelentős a mű, mint »akkor«. És felmerül a történeti tudatprobléma. Mi legyen azokkal a művekkel, amelyek erősen kötődnek egy kontextushoz, egy korhoz, és értékszerkezetük lényegesen eltér az irodalomtörténet-író értékszemléletétől? Megengedheti-e az irodalomtörténész, hogy lemondjon saját pozíciójáról, a másik kontextusba való belehelyezkedés kedvéért? Avagy: elfelejteni, regisztrálni vagy beemelni? A probléma nyilván sarkított. A hermeneutika és az etikett arra tanít, hogy mindkét perspektívából, a változások folyamatában vizsgáljuk meg a jelenséget.”²⁴

Két évtized múltán az „új Kántor-Láng” nyújt alkalmat a Székelyföld szerkesztőségének, hogy felvesse az irodalomtörténet-írás elméleti-módszertani kérdéseit. A *Száz év kaland* (152.) elemzésére több szerző is vállalkozott. Ezúttal a Tamás Dénesét emeljük ki: milyen lehetett volna ez a kötet, ha a szerzők szabályos irodalomtörténetet írnak? Ezeket a szempontokat azokból a kritikákból hüvelyezi ki, amelyek a már megjelent munkákról olvashatók a kötetben (Gintli Tibor és Schein Gábor: *Az irodalom rövid története II.* kötetet, Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom*

---

23 Kántor Lajos: *Grendel irodalomtörténetéről – többféleképpen.* Korunk, 2010. 12. 110–114. Ua. in: 152: 68–72.

24 Balázs Imre József válasza a Látó 1998. évi októberi számában jelent meg.

története, Boka László: *A befogadás rétegei*, Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben*). Pontokba szedve: 1) Egy irodalomtörténet ne csak poétikatörténet legyen, hanem az esztétikai eredményt is vegye figyelembe, a művek értékét. 2) Ne legyenek belőle kizárva az írói életrajzok. 3) A művek élvezete, a befogadás tűnjön át a steril esztétizáláson, a kipreparált laboratóriumi gyakorlaton. 4) Ne gettósítson, hanem a magyar irodalom egészében gondolkozzon. Ne legyen Budapest-központú. 5) Ne cövekeljen le egyetlen irodalomfelfogás, kánon mellett, képes legyen tárgyalni különböző természetű és szemléletű alkotókat. 6) Ne csak a próza és a líra számítson, hanem más írói műfajok is, esszé, színmű, írói publicisztika stb. Ezt követően Tamás Dénes olvasatában ez áll: „Érdekes módon ezek a sajátosságok mind érvényesülnek ebben a gyűjteményes kötetben is. Anélkül azonban, hogy szabályos irodalomtörténetté válna. És mivel nem szabályos irodalomtörténet, ezért nem is várható el, hogy azt nyújtsa, amit egy ilyen jellegű munkától várni szoktunk. Tehát nem kapunk a könyvben átfogó képet tulajdonképpen semmiről. Sem korszakokról, intellektuális irányzatokról, sem szerzőkről, életművekről. Mindenből egy keveset kapunk, ezt azonban nagyon szerteágazóan, az irodalmi élet megannyi vonatkozásában, számos személyes élménnyel, megfigyeléssel hitelesítve.” (278.)

Negyedszázaddal a debreceni tanácskozás után a Szárhegyi Írótábor vezetősége időszerűnek látta az erdélyi magyar irodalom közelmúltjával összefüggő terminológiai kérdések tisztázását. „Ne feledkezzünk meg a határainkon túl létező irodalomról soha, de ne különítsük el az egésztől immár – ajánlotta Elek Tibor irodalomtörténész. – Ha szükségét látjuk, a magyar irodalom különböző kérdéseiről szólva beszéljünk például akár Erdélyben születő irodalomról vagy erdélyi származású alkotókról, de ne tegyünk úgy, mintha létezne valami önálló művészi entitással bíró erdélyi magyar irodalom, amelyben például a Sepsiszentgyörgyön vagy Nagyváradon születő alkotásoknak valami sajátos és más és több köze lenne egymáshoz, mint a Kolozsvárott és a Pécssett születettnek.” (128.) Ki tudná eldönteni, hogy kik azok,

akik még beletartoznak, és kik azok, akik már nem? Elek Tibor példaként megemlítette Bodor Ádám, Szócs Géza, Balla Zsófia, Kenéz Ferenc, Király Farkas, Nagy Koppány Zsolt, Papp Sándor Zsigmond, Iancu Laura és Csender Levente nevét. Vannak olyan alkotók, mint Kányádi Sándor vagy Bodor Ádám, akik látványosan túlnőttek mindenféle értelemben a határokon, jóllehet, ha megkérdezték őket, erdélyi írónak vallották magukat. Megszűnt az a hatalmi kényszer, amelyik arra készítette az erdélyi írókat, hogy különállásukat hangoztassák.

V. Forrásfeltárások, leletmentések

1. Küzdelem a nemzettudat 1956 utáni rövidzáratainak hatálytalanításáért

Németh László nemzedéke a Trianonhoz vezető végzetes történelmi vétkek és megbocsáthatatlan mulasztások (ezekre, mint ismeretes, Benedek Elek és Kós Károly évtizedekkel az összeomlás előtt figyelmeztetett) tudatában kereste a nemzeti – és tágabb értelemben: a kelet-közép-európai – megújulás erőforrásait. Pomogáts Bélát a magyar nemzettudat működésének 1956 utáni rövidzáratai készítették tudatos Erdély-járáásra, a történelmi Erdély múltjának búvárlására. Történelmi, politikatörténeti, eszmetörténeti, művelődéstörténeti (az irodalomtörténet-írás művelőjének szükségszerűen történésznek is kell lennie!) és nem utolsósorban széles körű irodalmi tájékozottsága alapján alakította ki – részben a hivatalos magyar történetírást megelőzve, másrészt a román felfogás ismeretében – a maga Erdély-képét, amellyel egy szervesen kiépítendő nemzettudat szükségességére figyelmeztethetett. Szellemi értékeink számontartójaként – akár csak kortársai közül Czine Mihály, Ilia Mihály – nemzedékeket nevelt tudatos Erdély-ismeretre.

Folyóiratok és könyvek hasábjain éppúgy, mint előadásaival, személyes jelenlétével.

Egyébként akkor is irodalmunk köztársaságában érezhette volna magát, ha ki sem mozdul Villányi úti lakásából, ami nemcsak otthona, hanem – ez túlzás nélkül állítható –: egyszemélyes irodalomtörténeti intézet is. Méltán lehet büszke harmincezer kötetet számláló *bibliothékájára*, ahol minden a folyamatos munka kényelmét szolgálja. Akárcsak az MTA Irodalomtörténeti Intézetének a könyvtára, ahol számtalan antológiához, válogatáshoz, tanulmányhoz, monográfiához dokumentálódott. A könyvtár csendje – olvasható egyik vallomásában – folyamatosan megóvta a közéletben tapasztalható viharoktól. Még 1990 után is, amikor szerepet vállalt az új magyar közéletben. (Vö. 232: 7.)

2. Hosszú évtizedek az irodalom „mozgó világában”

Termékeny pályája során Pomogáts készített bibliográfiát;²⁵ összeállított antológiákat, nagy számban lírai és prózai válogatásokat. Számottevőek az írói arcéleket „közelképbe” hozó dokumentum-válogatásai. Munkái legteljesebb számbavétele a *Pomogáts Béla. Egy irodalomtörténész portréja* című kötetben olvasható. (49a)

Nagyszabású vállalkozása, a *Magyar irodalom Erdélyben* (2008–2011) mindenekelőtt a mélyszerkezetével lep meg. Pontosabban azzal, hogy „ikerkötetekből” építkezve mindenik irodalomtörténeti korszak (1918–1944; 1945–1968; 1968–1989) bemutatásához a korabeli irodalmi élet jól válogatott – ugyancsak kötetértékű – dokumentumait társítja.²⁶ A kiadó számára aligha lehetett „költészkímélő”, hogy az – eddig megjelent – 1812 oldal összerjedelemből 670 lap is megterhelte a nyomdászamlát, de ha arra gondolunk, hogy a budapesti szerző voltaképpen egy erdélyi irodalomtörténeti intézet helyett dolgozott, akkor koránt-

---

25 Pomogáts Béla: *Huszonöt év magyar prózája 1945–1969*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1970.

26 A beavatottak számontartják, hogy Pomogáts az 1990 utáni fejlemények számbavételéhez is hozzákezdett.

sem tekinthető „deficiteseknek” a csíkszeredai Pallas-Akadémia Kiadó jövőépítő „befektetése”.²⁷

Pomogáts nemcsak irodalomtörténetet ír, hanem a becserkészt forrásvidékek rejtett „titkaiba” is beavat. *Leletmentései* révén – egyik kötetének címére utalva – más értelmezési lehetőségek előtt is megnyitja az utat. A Kuncz-monográfiával Erdélyben figyelmet kelt és megbecsülést szerez. Így olyan dokumentumokhoz jut 1973. október 22-én, amelyeket későbbi köteteiben (*A transzilvánizmusban*²⁸ és a *Jelszó és mítoszban*²⁹) hasznosíthat. Irodalomtörténeti nyomozókedvének (szimatának?) köszönhetően ráérez arra, hogy mekkora eszme- és irodalomtörténeti értéke van a Szemlértől kapott – annak idején publikálatlan – dokumentumoknak. Előbb csak lábjegyzetben adja közre azt a körkérdest, (233: 201.) amelyik alapul szolgált a transzilvanizmusvitát kirobbantó tanulmányhoz, húsz esztendő múltán pedig dokumentumkötetet állított össze, amelynek élén az erdélyi gondolat nyolc évtizedéről értekezett – a korábbinál összefogottabb, okadatoltabb szinten. (127: 15–101.)

Szemlér 1937. július 20-án a következő levelet küldte szét nemzedéktársainak: „Egy megírandó tanulmányom kapcsán szükségem volna véleményedre az alább megírt három kérdésben. Igen kérlek, válaszolj röviden, de kimerítően. Azt is szeretném, ha válaszod nem késnék sokáig. Kérdéseim a következők: 1) mi a »transzilvánizmus« úgy, ahogy az erdélyi »irodalmi hős-kor« nemzedéke értelmezte, és miképpen értelmezted Te ezt a

27 Kántor Lajos arra figyelmeztet, hogy akár viszonylagos teljességet se várjunk a dokumentumrészekről, hiszen egy-egy korabeli vitának is csak a fontosabb mozzanatait idézheti fel. A bővebb tájékozottságot igénylők azonban fellapozhatják Pomogátsnak az irodalmi élet vitáiról megjelentetett kiadványait, mint amilyen a *Haza, a magasban*, a *Jelszó és mítosz* stb. Lásd még: P. B.: *Viták áramában*. Bevezető a *Jelszó és mítosz* kötethez. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003. 5–14.

28 Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus*. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

29 *Jelszó és mítosz*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Pomogáts Béla. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003.

fogalmat? 2) Milyen mértékben befolyásolt Téged irodalmi alkotásaidban a »transzilvánizmus«? 3) Gondolod-e, hogy a transzilvánizmus élő és ható jelenség ma is az erdélyi irodalomban vagy esetleg közéletben?” A körlevélre Bözödi György, Kiss Jenő, Kovács József, Nagy István, Szabédi László és Szenczei László választott. Valamennyien elvetették a transzilvanista ideológiát.

A válaszok közül Balázs Imre József 2004-ben a Szabédiét emeli ki – határozottsága és szigorú logikája okán. (18.) Rámutat arra, hogy a dokumentumkötet nem csupán az 1937-es ankét szűkebb kontextusát kínálja (Szemlér és Kós szövegeihez), hanem más írások és részben kapcsolódó viták beiktatása révén a harmincas évek tágabb közegében is elhelyezi azokat. „Ez a kontextus részben tágítja a vita körét, Babits Mihály, Jancsó Elemér, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő, Szenczei László és mások kötetbe gyűjtött írásaiból lényegesen többet megtudunk a korabeli irodalmi mozgásokról, mintha csupán a vitát elindító szövegekre lennénk tekintettel. Több hozzászólásban felmerül a harmincas évek erdélyi könyvkiadásának és piacának kérdése – hogy az Erdélyi Szépművéses Céh könyvei például milyen mértékben szólnak az erdélyi, és milyen mértékben a magyarországi közönséghez. Egyre hangsúlyosabbá válik a vita terebélyesedése során a nemzedéki ellentét problémája is, amely fokozatosan a »mitikus és szintetikus«, illetve a »realista és analitikus« írásmódok meddő vitájába megy át. [...] Azok a programnyilatkozatok, állásfoglalások, amelyek a harmincas években újra meg újra felbukkannak, és amelyeket Pomogáts Béla előszavában körültekintően vesz számba, sok mindent elárulnak az irodalmi élet mozgásairól, de magáról az akkor íródó irodalomról viszonylag keveset. Ezt a vita néhány résztvevője is megállapítja, amikor arról beszél, hogy a fiatalabb nemzedék szövegei valójában nem sokban térnek el a korábbiaktól.” (18.)

A Szabédi életművével behatóan foglalkozó Kántor Lajos az *Erdélyi sorskerék* írása idején több szövegváltozatot talált az író hagyatékában, és a mikrofilológia feladatául jelölte ki az egyes

szövegváltozatok egymáshoz való viszonyának megállapítását és azt, hogy „a leírt gondolatokból mit juttatott el Szemlér Ferrenchez, és mi az, amit csak az elküldetlen levelek (Székely Róza, a lelkiismeretes testvér által összegyűjtött) dossziéja őrzött meg a Lázár utcai otthonban”. (150.)

3. *Küzdelem a „nélkülözhetetlen előmunkálatok” hiányával*

A Román Akadémiának 1957-től volt Nyelvészeti és Irodalomtudományi Intézete Kolozsváron, de az csupán egy-két magyar irodalomkutatót alkalmazott. Igaz, Engel Károly és Mózes Huba forrásfeltárásokat is végzett. Engel a román–magyar művelődési kapcsolatok történetében excellált, Mózes Huba főként a két világháború közötti erdélyi magyar sajtó- és irodalmi élet, illetve irodalomtörténet tényfeltárásával tette magát nélkülözhetetlenné.³⁰ Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) vezetősége 1999-ben elhatározta ugyan egy Irodalmi Múzeum megalapítását, a Szabédi-emlékház udvarára tervezett ötszintes intézmény felépítéséhez azonban akkoriban nem sikerült anyagi támogatást szerezni. A ház tetőszerkezetének a megemlése ideig-óráig apasztotta az elhelyezési gondokat (Balogh Edgár, Domokos Géza, Engel Károly, Kacsó Sándor, Méliusz József, Nagy István könyvtári hagyatékára gondolok, illetve a Kriterion kolozsvári szerkesztőségének dossziéira); ám újabb két évtizedre volt szükség, amíg sikerült megoldást találni egy átfogóbb keret – az Erdélyi Magyar Irodalomtörténeti Intézet – feltételeinek a megteremtésére.

Amivel azt szeretném jelezni: amikor rászánta magát a *Magyar irodalom Erdélyben* tekintélyes korpuszainak a megírására, Pomogáts Bélának már azért sem volt könnyű dolga, mert csak részben számíthatott az előmunkálatokra. Igaz ugyan, hogy az 1970-től indult Kriterion Könyvkiadónál eleinte rendre jelentek

---

30 Lásd: Mózes Huba: *Sajtó, kritika, irodalom*. Kriterion, Buk., 1983.; *Forrása rég fakadt...* Kriterion, Buk., 1985.

meg a Romániai Magyar Írók sorozatának³¹ – Dávid Gyula szakértelmének köszönhetően – átgondoltan szerkesztett kötetei, a nyolcvanas évek derekáig folyt az irodalomtörténeti dokumentumkiadványok sajtó alá rendezése is, csakhogy a növekvő politikai nyomás a Kriterion munkáját ellehetetlenítette. „Az 1985–1990 között meghirdetett 39 mű közül 12 mű megjelentetése maradt el (köztük a Gaál Gábor-levelezés II. kötete, Makkai Sándor *Táltos királya*, Gellért Sándor *Levelek Tapiolába* című prózakötete, Benedek Elek regénye, az *Édes anyaföldem*, Bánffy Miklós *Erdélyi története*, Bárd Oszkár, Hervay Gizella, Létay Lajos versekötetei, [...] és Gaál Gábor kiadatlan tanulmányainak kötete); s éveken át a cenzúra által visszadobva végül is csak 1990 után kerültek az olvasó kezébe olyan kötetek, mint az Erdélyi Fialatok levelesládája, Molter Károly irodalmi levelezése, Benedek Elek levelezésének III. kötete, Dsida Jenő próza- és levelezéskötete, sőt a *Jégtörő Mátyást* és a *Ragyog egy csillagot* (két korábban Romániában már újrakiadásra került Tamási-regényt) tartalmazó kötet is, amelyet ugyanaz a cenzor dobott vissza 1989-ben, aki néhány évvel korábban kinyomtatásuk ellen nem emelt kifogást.”³²

A magyar klasszikusok 1945 és 1990 közötti szövegcsonkításairól ironikus látéleleteket készítő Szörényi László – kiváló filológiai groteszkjeiben – a megcsonkított irodalom fogalmát használta literatúránk kényszerű értéktorzulásainak érzékeltetésére. Kifejtette: jóllehet a rabság is alkalmas teljes értékű kultúra megszerzésére és teremtésére, az 1989 utáni évtizedekben mégis mindenképp a csonkaság a szembetűnőbb a magyar irodalomban. (276.)

---

31 (D. Gy.) [Dávid Gyula]: *Romániai Magyar Írók*. In: 254a: 735–739.

32 Szerencsémnek tarthatom, hogy Dávid Gyula idejekorán felhívta figyelmemet a mikrofilológiai tényfeltárás nélkülözhetetlenségére. Semmit ne vegyek „készpénznek”, mert minden irodalmi szövegnek/dokumentumnak vannak/lehetnek csonkolt változatai is. Sajnos, ez utóbbiak „rezisztenseb-
bek”. (Gondoljunk csak arra, hogy mennyi vesződéssel járt az *Ábel* első mondatának „rehabilitálása”.)

Láng Gusztáv szerint a szovjet rendszer ideológiai korlátai akadályozták korábban, hogy a magyar irodalom részeként kezeljék a felvidéki, vajdasági, erdélyi, kárpátaljai stb. magyar irodalmat, hiszen „szellemi revíziónak, határsértésnek” tekintették a magyarországi érdeklődést. Miközben a „nemzetiségi” vagy „kisebbségi irodalomnak” nevezett termést nem tartották számon a környező országok literatúrájában. Magyarországon pedig „az 1950–1960-as években folyamatosan zajlott egy feledtetési akció. Nem illett sokat tudni és beszélni Erdélyről. A könyvtárakból eltűntek az erdélyi írók kötetei, és nem adták ki újra azokat”. Remekművek „törlődtek ki a magyar irodalmi emlékezetből, mert ki akarták törölni őket”. Holott Szántó György harminc kiadásban megjelent *Stradivarija* akár Esterházy Péter *Harmonia Caelestis* regényelődjének is tekinthető. (171.)

Az erdélyi szerzők művei „visszatérésének” nemcsak a „szomszéd népek érzékenysége” volt az akadálya. A kolozsvári egyetemről a szombathelyi főiskolára átkerülő Láng Gusztáv ot-tani hallgatóit „tesztelve” meglepően tapasztalta, hogy azok egyetlen erdélyi prózaírót tudtak megnevezni, Tamási Áront, és egyetlen költőt, Aprily Lajost. Akkor döbbsent rá Láng arra, hogy mennyire „megviseli” a műveket, ha kihullnak az olvasottság eleven áramából. Az irodalom művek rendszere is – hangsúlyozza ő is; „az olvasó számára a kortárs művek egymást segítenek értelmezni, bekerülnek egy értelmezési hálóba, s amely mű ebből kimarad, évek vagy évtizedek múltán aligha számíthat kedvező – vagy értékének megfelelő – fogadtatásra.” (172.) Egy kézikönyv természetesen nem vállalkozhat a feledtetési akcióban kárvallottá vált művek elővarázsolására, de arra igen, hogy a művek értéklényegére mutató jegyek világosan indokolják „rendszerbe illesztésüket”. (172.)

A kilencvenes éveket illetően magam az *öncsonkító irodalom* megjelölést érzem az *Ars Mutilandi Hungarica* legfőbb sajátosságának – nemcsak erdélyi vonatkozásban. A rendszerváltás után már nem az Elmeország emberei semmisítik meg a kisebbségi magyar író kéziratos hagyatékát, hanem sok esetben maguk a

méltatlan utódok. Úgy látszik, semmit nem tanultunk a két világháború közötti időszak, illetve az 1944 utáni évtizedek „pusztítás-történetéből”. Az állandó megfélemlítettség légköre átcsapott volna a beteges érdektelenség állapotába?

Több mint félszázados kutatói tapasztalat összegezeképpen ezért írhatta le műve bevezetőjében a *Magyar irodalom Erdélyben* szerzője: „az irodalomtörténész morálját mindenekelőtt a könyvtári és levéltári szorgalomnak, az íróasztal mellett végzett kitartó munkának kell megalapoznia és képviselnie”. (241: 11.)

VI. A generikus elemzés megszállottja

Béládi Miklósról írt 1999-es visszatekintésében Pomogáts azokkal a kihívásokkal néz szembe, amelyek a rendszerváltást követően az új poétikai és elméleti iskolák (Wolfgang Kayser, Roman Jakobson és Emil Staiger nézetei, az „új kritika”, a strukturalizmus, a szemiotika, a hermeneutika, a recepcióesztétika) hoztak divatba, és arra a következtetésre jut, hogy az újonnan bevezetett műelemzési módszerek nem tették feleslegessé azt a történeti elvet és módszert, amely addig megszabta az irodalomtörténet-írás feladatkörét. Az *Érintkezési pontok*, a *Válaszutak* és az *Értékváltozások* szerzőjéhez hasonlatosan becsüli a műelemzés körében kialakult új módszereket, tanult is belőlük, mindenekelőtt azért, mert ezek megerősítették abban a meggyőződésében, hogy az irodalmi alkotásnak saját érvényessége van; és korántsem a politika vagy az ideológia feladata az, hogy kijelölje az irodalmi értékek irodalomtörténeti helyét. Akárcsak Béládi, ő is abban reménykedett, hogy azok, akik „az irodalmat pusztán szövegnek tekintik, és mint ilyent ítélik meg, és azok, akik az irodalmat a nemzeti identitás letéteményeseként értelmezik, ki tudnak egyezni egymással, és az értelmezés világában létrejöhet valamiféle szintézis. (235.)

Következőképpen a generikus elemzést gyakorolta. A művek vizsgálatához figyelembe veszi az alkotó személyiségét, ismere-

teit és életkörülményeit, a mű keletkezését befolyásoló tényezőket, az alkotás társadalmi és történelmi meghatározottságát. Mindig bőséges adatbázis áll rendelkezésére ehhez, amiként a stilisztikai szempontok érvényesítéséhez is. Ez kitűnt már kritikusai tevékenységének kezdetétől, a hatvanas évek derekától, amikor a szokványos recenzióknál igényesebb bemutatásra vállalkozott: a portrévá bővült műelemző írásából „már-már egy kortársi irodalomtörténet körvonalai rajzolódnak ki”. A megállapítás a Kántor Lajosé, aki egységben látja/láttatja pályatársa kritikusai és irodalomtörténeti krédóját. Ez pedig így hangzott: „harc az esztétikai elfogultságok, a csoportszemlélet meghatározta tiltások és kitagadások, igazságtalanságok ellen”.³³ Ekként vált – miként Juhász Ferenc írta – a haza „önkéntes közalkalmazottjává”, olyan „cselszövővé”, akinek sugalmazása mindig „a társadalmi jóra int, a társadalmi rosszra légyint”.³⁴

A legtalálóbban alighanem Rónay László jellemzi Pomogáts műelemző módszerét: „rövid képet rajzol az íróról, a vers keletkezésének történeti-társadalmi háttéréről, majd az életműről, s csak azután bontja szét a művet, rámutatva annak apró jellegzetességeire, melyek művészi hatását biztosítják, s e tevékenysége végén, mintegy a bejárt út összegezéséül, ismét egységben, most már teljességében mutatja be a műalkotást.”³⁵ Arcképvázatai azért élményszerűek, mert portréfestéseivel közel visz az alkotó egyéniség belső világához. Pályaképeit az életművek egységének és a műalkotások külön világának felfedezése teszik vonzóvá. „A mű és személyiség jellegzetességeit s törvényszerűségeit fürkészi – állapítja meg Fülöp László. – Van mondanivalója a poétikai rétegekről, a formateremtés sajátosságairól, az esztétikumról. De talán még inkább lekötik figyelmét azok a jelentés-tartalmak – eszmei, erkölcsi, társadalmi, filozófiai közölnivalók –, amelyeket a regények, novellák, versek sugároznak, s vég-

---

33 Kántor Lajos: *Pomogáts Béla: Sorsát kereső irodalom*. In: 8.

34 Juhász Ferenc: *Pomogáts Béla hetvenedik születésnapjára*. In: 8: 364–366.

35 Rónay László: *Verseik közléről*. In: 8: 110.

eredményben érvényes és korszerű magatartásmintákká sűrítnek.”³⁶

Makay Gusztáv egyenesen az *értelmezés művészetéről* értekezik Pomogáts „rendteremtő” munkássága kapcsán. „Jellemző műfaja a szigorúan vett irodalomtörténeti tanulmány és a szinte olvasmányos esszé összeolvasztása. Tanulmányai hol miniatűr monográfiák, hol tömör arcképek, hol – egy-egy kristályosodó szempontot alapul vevő – esszék.” Javára írja, hogy nem hódol a divatos ezoterizmusnak, a szakmai műszavak mindent ködbe burkoló tobzódásának. Előadása racionálisan világos, egyértelmű, szabatos, mégsem színtelen vagy unalmas. „Precíz megfogalmazásai mögött alapos, lelkiismeretes kutatói munka rejlik, megállapításai nemcsak okos ötletek, hanem javarészt irodalomtörténeti érvényűek. Nem intuícióval, hanem racionalista felismerésekkel dolgozik. Nem impresszionizmus vezérli, hanem objektivitásra törekszik.”³⁷

Mindez még szemléletesebben körvonalazódik a monográfiaírás során. A *Fekete kolostor* elemzésekor Pomogáts kitér az író korábbi kísérleteire (*Felleg a város felett*), a mű világirodalmi konnotációira (Zweig, Remarque, Hemingway, Dosztojevszkij), a francia internálótábor mindennapjaira, dokumentum és fikció viszonyára, az emlékirat-irodalom sajátosságaira. Majd megállapítja: „Kuncz leír, ismerttet, lehetőleg minél pontosabban követi a tényeket. Tárgyilagossága mégsem a természettudós szenttelen figyelme, nem úgy tanulmányozza fogolytársait, mintha egy különös akvárium lakói lennének. Aki a *Fekete kolostort* olvassa, megérzi a részvétet, Kuncz rokonszenvét, szánalmát hősei iránt, s megérzi azt is, hogy nem kívülállóként beszél róluk, olyan közösségről ír, amelyhez maga is tartozott. Dosztojevszkij kutató figyelmét, realiztikus emberábrázolását és fájdalmas részvétét leste el.” (240: 205.)

---

36 Fülöp László: *Pomogáts Béla: Sorsát kereső irodalom*. In: 8: 96.

37 Makay Gusztáv: *Az értelmezés művészete*. Pomogáts Béla: *Sorsát kereső irodalom*. In: 8: 78–83.

Korszakátfogó szintéziseiben is következetesen ragaszkodik Pomogáts a vizsgált periódust megelőző fejlődési szakasszal való kapcsolatteremtéshez, a tovább élő hagyományok szervezésével teszi „életrevalóbbakká” az újabb fejleményeket. A „hosszmetszetben” a fejezetek műfaji összefoglalásai állapotrajzokként jelennek meg, és az összegezés szinkroniáját erősítik. A kronológiai sorrendbe állított szinkronmetszetek egymásutánja pedig a szintézis összhangzattanát. Ezért gondolta Szabó Zoltán kolozsvári stílustörténész azt, hogy az irodalomtudós teljesítménye későbbi kutatások kiindulópontja, alapja és forrása lehet.³⁸

VII. Monográfiák, irányzatok

1. A Kuncz-monográfia távlatnyitása

Pomogáts Béla pályakezdését Kuncz-monográfiája tette emlékezetessé. Ez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy műve megírásakor olyan irányzatok, mozgalmak és műhelyek kerültek a látókörébe, amelyekkel a második világháború után nem foglalkozott érdemben az irodalomtörténet-írás. A Kuncz-kutatások révén felfedezett Nyugat és Erdélyi Helikon szellemi áramkörébe kerülve rálátása nyílt mind az *Európa az én hazám* távlatnyitó jövőképre, mind pedig az *Erdély az én hazám* – Trianon utáni – realitásaira.

A magyar irodalom szolgálatában című – a hetvenéves Pomogáts Bélát köszöntő – kötet mintegy félszáz írást tartalmaz, ebből öt foglalkozik a Kuncz-monográfiával, három a népi líráéval, kilenc pedig a helikoni ideológiát bemutató irodalomtörténeti áttekin-téssel. (Ami jelzés csupán, és korántsem jelent bibliográfiai teljeseget.) A Kunczról írt „igazságkereső és igazságtevő munka” olyan tájékozottsággal rajzolta meg a két világháború közötti er-

---

38 Szabó Zoltán: *Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. In: 8: 161–166.

délyi magyar irodalom erővonalait – ismerte fel Rónay László –, hogy abban „szinte kényszerítő erővel ott rejtett a folytatás”, nemcsak a helikoni irodalomszemlélet feltérképezésének időszerrősége, hanem az erdélyi irodalomtörténet megírásának készítése is.³⁹

Az 1956-ot követő évtizedben született munka voltaképpen a „transzilvánista” (a szerző szóhasználata!) irodalomról adott képet, ami akkoriban még kihívó újdonságnak (ellenzéki gesztusnak) számított, minthogy a hivatalos irodalomtörténet-írás jószerint csak a régi Korunk táborához tartozók osztályszempontú munkáit tekintette irodalomnak.

A *Változó Erdély* tanulmányait, vallomásait és naplójegyzeteit olvasva újólag meggyőződhettem arról, hogy a családi indításnak és az idejekorán átélt irodalmi/művészeti élményeknek mennyire meghatározó szerepük van a tudatos magyarságismeret kialakításában. (246.) A budapesti születésű Pomogáts Béla alig múlt hatéves, amikor az észak-erdélyi bevonulásból megtérő édesapja egy román nyelvkönyvet tesz elébe; első „moziélménye” a visszacsatolást megörökítő dokumentumfilm látványa 1941-ben. Ezt követően valósággal falja a családi könyvtárban, majd a nagy hírű piarista gimnáziumban felfedezett erdélyi tárgyu műveket. A *Fekete kolostort* már annak a tudatában veszi a kezébe, hogy édesanyja, dr. Bezilla Erzsébet, aki fiatal orvosként a Herczog klinikán dolgozott, ismerte Kuncz Aladárt. Az életből távozót. Bizonyára ennek a megrázó „indításnak” is köze van ahhoz, hogy a későbbi monográfiáiról negyedéves bölcsészhallgató korában – 1956 szeptemberében! – épp Kuncz Aladár irodalomszervezői munkásságát választja egyetemi szakdolgozata tárgyául. A nyiladozó szellemi szabadság és az ígéretesnek mutakozó közszellemváltozás légkörében ugyanis már arra kereste a választ: az irodalom „mint szellemi és nemzeti intéz-

---

39 Rónay László: *Oththon a világban*. Napjaink, 1986. 12. 28–29. Ua. in: 8: 219.

mény” kisebbségi helyzetben miként tehet eleget felismert szerepvállalásainak?

A dolgozat elkészült, írója a megszerzett diploma birtokában gyakornoki álláshoz is jutott az MTA Irodalomtudományi Intézetében, ám munkához már nem kezdhetett, mert egy őszi éjszakán a Gyorskocsi utcai „vizsgálati osztályon” találta magát. Tököli internálótábor, rendőri felügyelet, állástalanság, technikai tanárkodás következett, amíg 1965-ben – Bodnár György, Béládi Miklós, Czine Mihály és Rába György jótállásával – régi munkahelyén ismét szellemi alkotómunkára alkalmas környezetbe kerülhetett. Ahol sürgősen hozzálátott régóta dédelgetett Kuncz-témája újbóli – immár monografikus igényű – feldolgozásához. Az 1968-as „európai nyitást” előkészítő időszak – jóllehet csak átmenetinek bizonyult – kedvezett a történelmi tisztánlátásnak, a korábbi téveszmék kritikai szemléletének, az irodalom „önfelszabadító” harcának. Mindez jótékonyan hatott az 1968 nyarán – nem kis huzavona után – napvilágot látott akadémiai kiadvány szemléleti megalapozására. Ugyancsak előnyére vált az ígéretes irodalomtörténeti pályakezdést reveláló műnek, hogy szerzője a tököli internálótáborban szerzett tapasztalatai birtokában nagyobb empátiával szólhatott a francia fogságot túlélte Kuncz Aladár munkásságáról. Arról a nyugatos kultúrán nevelkedett magyar íróról és erdélyi irodalomszervezőről, aki – „európai szintű” megaláztatásai ellenére, vagy éppen azért?! – kisebbségi helyzetében is az európai szellemet képviselte.⁴⁰

A Németh Lászlóéhoz hasonlatos háromhetes romániai útja során – 1969 januárjában – ez volt az „útlevele” mindazokhoz, akiket Bukarestben, Brassóban, Marosvásárhelyen és Kolozsváron felkeresett. Merthogy a kötet megjelenésének a híre mindenhol megelőzte a szerzőt. Ami nem csoda, ha ehhez azt is hozzá-

---

40 Magam ennek a monográfiának az alapján ismerkedtem meg az irodalomtörténetész Pomogáts Béla szemléletével és munkamódszereivel, amikor a Kriterion Könyvkiadó számára elvállaltam a *Közlelképek* című kismonográfia-sorozat szerkesztését.

vesszük: akkoriban Kós Károlyról és társairól a Népszabadság cikkírója (is) mint „veszett nacionalistákról” beszélt.

A Kuncz-monográfia második (javított és bővített) kiadása 2001 elején jelent meg a Kritérionnál, az erdélyi klasszikusainkat és kortársainkat bemutató – értékmentésre és értékkeremtésre egyaránt ösztönző – sorozat darabjaként. A két kiadás egybevetéséből egyértelműen kiderül, hogy a szerzőnek az „irodalmi értékrendváltás” idején sem volt oka alapvetően „javítani” pályakezdő műve szemléleti betájolásán.

Az a tény, hogy ez a kötet immár Kolozsvárt láthatott napvilágot, önmagában is jelzésértékű. A szellemi elszigeteltség és leépülés évtizedei után újlag az „építő Erdély” képét sugallja. Hogy ennek a körvonalai egyre biztatóbban kirajzolódnak – miként a változó Erdély változatlan gondjait, önértéktudat-erősítő eredményeit és jövőteremtő célkitűzéseit szemrevételező újabb és legújabb keletű Pomogáts-könyvek tanúsították –, abban érdemi része van a Kuncz-monográfia megalapozásának. A szerző integráló személyisége azóta is történelmi századokat, történelmi országrészeket, szellemi/irodalmi irányzatokat, nemzedékeket, alkotói műhelyeket és „öntörvényű” egyéniségeket köt össze a Kárpát-medencében, illetve a nyugati diaszpórában. Sokrétű életművének csupán egyik vonulata az Erdély-ismeretet 1968 óta folyamatosan gazdagító könyveinek sora. Ámde ez korántsem „oldalági” melléktermék – önmagában is életművel felérő szellemi teljesítmény.

Annak idején megkönnyítette könyvszerkesztői munkámat, hogy középiskolás korom óta ismertem Lőrinczi Lászlót, az *Utazás a Fekete kolostorhoz* szerzőjét, aki szívesen megosztotta velem Kuncz-kutatásainak fejleményeit.⁴¹ Ahová közvetlenül 1956 után Pomogáts nem juthatott el, ott a kultúrdiplomáciai szempontokat érvényesítő – világirodalmi műveltségű – Lőrinczi pótolhatatlan munkát végzett. Az irattárak helyszíni átvizsgálásával,

---

41 Vö.: Cseke Péter: *Zarándokutak a Fekete kolostorhoz, avagy egy remekmű kultúr-diplomáciai szolgálatá*. Helikon, 2018. 24.

illetve a fordítók számbavételének igényével. Második útja tulajdonképpen ebben excellál. De nemcsak esszétet, tanulmányokat adott közre a *Fekete kolostor* szereplőiről, színjátékban is feldolgozta annak „hihetetlen” epizódját, a szökés motívumát. Az EMKE székhelyén őrzött Lőrinczi-hagyaték leltárában novellákat, regényeket, egy- és háromfelvonásos színpadi műveket találunk. Köztük a Kolozsvári Állami Magyar Színházban bemutatottat, *A szökést*.⁴²

Nem véletlen, hogy az *Utazás* harmadik kiadása Kuncz fogolytársának, Bárczi Gézának az 1976-os indoklásával zárul: „Kuncz egyáltalán nem történelmet írt, ahol a részletek pontos hűsége jogos kíváncsi, hanem mint maga is meghatározza művét, regényt, mélybe markoló személyes élményeken alapuló regényt. A fogolytábor atmoszférájának, illetőleg a tábor kis magyar társadalmának lelkivilága a különféle jellemeken átszűrve, hangulata, vágyai, gyötrődése, életkörülményei teljesen hitelesen kerekednek ki mesteri ábrázolással a nagyszerű könyvben...” (176: 145.) Ezért lehetett a *Fekete kolostor* a kisebbségi lét modellje is – mint azt Láng Gusztáv a Ceaușescu-korszak utolsó évtizedében megfogalmazta, s amelynek gondolatfutamaival a rendszerváltás után még inkább szembesülhettünk: „Benne van e lét abszurditása, de annak feloldása is a kisebbségi lét sajátos értékképző jellegének feltételezésével; benne van a többsége »jobbjaival« létesített emberi kapcsolat igénye – a kisebbség szenvedése a többség számára is lelkiismeret-ébresztő, jószágesszmenyt reveláló, tehát humanizáló! –; benne van e jószágkultuszban az úgynevezett kisebbségi humánium társadalmi kérdésektől el-elszakadó általánossága és a transzilvanizmus osztályfölletiség-elve (mely szerint a kisebbségi ember számára a kisebbségi státus meghatározóbb, mint társadalmi hovatartozása).”⁴³

---

42 Lőrinczi László hagyatéka. EMKE – Szabédi Ház. 5 doboz.

43 Láng Gusztáv: *Élet és utópia*. A Kuncz-életmű kérdései. In: 162: 363–375.

2. Az „erdélyi gondolat” mélyáramában

Aligha meglepő, hogy a Kuncz-monográfia sikere után Pomogáts Béla a transzilvanizmus irodalmi hatástényezőjével foglalkozik; ha csak az nem, hogy 1977-ben született munkájának eszmetörténeti jellegű alcímet adott (*Az Erdélyi Helikon ideológiája*). Igaz, egyébként sem kerülhette volna ki az erdélyi gondolat belső dimenzióiban való mélyebb merítkezést. Hiszen a *Fekete kolostornak* az írói világképe maga a transzilvanizmus. (Vö.: 20.)

Nem kétséges, hogy serkentőleg hatott munkája megszületésére mindenekelőtt magának az Erdélyi Helikon szerkesztőjének a személye. Az esszéíró Kuncz Aladár már a folyóirat beköszönő cikkében így jellemzi az erdélyi magyar irodalmat: „erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus”, (165.) majd közli Babits *Európaiság és regionalizmus* című esszejét, amely tudatosítja: „Európa a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán a magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniük a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.” A világpolitikai perspektíva mellett a műértelmezések szempontjából is meghatározónak ítéli a regionalizmus szerepét: „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhasanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani”. (15.) Ezeket az értékeket akarta felszínre hozni Kuncz is, amikor folyóiratában elindította a „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovatot, kitekintésül az akkori Európa más kisebbségeinek (provanszál, ír, katalán, szudétanémet, zsidó) szellemi életére.

Kuncz reményei valóra is váltak. Hiszen rendre beértek az erdélyi magyar irodalom olyan kiemelkedő művei, mint Dsida Jenő költészete, a prózában az *Ábel* és a *Jégtörő Mátyás* (Tamási Áron), az *Erdélyi történet* nagyszabású trilógiája (Bánffy Miklós), *Az országépítő* (Kós Károly), a *Tibold Márton* (Molter Károly), a *Fekete éveim* (Szántó György), a *Farkasverem* (Wass Albert), a drámában az *Énekes madár* (Tamási Áron), a *Martinovics* (Bánffy Mik-

lós) a Korunk táborában, a „tiszta osztályvonal irodalma” terén pedig az *Új pásztor* (Szilágyi András), Nagy István novellái és *Özönvíz előtt* című drámája. Csakhogy Kuncz halálával (1931) az Erdélyi Helikon nemcsak kiváló szerkesztőjét, de az „erdélyi gondolat” és irodalom folyamatos megújulásra, önkorrekcióra képes vezéregyéniségét is elveszítette. A harmincas évek első felében pedig megjelenik az új erdélyi írónemzedék, amely határozott szociográfiai érdeklődéssel fordult a társadalom hétköznapijai és problémái felé, ugyanakkor kritikusan nézett szembe az „erdélyiség” programjával, annak illúziós elemeivel és addigi írói gyakorlatával.

A II. világháború után a transzilvanizmus jó ideig a dogmatikus marxista kritika céltáblájává vált – olvasható Dávid Gyula tollából a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikonban*. „Tárgyszerűbb értékelése csak az 1960-as évek második felében kezdődött meg: irodalomtörténeti munkákban az első időkben még mindig »osztályharcos szellemben« torzítottan (*A magyar irodalom története* 6. kötetében, Bp. 1966) vagy a transzilvanizmust romániaisággá »tágító« koncepció (Balogh Edgár), a Kós-örökségnek az osztályharcos hagyományok sorába állítása formájában (Czine Mihály és Varró János). Egy hitelesebb értelmezésnek volt előjátéka a Kritikában Pomogáts Béla, E. Fehér Pál és Tordai Zádor részvételével lezajlott vita (1973. 8, 1973. 11), majd kiteljesítője a helikoni vonulatba sorolható írók műveinek és a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti dokumentumoknak az (újra)kiadása a *Romániai Magyar Írók* sorozatban.” (257b: 924–936.)

Beláthatjuk, hogy igényei szerinti monográfiát a hetvenes évek első felében aligha írhatott volna Pomogáts a transzilvanizmusról. Nem támaszkodhatott például olyan alapvető jelentőségű gyűjteményekre, mint amilyen a Marosi Ildikóé. (6.) Igaz ugyan, hogy a Kriterionnál – Dávid Gyula elgondolásai alapján – folyt a helikonista írók műveinek újradradása, ám ezek többnyire csonkoltan „csúsztak át” a cenzúrán.⁴⁴ A korabeli folyóira-

---

44 Lásd: (D. Gy.) [Dávid Gyula]: *Kriterion Könyvkiadó*. In: 252: 270–281.

tok és hírlapi közlemények felkutatása révén azonban azt is bizonyítottan láthatta, hogy a történelmi Erdélyben született transzilván eszmekör két világháború közötti újraéledése történeti szükségszerűség volt, funkcionalitása a korabeli erdélyi magyarság létviszonyaiból fakadt: a önálló államiság nélkül miként lehet megőrizni a nemzeti önazonosságot? Ennek sugallása több volt irodalomtörténeti feladatnál. Nemcsak kisebbségi, hanem nemzeti létértelmezés. Nélkülözhetetlennek bizonyult vállalkozása abból a szempontból is, hogy ideológiákban gazdag irodalmunk történetéből épp az *ideológiák jellemzése* hiányzott a leginkább.⁴⁵ Nem a transzilván ideológia történetét írja meg, ellenben történeti mozgásában szemléli/mutatja be a jelenséget. Eljárása hatékonysága hamar megmutatkozott: Erdélyben felerősítette a transzilvanizmusértelmezéseket.

Az avantgarde, illetve baloldali eszmeiségű irodalom feltárása számára a hatvanas évektől kedvező volt az ideológiai-politikai erőter, csak a cenzúráviszonyok 1968 utáni „lazulása” tette lehetővé a helikoni értékteremtés fokozatos jelzését. Ám így is az Erdélyi Helikonról és a Termésről írt első eszme- és irodalomtörténeti tanulmányok csak a Kriterion második évtizedének kezdetén jelenhettek meg. Lényeges azonban, hogy amint tisztult az avantgarde és a „baloldali forrásvidék” képe, úgy nőtt meg a természetes igény a Helikon-övezet, illetve a „népi” irányzat története iránt. (233: 6.) Pomogáts könyve, *A transzilvánizmus* végül is csak 1983-ban láthatott napvilágot, ami ismét arra vall, hogy a kézirat életre keltéséhez addig nem volt alkalmas a magyarországi politikai-ideológiai erőter. Főként az nem. Hiszen a transzilvanizmus kitarató ígéhirdetőjét, Kós Károlyt „megrögzött nacionalistának” tekintette akkoriban az MSZMP szócsöve.

Marosi Ildikó kétkötetes munkájának olyan tanulmányok voltak a „szálláscsinálói”, mint Gáll Ernőtől *Az „erdélyi lélek”*: mí-

---

45 Vö. Füzi László: *Egy regionális ideológiáról*. In: 8: 179–183.

tosz és valóság,⁴⁶ Nagy György elmélyült eszmetörténeti megközelítései,⁴⁷ vagy Láng Gusztáv irodalomtörténeti jegyzetei a transzilvanizmusról.⁴⁸ Közben megfogalmazást nyert az erdélyi gondolatnak az irodalom dimenzióin túli s a megváltozott körülmények ellenére is érvényes aktualitása. „A transzilvanizmus – írta Fábíán Ernő – csak egy demokratikus politikai konszenzus keretében válhatott volna hatékonyvá. Amiből következik, hogy amennyiben egy ilyen konszenzus és annak alapfeltételeként egy új, korszerű azonosság-ideológia megteremtése napirendre kerül, kiindulópontul szolgáló ideológiai minták sorából a transzilvanizmust semmilyen körülmények között nem szabad kifelejtenünk”. (81: 7.)

A tudományos tárgyilagosság jegyében Nagy György nem fogadta el sem az egyoldalú historizálást, sem a jelen értékszemponjtainak a múltra való visszavetítését, illetve az egymástól lényegesen eltérő szellemi-kulturális törekvések egybemosását. Nem látta bizonyíthatónak az olyanszerű kijelentéseket, miszerint az erdélyi népek közötti kapcsolatokban örökké csak az elkülönülés tényezői hatottak, s a román–magyar viszony alakulásában is mindig a szembenállásnak volt meghatározó szerepe. Kacsó Sándorra hivatkozott, aki az 1938-as transzilvanizmusvitában máig ható érvénnyel leszögezte: „Az erdélyiséget nem az éppen uralkodó nemzet, még kevésbé a politikai hatalmat gyakorlatilag is birtokló osztályok hivatalos történelmében kell keresni elsősorban, hanem sokkal inkább azon az oldalon, ahol a szabadságért, a szabadabb szellemért, a humanizmus gyakorlati megvalósításáért verekedni kellett!” (133.)

---

46 Gáll Ernő: Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság. Utunk, 1972. 30., 31. Ua. in: 93: 32–48.

47 Nagy György: *A kezdeti transzilvanizmusról*. Korunk 1973. 1652–1658; uő: *Gondolat és funkció*. Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához. Korunk, 1977. 2. 250–254; uő: *Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom*. Egy eszme-és magatartásrendszer elsődleges összetevőiről. Korunk, 1981. 739–744.

48 Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvanizmusról*. Utunk, 1973. 50.

Hogy Pomogáts annak idején az eszmetörténeti megközelítést helyezte előtérbe, azt a későbbi értékelések is igazolták. K. Lengyel Zsolt például úgy látja, hogy ez a politikai ideológia 1918 előtt a magyar államkereteken belül a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségében nyert megfogalmazást,⁴⁹ 1918 után pedig Romániában vált kultúrpolitikai, cselekvési és irodalmi programmá, amely a kényszerűen önállósult magyar szellemi élet megteremtését és intézményeinek kifejlesztését tűzte ki céljául, s programja nyomán „Erdély lelkét” kívánta a szépirodalom eszközeivel kifejezésre juttatni.⁵⁰

A *Jelszó és mítosz* című 2003-as kötetben maga Pomogáts is visszatér a transzilvanista ideológia kérdésköréhez, és nagyobb történelmi távlatban is úgy látja, hogy annak legtöbb tétele szervesen beépült az erdélyi magyarság közösségi tudatába, az erdélyi gondolat a nemzetiségi önismeret és a történelmi és kulturális hagyomány szerves része lett, egyszersmind a közös cselekvés: a politikai akarat érvényesítését, a kulturális szervezőmunka megalapozását szolgálta.⁵¹

Amiből arra is következtethetünk, hogy az irodalmi nemzet arculatépítésének témái „körkörösén” visszatérnek Pomogáts életpályájának egy-egy meghatározó szakaszában. Az „erdélyi gondolat” eszmei háttérét kutató 1983-as kötetének végkicsengése szerint az igazi probléma 1937-ben nem az volt, hogy miért

---

49 A transzilvanizmus kezdetei a 19. század utolsó harmadára nyúlnak vissza, amikor az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően Magyarország erőteljes polgári fejlődésnek indult, ami a vidék fokozatos gazdasági és szellemi lemaradásával, alkotóerőinek a központ felé irányulásával járt együtt. Az irodalomban viszont már az 1870-es évek közepétől jelentkeztek olyan törekvések, amelyeknek célja Budapest elszívó hatásával szemben egy-egy vidék szellemi erőinek tömörítése volt. Ez a törekvés hozta létre 1876-ban a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságot, 1881-ben az aradi Kölcsey Egyesületet, 1888-ban a Kolozsvárt alapított Erdélyi Irodalmi Társaságot, a nagyváradi Szigligeti Társaságot, 1906-ban a temesvári Arany János Társaságot.

50 K. Lengyel Zsolt: *A meghíúsult kompromisszum*. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években. In: 157: 217–264.

51 Pomogáts Béla: *Viták áramában*. In: 127: 5–14.

nincs (vagy van) transzilvanizmus, hanem az, hogy miért nincs *többé* transzilvanizmus. Azért nincs – állapította meg –, mert „az erdélyi gondolat” történelmi szerepe véget ért, mint tudatforma és ideológia az eszmetörténet tárába került. „A változó idők súlyos realitásai határozottabb ideológiát és radikálisabb progressziót követeltek. A nagyromán nemzetiségi elnyomás és a nagy-magyar revanspolitika kettős kihívásával szemben a magyar kisebbségnek a nemzetiségi realizmus és demokratizmus hatékonyabb magatartását kellett kialakítania.” (233: 193–206.) Balázs Imre József figyelt fel arra, hogy a 2003-as kötet kísérő tanulmányában csupán árnyalatnyit módosult a szerző álláspontja: „Az »erdélyi gondolat« történelmi szerepe *egy időre* véget ért, a változó idők súlyos realitásai határozottabb és radikálisabb progressziót követeltek. A nagyromán nemzetiségi elnyomás kihívásával szemben a magyar kisebbségnek a nemzetiségi realizmus és demokratizmus magatartását kellett kialakítania.” Ebből arra következtet az újabb nemzedékeket képviselő irodalomtörténész, hogy Pomogáts ma a transzilvanista gondolat folytonossága mellett foglal állást, de nem kíván azonosulni egyik fél megállapításaival sem. (18.)

Pomogáts könyvének utóéletéhez nemcsak a *Jelszó és mítosz*-vita széles medrű dokumentálása tartozik hozzá. Fábián Ernő 1982-es ajánlása nem sikkadt el a kommunista vészorszakban sem. Pontosabban: elsőként került előtérbe. A Molnár Gusztáv szervezte Limes-kör tagjai – Fábián jelenlétében – „neotranszilvanista eszmecserét” folytattak róla, amelynek problémafelvető szövege Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című 1986-os kézírata volt.⁵² Ennek a „hamu alatt őrzött parazsából” lobbant lángra 1990–1991-ben a Sepsiszentgyörgyön indított Európai Idő hasábjain az újabb transzilvanizmusvita, amelyben „az értékszempontok a teljes elutasításig menően megváltoztak”.⁵³ Fábi-

---

52 A kötet – „Tiltott könyvek – szabadon” haskötővel ellátva 1992-ben látott napvilágot a Kriterion Századunk sorozatában.

53 (D. Gy.) [Dávid Gyula]: *Transzilvanizmus*. In: 252b: 924–936.

án Ernő, Kántor Lajos, Láng Gusztáv azonban az erdélyi gondolatnak a kisebbségi magyarság identitásának és kultúrájának védelmében betöltött szerepét emelte ki.

„Neotranszilvanista” programmal lépett fel a 2000. év tavaszán Marosvásárhelyen a kétnyelvű Provincia szerkesztőbizottsága (a román kiadás felelős szerkesztője Al. Cistelean, a magyaré Molnár Gusztáv volt): „Eljött az ideje egy közös fórum megteremtésének az erdélyi és bánági nyilvánosságban, amely a viták korszakából átlép a dialógus korszakába.” Érvelésük lényege: „Nem akarjuk, hogy a mi provinciánk ezután is egy harmadrangú ország másodrangú tartománya legyen.

Azt akarjuk, hogy Erdély centrummá váljon. Nem mások fölé, hanem egyensúlyban és partnerségben más centrumokkal.

Olyan Erdélyt akarunk, amelyben a vallási, etnikai, kulturális különbségek kölcsönösen kiegészítik egymást – az egész térség javára. [...] Európai erdélyiséget akarunk, amely ezeket az eltérő hagyományokat és identitásokat modern, az egységesülő Európa szellemiségéhez közelítő konzociatív rendszerbe tudja foglalni.”⁵⁴

A Provincia rövid életű volt, az autonómatörekvések újabb kori felerősödése azonban az európai erdélyiség gondolatát a jelenben is tovább élteti.

Ugyancsak 2000-es marosvásárhelyi fejlemény a Helikonról és Kemény Jánosról elnevezett alapítvány életre keltése, az író fiának, Kemény Miklósnak a kezdeményezésére. A nagy távlatú célkitűzések közt szerepel a helikoni örökség megőrzése és népszerűsítése, munkáik újradiadása, marosvécsi emlékpark létesítése. A kastély visszaszerzése után jobb körülmények között, nagyobb hatékonysággal folyik az intézményesülés: a leszármazottak rendszeresített évi találkozójaival, előadásokkal, emlékműsorokkal, kiállításokkal stb. Maga Pomogáts Béla is többször tartott előadást a helikoni írókról, kezdve a sort magával Kemény

---

54 *Mit akarunk?* Provincia, 2000. április, 1. szám. Megjelent a *Ziua*, illetve a *Krónika* mellékleteként a Nyílt Társadalom Alapítvány támogatásával.

Jánossal. *A marosvécsi várban* címmel dokumentum-gyűjteményt állított össze, amelyben kidomborítja azokat a szellemi, közéleti és művészi elveket, amelyeket a helikoni munkaközösség – sokszor egymással vitában álló – tagjai vallottak az európai elkötelezettségű nemzeti küldetés vállalásával egyetemben. Ez az egymást kiegészítő, összegző szemlélet és magatartás – bizonyítja a kötet – olyan szellemi, közéleti értékek kialakítását, szolgálatát tette lehetővé, amelyek ma is követendő példát jelenthetnek.

Kántor Lajos ezredvégi transzilvanizmusértelmezésére már csak azért is fel kell hívnunk a figyelmet, mivel ez átvezet a népi-ség fogalmköréhez, Pomogáts másik kimeríthetetlen kutatási témájához. A tanulmányíró Szabédi nyomán megkülönbözteti a TÁJ-transzilvanizmust és az ORSZÁG-transzilvanizmust, és ezen az alapon világít rá az „Áprily-kérdésre, pontosabban: a re-, illetve expatriálásra”. Mestere közelítését idézi: „Én [...] nem láttam soha ellentmondást abban, hogy a »Tetőn« költője »cserbenhagyta« Erdélyt. Értetlen és gyerekes vád; a transzilvanista Áprily sohasem hagyta cserben a tájékat, hiszen a tájékban a magyar Erdélyt magasztalta mindig, és aztán – a román Erdélyt nem bírta tovább.” (150.)

Az *Erdélyi sorskerék* szerzője a Szemlér Ferenchez szóló levél kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy Szabédinak már négy-öt éves korában vérévé vált a népballada, a népdal, a mese (a *Vadrózsák* által tanult meg olvasni is édesapja segítségével), de ugyanakkor József Attilát, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet rokonának tartja. Persze, mégis más, mint ők. Erdélyiségét nem tudja transzilvanizmusként megélni. Értelmiségi lebegése, a „romokon sodródó sorskeréke”, örökös otthontalansága folyamatosan arra ösztönzi, hogy beletartozzék egy nagyobb közösségbe; hogy része legyen a nemzetnek, amiért érdemes és kötelessége is tennie. Kisebbségi mivoltát pluszterhernek és pluszfelelősségnek érzi, persze. Tanulmányokban, vitacikkekben és versekben követhető nyomon Szabédi idegenkedése a népi mozgalom körében érvényesülő irracionalizmustól, miszticizmustól. Az igenlés és a tagadás dialektikája érvényesült a népi származását soha el

nem hallgató tudós költő s a népi írók mozgalmának viszonyában is – állítja Kántor. (150.)

A „türelmes tárgyilagosság” jellemzi Pomogáts transzilvanizmuskönyvét. Minden bizonnyal a kisebbségi helyzet megismerése és törvényszerűségeinek megértése alakította ki e fogékony-ságot benne. Tény, hogy ezt az előnyös tulajdonságát később is megőrizte. Például a *Magyar irodalom Erdélyben* írása közben. Ahol nemcsak az önszervező kisebbségi életforma tényeit mutatja be, hanem azt is, ahogyan e tények a kisebbségi irodalom képviselőinek gondolkodásában lecsapódtak, és tudat- és identitásformáló hatásokká váltak. Láng Gusztáv metaforikusan *eposzi tárgyilagosságnak* nevezte ezt a rokonszenves alapállást. (172.)

3. A népi líra irányzatai

Doktori értekezésem megírásakor alighanem Pomogáts Béla monográfiájának vehettem a legnagyobb hasznát. Az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatban megjelent munka valóságos kézi könyvtárat pótoltt számomra olyan időkben, amikor kutatásaimhoz nem kaphattam Magyarországra szóló útlevelet. Különösen annak örültem, hogy a monográfus érdemei között felfedeztem a teljességre törekvés erényét. Erdélyi és Illyés, Sinka és Gulyás és a többi – élő klasszikusnak számító – személyiség mellett számba veszi a népi költészet szinte valamennyi jelentős alakját, de nem hagyja ki a népi líra erdélyi, szlovákiai, vajdasági képviselőit sem (Bartalis Jánost, Dudás Kálmánt, Horváth Istvánt, Kiss Jenőt, Morvay Gyulát, Sáfáry Lászlót, Salamon Ernőt, Szabédi Lászlót). Valamennyiük munkásságát a kor költészetébe beleágyazva vizsgálja.

Amikor a Horváth István-monográfia előkészítésén dolgoztam, még nem ismerhettem a Kriterion-szerkesztő Páskándi Géza 1972-es értékelését a *Tornyot raktam* költőjéről. A Romániai Magyar Írók sorozatában megjelent kötet kéziratát Páskándi ezzel az indoklással küldte fel jóváhagyásra Bukarestbe: „Horváth István fiatalkori versei a »nagy népiesek« (Erdélyi, Sinka, Illyés) hatását mutatják: az első kettőtől a »leírás« szeretetét, egyfajta

epikumot a lírikumban – vett át, a természet üdítő hatásának újrafelfedezését, no meg egyfajta feszültséget és a személy- és falu-nevek behozatalát a vers anyagába (ezzel a személyességet és »helyi színeket« húzva alá). Illyéstől pedig »a falu küldött«, a »városban is a falut képviselem« attitűdöt... Az említettek a népies líra *poeta doctusai* voltak, a vers tudatos művelői (Sinkát leszámítva, aki azonban olyan biztos ösztönrel hozta a tökéletes népi formát, hogy ezt feltétlenül szintén »műveltségnek«, verskultúrának kell vennünk), nemcsak általában tanult emberek, de verskultúrájuk is jelentős (különösen Illyésnek, aki Babits után talán a legnagyobb formakultúrájú... [...] Horváth István lírájának frissessége, szépségei kései verseiben is sokszor azok maradtak, amelyek fiatal koriakban. Sőt: csak ahol fiatal kori önmagát »utánozza«, ott éri el ma is legszebb teljesítményeit.”⁵⁵

Páskándi koherens gondolatmenete a költői műveltség magas fokát birtokló intellektus szintetizáló hajlamából eredt. A költő egyaránt otthonos volt az Erdélyi és Illyés fémjelezte tárgyias költészetben, illetve a Sinka és Gulyás képviselte látomásos vonulat értékvilágában. Voltaképpen egyetlen népi költő működésének elemzésével is érvényes következtetésekre jutott egy lírai univerzum jelentőségét illetően. Pedig csak egy könyvkiadó, a Kriterion számára készített belső használatra „betajólast”.

A Pomogáts művét elemző/értékelő szakkritika természetesen akadémiai vértetű. Elegendő lehet, ha csak Grezsa Ferenc vagy a kolozsvári Szabó Zoltán professzor írására hivatkozunk. A Németh László-kutatásban kitűnőt alkotó Grezsa Ferenc mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a monográfus kétszáz éves folyamatban szemléli a népi líra két világháború közötti történetét, eloszlatja „az irányzat szektaszerű, rögeszmés beszűkülésének hamis legendáját”, bebizonyítja, hogy keletkezése a korszak belső esztétikai szükségletével függ össze, „létezése az egymást váltó generációk lírai gondolkodásában gyökerezik”. Kiemelten

---

55 Cseke Péter: *Páskándi Géza könyvszerkesztői életideje*. In: 45: 177–193.

szól arról, hogy a monográfia „egységben látja, amit rosszemlékű polémiák kétségbe vontak: költészetünk irányainak érintkezését, összetartozását”. A nyugat-európaihoz méri a magyar fejleményeket, de nem feledkezik meg a kelet-közép-európai összefüggésekről sem.⁵⁶

A stílustörténész Szabó Zoltánnak köszönhetően már a hatvanas évek derekán ismert volt a tárgyias és a mitologikus költészet fogalma a kolozsvári egyetemen. A 20. századi irodalomelméleti szakirodalmat angol nyelven is követő mentorom József Attila tárgyias-intellektuális stílusának tanulmányozására bízta 1965-ben egyik-másik tanítványát, akik kedvet kaptak a költői stílusjegyek vizsgálatára. Érthető, hogy a nyolcvanas évek elején kitüntetett figyelemben részesítette Pomogáts „sok mindenben újat hozó” monográfiáját a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* című akadémiai folyóirat hasábjain. Kiemeli a fogalomtisztázás hatékonyságát, mozgalom és költői irány értelmezését, a műszóhasználat egyértelműségét, az irodalmi irányzat fogalmának – Henryk Markiewicz meghatározására⁵⁷ és Sőtér István gondolatmenetére⁵⁸ alapozott – megvilágítását. Messzemenően egyetért azzal, hogy a két világháború között fellépő új népi költészet valóban költői irányzatnak tekinthető. „Hisz van sajátos eszmeisége (a parasztság szociális és politikai követelése), témája és valóságképe (a parasztság élete, a paraszti világ, a népi hiedelem stb.), műfaja (a lírai dal, az életkép, az elbeszélő költemény, ballada) és stílusa (a népköltészeti minták, a régi költői hagyományok). [...] Ahogyan Pomogáts a népi tárgyias költészetet jellemzi, azzal mindenféleképpen egyet lehet érteni. De ennél többről van szó. Érvelései, minősítései alapján egy átfogó költői irányzat körvonalai bontakoznak ki, és ez megerősíteni látszik azt a véleményünket, hogy a tárgyias-intellektu-

---

56 Grezsa Ferenc: *Pomogáts Béla: A tárgyias költésztől a mitologizmusig*. In: 8: 112-118.

57 Henryk Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Ford. Bojtár Endre. Gondolat Kiadó, Bp., 1968. 162.

58 Sőtér István: *Irányzat, módszer, stílus*. Kritika, 1967. 4. 5–6.

ális stílusnak nevezett két világháború közötti tendencia talán nemcsak stílusegység, hanem irodalomtörténeti »egység«, irodalmi irányzat is.” (269.)

Szabó Zoltán a monográfiáiíró érdeméül tudja be, hogy a népi és a mitologikus költészet tipológiáját („naiv” és „tudós”) nem szakítja ki a korabeli költészet (magyarországi és határon túli) esztétikai értékrendszeréből. Igaz ugyan, hogy a mágikus-mitologikus látásmód részben „a népi művelődés és életrend hagyományos világában gyökerezett”, de a Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozó költők „etikai és esztétikai, valamint az emberi létezéssel összefüggő kérdések iránt való érdeklődése” szintén „egy mitologikus világképben csúcsosodott ki”. (Meglátásom szerint innen fakad Pomogáts érdeklődése Jékely Zoltán költésze iránt.) Összegezésképpen: „Pomogáts könyvének nagy érdeme anyagbeli újdonsága, széles körű vizsgálati alapja, de elismerésre késztet sajátos tárgyalásmódja is: egyaránt tekintettel van a tartalmi és formai elemekre. Emiatt könyvének stílustörténeti szempontból is nagy a jelentősége. Kutatásai nyomán ma sokkal többet tudunk a 20. század stílustendenciáiról, mint a közelmúltban.” (270.)

Szabó Zoltán tanítványaként magam abban láttam a Pomogáts-monográfia „felettébb nagy hasznát”, hogy további kutatásokra ösztökélt. Mindenekelőtt erdélyi vonatkozásban. Arra kerestem ugyanis a választ – mielőtt a transzilvanizmuskötet a kezembe került volna –, hogy a maga idejében miért volt/lehetett az Erdélyi Helikonnak megkülönböztetett szerepe a népi irodalomszemlélettel kapcsolatos kérdések tisztázásában, illetve az egyetemes magyar irodalom legfajsúlyosabb kérdéseinek a felvetésében.

Kettős magyarázatot találtam: a földrajzi távolság előnyét és az erdélyi magyar irodalom belső autonómiájának a feltését. A „kint” és a „bent” ambivalenciáját. Az erdélyi folyóirat távol állt a magyarországi irodalmi élet belső csatáitól, ilyenformán mindenképpen alkalmasnak tűnhetett arra, hogy a népi és az urbanus tábor között közvetítsen. Abból a tényből viszont, hogy a

szerkesztőségbe érkezett tanulmányok 1935 elején időszerűvé tették egy népi súlypontú lapszám megjelentetését, arra következtethetünk: az Erdélyi Helikon szerkesztői így akarták elejét venni annak, hogy az erdélyi irodalmi életben is lappangó ellentétek belső (népi–urbánus) megosztásához vezessenek.

Ez a lapszám tudatosította – főként Komlós Aladár és Féja Géza tanulmányával (159. és 82.) –, hogy a népiség voltaképpen Bartók és Kodály programjának megvalósítását jelenti az irodalomban. Az irányzatot az első világháború utáni válsághelyzet tette időszerűvé, amikor kétségtelenné vált, hogy a magyarság sorskérdéseinek a megoldása „a mélyből felfelé törő” erőkre hárul. A szerzők hivatkoznak Erdélyi József, Illyés Gyula, Nyirő József munkásságára, de leginkább a Tamási Áronéra. Aki írásművészetével azt bizonyította, hogy a népiség korántsem jelent primitívseget, dadogást, selypítést; nem szükségszerűen hozza magával a művészi színvonal hanyatlását; még kevésbé a falu idealizálását; ellenkezőleg: fölfedezte a falu, a nép belső életét. A néplélek felfedezésétől pedig „elindult a remekmű felé”. (82.)

A népiség erdélyi ágának a története is azt bizonyítja: az irodalom társadalmi és nemzeti felelőssége minden korban elválaszthatatlan egymástól. Hogy az egymást követő nemzedékek milyen sorrendben, milyen hangsúllyal vetik fel ezeket a kérdéseket, az már az adott történelmi-társadalmi (kisebbségi) helyzet függvénye. A lényeg az, hogy az irodalom a maga folyamatában a társadalmi és nemzeti haladást szolgálja. Hogy mennyire próbált és miként tudott megfelelni ezeknek az elvárásoknak az irányzat erdélyi ága, azt Tamási Áron pályafutása bizonyítja a legbeszédesebben. Ha az író az „időszerű felismerések” és az „időtlen eszme” szolgálatát jó ideig külön utakon kereste is, romantikus kezdetek és ösztönös tájékozódás után – népének sorsával-gondjával osztozva, szembenézve korának legégetőbb kérdéseivel és állandóan a művészi megújulás útjait kutatva – végül

is megtalálta a módját annak, hogy művészilag „egységbe foglalhassa az időszerű felismerést és az időtlen eszmét”.⁵⁹

VIII. A szintézisteremtés gondjai és örömei

1. A Magyar irodalom Erdélyben két világháború közötti előzményei

New Yorkban kelt, 1926. március 24-i levelében Tamási Áron ezt írta *Tizenegyek*-beli társának, Jancsó Bélának: „Mindenekelőtt égető szükség volna meginduló irodalmunknak olyan művészi érzékkel, megérzéssel és felfogással való bírálata, mint ahogy azt Tőled várom. Egyedül Te vagy, aki előtt eddig igyekeztem elhallgatni, hogy nem tudok Erdélyben ma embert, aki ezt úgy meg tudná csinálni, mint Te. [...]Meg kell éreznie és meg kell tudnia már rövidesen mindenkinek, hogy nálunk nem a magyar irodalom pótléka készül, hanem a magyar irodalomnak egy új fejezete, mely nemcsak az egyenlő értékelést, hanem még a hegemóniát is elbírja...”⁶⁰ Ezeket a korhangulatot kifejező sorokat Dsida Jenő nyilvánvalóan nem ismerhette, de a harmincas évek elején ő is abban látta az erdélyi magyar irodalom hivatását, hogy a szellem szabad szárnyalásával, a humánus határtalan sugárzásával jövőformáló tényezője legyen magának az egyetemes magyar irodalomnak. Merthogy történelmi adottságai – a kisebbségi létviszonyok ellenére – erre predestinálják. Pásztor-tűz-szerkesztőként a „tisza európai szellem” erdélyi otthont-eremtőjének bizonyult. Akárcsak pályakezdő éveiben az esszéíró és irodalomkritikus Jancsó Béla.

A Buday Györggyel váltott levelekből úgy tudjuk, hogy Jancsó világirodalmi betájolással készült tervezett művének a megírására. Foglalkozott a művészet lélektani és társadalmi jelentőségével, az expresszionizmussal, értekezett Baudelaire-ról,

---

59 Vö.: Cseke Péter: *Omló partok gátkötői*. In: 58: 194–224.

60 Tamási Áron levele Jancsó Bélának. In: 118: 119–123.

Romain Rolland-ról, Shakespeare-ről, Molière-ről, Voltaire-ről, Balzacról, Edgar Allan Poe-ról, Walt Whitmanról. Mielőtt rendre sorra vette volna erdélyi kortársainak alkotásait, Csokonai, Bercsenyi, Kölcsey, Petőfi, Kemény Zsigmond, Vajda János, Jókai, Mikszáth, Ady, Tóth Árpád, Kosztolányi, Móra, Juhász Gyula, Karinthy, Móricz jelentőségére hívta fel a figyelmet. Miközben az ifjúsági közelet szervezése és a fogorvosi pályára való készülődés kötötte le minden idejét, megjelent a Kristóf Györgynél doktoráló Ion Chinezu, majd a Szegedi Fiatalok – Buday György vezette csapatában induló – Tolnai Gábor értekezése, s még testvéröccse is megelőzte őt célkitűzéseinek valóra váltásában. Mi több, *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* bevezetőjében Jancsó Elemér azzal lepte meg a közvéleményt, hogy évek óta dolgozik az „elcsatolt részek” irodalomtörténetének megírásán, amit *A modern magyar irodalom története* címen tervezett kiadni – közel hatszáz oldalon, száz illusztrációval. Ennek volt része *Az erdélyi magyar irodalom története 1914-től 1934-ig* című, nagy vitát kiváltó tanulmánya, mely 1934-ben jelent meg a Nyugatban.⁶¹

A fiatal román irodalomtörténész az első évtized (1919–1929) irodalmi arcképcsarnokát mutatta be román kortársainak, a Szegedi Fiatalok köréhez tartozó Tolnai Gábor pedig az erdélyi irodalmi élet másfél évtizedének jelenségeiről tájékoztatta a magyarországi érdeklődőket. Chinezunak köszönhetően egy eltérő értékrendszerű kultúra hagyományszűrőin át váltak nyilvánvalókká a másokat is gazdagító értékdimenziók aspektusai. Tolnai észrevételei révén a földrajzi elszakíttottság is alakította a magyar irodalom erdélyi ágának az önszemléletét. Amiképpen Erdélyből is hitelesebb, objektívebb képet lehetett alkotni a magyarországi szellemi élet antinómiáiról.

Szerencsés egybeesés volt az is, hogy mind Chinezut, mind Tolnait a megismerés és érték közvetítés jótékony szándéka vezérelte. És – tegyük hozzá –: akkor még egyik félnek sem voltak

---

61 Jancsó Elemér: *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*. Újraközölve a cenzúra rövidítéseivel in: 125: 98–112.

politikai/ideológiai, illetve nemzedéki elfogultságai. Chinezu munkája kapcsán Jancsó Béla egyrészt azt emelte ki, hogy a szerző nemcsak a vitathatatlan értékeket vette számba – az átlagterméssel is behatóan foglalkozott; másrészt a szerző érdemének tudta be az adatgyűjtés alaposságát, az anyag rendszerezésének kritikai megbízhatóságát, illetve azt, hogy az értékelések rendjén művészi és egyetemes szempontokat érvényesített. „Amit kívülről meg lehetett tenni, azt ő megtette” – hangsúlyozza Jancsó Béla –, mert tudja, hogy „az irodalom egy nép megismerésének legfőbb útja”. Könyvével elősegítette „fajok találkozását az emberi értékek magaslatán”.⁶²

Tolnai idézi Jancsónak a Tizenegyek fellépésekor meghirdetett és az Erdélyi Helikon 1930-as ankétján újrafogalmazott vezérgondolatát: „Ady megérezte: van egy évezredekig alvó lélekgyökér. Szabó Dezső programmá tette, hogy az egész magyar élet újjászületésének ebből kell kiindulnia. Mi, Erdély székely írói érezzük, és a világgal tudatni akarjuk, hogy ez az ősi lélek a legkeveretlenebbül megmaradt, legtöbb lehetőséget és energiát rejt a magyar fajon belül a székelyben...” (283.)

A Kuncz Aladár szervezte ankétban egyébként Balázs Ferenc, Dsida Jenő, Győry Dezső, Illyés Gyula és József Attila is megszólalt. Ami beszédesen jelzi, hogy Jancsót 1930-ban még nemzedéke legjobbjai között tartották számon. De ez az ankét mintha vízváltató is volna; később fokozatosan előtérbe kerül ugyanis az Erdélyi Fiatalok körül csoportosuló második értelmiségi nemzedék megszervezése, munkába állítása, ami nélkül nem következett volna be 1933-ban az „erdélyiség fordulója” – miként az Tolnai észleletéből kiderül. „Megjelenésükkel lesz az erdélyiség, az erdélyi magyarság problémája – tudatosította a fiatal szegedi irodalomtörténész – az irodalmi területen felül társadalmi és gazdasági kérdés is. Velük új korszaka kezdődik az erdélyiségnek.”⁶³

---

62 Jancsó Béla: *Az erdélyi magyar irodalom első történetéhez, melyet erdélyi román tudós írt meg*. Brassói Lapok, 1930. szept. 21. Ua. in: 114: 123-128.

63 Tolnai Gábor: *Az erdélyiség fordulója*. In: 283: 120–131.

Jancsó Bélához eljutott a Nyugat 1934. évi februári száma, amelyben az *Erdély magyar irodalmi élete* kapcsán Schöpflin Aladár ezekre a ma is figyelmet érdemlő felismerésekre jutott: a) „Amit Erdély irodalmi téren létrehoz, egyenrangú és nagykorú tényezője a magyar irodalomnak.” b) „Nem tartom lehetetlenné, hogy idővel az erdélyi irodalom visszaolvad az egyetemes magyar irodalomba...” (254b) Schöpflin érvelését az akkor Brassóban élő helikonista Szemplér Ferenc is megerősítette *Az erdélyi irodalom jövője* című írásában: „Ha félretesszük [...] azokat a nyilatkozatokat, amelyek a múltban erősen és ellentmondást nem tűrően hangoztatták a magyarországi és az erdélyi irodalom között fennálló lényegbeli eltéréseket, és ha csupán az irodalmi termést vizsgáljuk – ami egyedül irányadó ilyen kérdésekben –, akkor világosan megállapítható, hogy az úgynevezett külön erdélyi irodalom kezdetétől egészen máig mondanivalóiban, felfogásában és megjelenési formáiban soha, egy pillanatil sem szűnt meg az egyetemes magyar irodalom egy része lenni.” (271a)

Jancsó Elemér 1931 és 1935 közötti tanulmányai⁶⁴ minden bizonnyal attól kaptak „irodalom- és egyszersmind tudománytörténeti patinát”, hogy 1973-ban Mikó Imre így hívta fel az Erdélyi Fiatalok hasábjain megjelent irodalomesztétikai tanulmányra a figyelmet: „Nagyon tanulságos az az elvi vita, amelyet a két Jancsó az erdélyi irodalomról folytat 1935-ben; megszívlelendők Jancsó Béla érvei a vulgáris szociologizálás ellen.”⁶⁵

*A Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*⁶⁶ „szövegkörnyezete” is nagyban növeli a vitairat jelentőségét. Itt írja le László Dezső: „Ábel az egyetlen olyan irodalmi alakja az erdélyi irodalomnak, aki méltó arra, hogy az egész erdélyi magyar életprogram művészi szimbóluma legyen.” Itt olvashatunk arról a történelmi üze-

---

64 Jancsó Elemér: *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*. In: 125.

65 Lásd 116: 23.

66 Jancsó Béla: *Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*. Erdélyi Fiatalok, 1935. II. negyed, 43–52. Ua. in: 114: 128–143.

netről, amit – László Dezső tanulmányai révén – a költő Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Eötvös József, Szabó Dezső küldött „az erdélyi magyar életnek”. Vita Zsigmond magvas írásának a címe: *A Tanú harca egy új magyarságért*. Vikár Béla *Kalevala*-fordítását Debreczeni László méltatja: „A *Kalevala* egymaga képes volt örökre kiemelni a kicsi finnséget a világtörténelem homályos zúgából...”⁶⁷

Ebben az időszakban készült a Helikon írói társaság pályázata nyertesének, Szerb Antalnak az esszéisztikus tartású, azóta sok kiadásban megjelent magyar irodalomtörténete, mely a Horváth Jánosé mellett szintén meghatározó jelentőségűnek bizonyult Pomogáts irodalomtörténeti habitusának kialakulásában.⁶⁸

2. A „Pomogáts előtti” korszak kutatása

A két világháború közötti korszak irodalomtörténeti kutatásainak folytatását 1944 után megakadályozta az a dogmatikus szemlélet, amelyik alábecsülte, sőt megtagadta és elítélte a két világháború között felvirágozott helikoni közösség irodalmát. Gondoljunk Nagy István – egyetemi előadásokban is megnyilvánuló – elfogultságaira, melyekben csak az 1957-es Utunk-vita, a *Nézzünk hát szembe* hozott fordulatot. Sóni Pál 1969-ben kiadott egyetemi tankönyvére, *A romániai magyar irodalom történetére* is rányomta bélyegét a dogmatikus szemlélet. A szocreál kánonba – a „tisza osztályvonal” értékrendjébe – nem illeszkedő írókat csak fenntartásokkal tárgyalta. Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténetének, a nagy vihart kavart „Kántor–Láng”-nak (*Romániai magyar irodalom 1945–1970*. 1971, 1973) kellett jönnie, hogy a dogmatikus elfogultságokkal és kirekesztésekkel szakítani lehessen. A *Száz év kaland* visszatekintésében Kántor Lajos elmondja, hogy könyvükről mintegy száz „elmarasztaló” kritika jelent meg. Ennek ellenére a kötet a Román Akadémia díjában részesült. A hetvenes évek eredménye, hogy fokozatosan egy té-

---

67 Lásd az Erdélyi Fiatalok fentebb jelzett számát.

68 Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet I–II*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kvár, 1934.

nyeiben hiteles, szemléletében tárgyyszerű, értékelésében irodalomközpontú kép formálódott ki. Ekkor készült el („jó órában”) a középiskolások számára írt első tankönyv is, Dávid Gyula, Marosi Péter és Szász János munkája (*Romániai magyar irodalom*, 1977) – borítóján Kós Károly és Gaál Gábor portréjával. Ez a – nem egy tanévre készült – fontos összegzés sajnos csak addig maradhatott használatban, amíg Kós neve újból anatómia alá nem került.

Az első „Kántor–Láng” voltaképpen a hatkötetes (majd pótkötetekkel kiegészített) akadémiai irodalomtörténet számára készült. A bukaresti megjelenés előnyösebb helyzetben startolt, akkor még nem voltak olyan ideológiai akadályai, mint a budapesti kiadványnak, amikor már minden „magyar–magyar” összetartozásban az elcsatolt területek státusának megkérdőjelezését látták. Ilyen „érzékenységek” okán némi meglepetéssel szolgált, hogy kézbe vehettük Nicolae Balotă és Gavril Scridon munkáját.⁶⁹

3. Pomogáts Béla összegzései

Dávid Gyula és szerzőtársai nem egy tanévre vállalták a tankönyvírást. Nem sokáig maradt érvényben a munkájuk. Oktatáspolitikai értelemben. Tíz év múltán, amikor Pomogáts első összevezését e tárgyban megírta, épp válságkorát élte ez az irodalom. Felgyorsult a Romániában írók áttelepedése. Sürgősebb feladata aligha akadhatott akkoriban Pomogátsnak, mint felhívni a figyelmet az erdélyi magyar irodalom veszélyeztetettségére.

A korabeli kritika elismerte, hogy a *Jelen idő az erdélyi magyar irodalomban* szerzője nehéz és hálátlan feladatra vállalkozott. „Az elmúlt korok irodalmáról azért is könnyebb írni – olvasható a Magyar Nemzet hasábjain –, mert az idő már elvégezte a kellő

---

69 Nicolae Balotă: *Scriitori maghiari din România*. 1920–1980. [Romániai magyar írók] Editura Kriterion, București, 1981. (Biblioteca Kriterion); Gavril Scridon: *Istoria literaturii maghiare din România*. 1918–1989. [A romániai magyar irodalom története]. Editura Promedia Plus, Cluj Napoca, 1996.

irodalomkritikusi munkát; elválasztotta a dilettantizmust a rangos alkotásoktól, míg a jelenben mindez csak lehetőség. A jelen irodalomtörténésze vagy a teljességet választja – és akkor a kevésbé értékes munkákat is beveszi művébe –, vagy egyúttal irodalomkritikusi munkát végez, és akkor azzal marasztalják el, hogy könyve hiányos.”⁷⁰

A részletkérdésekre irányuló figyelmen túlmenően Pomogáts „jelen idejű irodalomtörténete” természetesen magában hordozta a szintézis szándékát, ami – több évtizedes, mélyebbre ásó kutatás nyomán – a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó által útjára bocsátott sorozatban valósággá is vált. (241., 242., 242a)

Ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az életmű-betetőző művét több mint száz önálló és közel száz általa gondozott kötet előzte meg. Szép számban vannak köztük kézikönyvként használható *antológiák, válogatások, dokumentumkötetek, írói arcképek és arcképcsarnokok*.

Miközben kötetei elkészültek, Pomogáts előtt visszamenőleg is kitágultak az erdélyi magyar irodalom határai, megvilágosodtak regionális és egyetemes jellemzői, árnyalt(abb) kép alakult ki benne az egyes művekről és életművekről, az irodalmi intézmények működéséről, a köztük megvalósult átjárásokról. Hosszas folyamat volt, amíg az alapos dokumentációra épülő kutatásoknak és a sokféle megközelítésben lezajlott elemzéseknek köszönhetően az irodalomértelmezés megszabadulhatott azoktól a káros „aktualizálásoktól”, amelyek valós arculatát évtizedeken át elfedték vagy eltorzították.

Az említett „átjárások” például sosem voltak problémamentesek. Hol ideológiai, hol nemzedéki nézőpontkülönbségek akadályozták. Gondoljunk csak a Korunk és az Erdélyi Helikon összetűzéseire, az Erdélyi Fiatalok és a Hitel konfrontációira, illetve a helikoni munkaközösség kebelében keletkezett konfliktusra, melynek nyomán megalakult egy adott pillanatban az Erdélyi Magyar Írói Rend. A diktatúra évtizedei idején a szerzők többsé-

---

70 Ágoston Vilmos: *Jelen idő az erdélyi magyar irodalomban*. In: 8: 225–228.

ge – Hajdu Győző politikai befolyásának növekedése után – távol tartotta magát az Igaz Szótól, a Korunk és az Utunk között azonban volt átjárás. A Korunk munkatársai rendszeresen írtak az Utunkban, hiszen a munkatársi gárda részben azonos volt – főleg az irodalomkritika terén, de az irodalmi közléseket tekintve is. Akiknek időleges konfliktusuk volt az Utunk-vezetéssel, azokat szerkesztőként is alkalmazta a Korunk (Veress Zoltánt, K. Jakab Antalt). Szilágyi Domokos egyes szövegei, amelyek vagy az Igaz Szóban, vagy az Utunkban nem jelenhettek meg, a Korunk vállalta fel. Talán azért, mert Gáll Ernő 1984-es nyugdíjazásáig a szerkesztőség többet mert kockáztatni.

Pomogáts szintézise azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy az „átjárhatóság” kérdése nemcsak ideológiai, nemzedéki vagy intézményi szinten merült fel, hanem a megváltozott országhatárok, illetve az áttelepülések okán is. Gondoljunk csak Jékely Zoltán működésére, aki – Pomogáts monográfiát írt róla – épp erdélyi gyökerei révén gazdagította az összmagyar irodalmat. De Cs. Szabó Lászlót is említhetjük, aki ráadásul még „emigráns író” skatulyájába is bekerült. Az erdélyi kezdeményezések termékenyítő hatása műfaj történeti szempontból is számottevő. A dokumentáris széppróza úttörőjének *Fekete kolostora* nélkül aligha beszélhetnénk a *Puszták népe* és az *Egy polgár vallomásai* műfaji magaslatairól. „De ilyen kezdeményező szerep illeti meg Szántó György *Stradivariját* is – idéztük már Láng Gusztávot –, melynek a történelmi és a jelenkori regény szálait egybeszövő szerkezetében akár Esterházy *Harmonia caelestis*ének előképére ismerhetünk.” Hozzáfűzi: az ilyen „kezdeményező” könyvek természetesen nem mindig remekművek, ezért lehetséges, hogy későbbi, nyomdokaikon létrejövő alkotások elhomályosítják őket. Műfaj történeti helyük azonban vitathatatlan. (172.)

Akik az egész életművet a maga teljességében látták/látják – mint Kántor Lajos, Láng Gusztáv vagy Borcsa János –, úgy találták/találják, hogy Pomogáts Béla tollából az erdélyi magyar irodalmi enciklopédia került ki. Olyan összegező képet alkotott, amely komoly tudományos kutatáson és rendszeres számbavé-

telen alapul, magán viseli az irodalomkritikai értékértelmezés vízjelét, és a kisebbségi helyzetben élő írók lokális és egyetemes szellemiségének adnak hangot. Lászlóffy Aladár egyik fontos szellemi Bemapónknak (az apót nem különítve el a személynévtől) nevezte Pomogáts Bélát. Aki „hosszú ideje állandóan és meghatározóan itt van” építkező, koncentrikus adatszerűségének megbízhatóságával. A töretlen, a példamutató, a mindent beleadó jelenléte, a kihagyás nélküli eszmélet működését tartja figyelemre méltónak a költő – „a nagy feladások, elsodortatások igazolásának korában, az elgömbült kardok és tollak és érvek és gerincek idején”. „Pedig az ő jövőképe is már múlt idejű, amennyiben nem szívesen hagy teret álmodozásra, de nem is bíz sokat a reményre.”⁷¹

A Pallas-Akadémia Kiadótól kapta a biztatást műve megírására: ha már fél évszázada folyamatosan írt az erdélyi magyar irodalom intézményrendszeréről, alkotóiról, műveinek esztétikai minőségéről – az összegzéssel se maradjon adós, az általa feltárt eszmetörténeti, irodalomtörténeti, nemzedéktörténeti, esztétikai jelenségeket próbálja meg egyazon értékskálán láttatni. Pomogáts 2007-ben hajlott a jó szóra, ám amikor munkához látott, észre kellett vennie, hogy módszertani kelepcebe került. Egyik tokaji sétánk alkalmával 2009-ben némi lehangoltsággal, nem kis rezignációval fejtette ki: „Amikor vállaltam ezt a munkát, arra gondoltam, hogy könnyű lesz ezt nekem megírni, mert több ezer oldalnyi kész anyagom van már róla, azonban kiderült, hogy mindent újra kellett fogalmaznom, a régi munkákból jóformán csak az adatokat tudtam használni.”

Szerencsére Pomogáts Béla munka közben elég korán rájött arra: tervezett kötetei csak akkor nem hullnak szét portrésorozat-tá, ha valamilyen strukturáló keretbe illeszkednek; ha valóban köréjük szövődik az az „értelmezési háló”, mely összefogja, egységbe szervezi őket. Láng Gusztáv szerint Pomogáts szintézisében két ilyen „keret” is kivehető. Egyik a poétikatörténeti, másik

---

71 Lászlóffy Aladár laudációja. In: 8: 354–355.

az irányzattörténeti. Az értelmezésből kiderül, hogy a regénynek, az elbeszélésnek van egy külön erdélyi műfaj története, mely ugyanakkor „áthat” a magyar irodalom egészére, annak poétikai „készletét” gazdagítva. Pomogáts Béla felhívja a figyelmet arra, hogy az erdélyi irodalom nemcsak „beilleszthető” összmagyar irodalmi tendenciákba, hanem bizonyos területeken akár kezdeményező szerepet is tulajdoníthatunk neki. (172.)

Miként fentebb is jeleztük, a kötetek felépítése pontosan követi a szerző irodalomról kialakított koncepcióját és az irodalomtörténet-írásról vallott nézeteit. És mert következetesnek bizonyult elképzeléseihez, az irodalmi folyamatoknak és életműveknek, az intézményi kereteknek a bemutatását sem mulasztotta el a régió irodalmának „nagytörténetében”.

És itt egy terminológiai paradoxonra kell felhívniuk a figyelmet. Pomogáts már nem *erdélyi magyar irodalomról* értekezik, mint a nyolcvanas évek végén született kötetében; szintézisének tárgya: *Magyar irodalom Erdélyben*. Láng Gusztáv egyenesen a „diferencia specifica”-val kezdi e tekintélyes terjedelmű, nagy igényű vállalkozás és elegáns megjelenésű könyv értelmezését: „Az erdélyi irodalom léte és mibenléte a kezdetektől viták tárgya. Ezek a viták először az úgynevezett »schizma-pörben« lángholtak fel, amikor Berzeviczy Albert, majd Ravasz László a magyar irodalom »kettészakításával« vádolta meg az erdélyi írókat, féltve, úgymond, a magyar irodalom nemzeti egységét. Az erre adott válaszok két irányba mutattak. Egyik volt az erdélyi irodalom viszonylagos önállóságának az elve, amelyet még Szekfű Gyula is elismert, másik az »egység a különbözőségben« elve, melyet az erdélyi írók közül leghatározottabban Makkai Sándor vallott, a magyarországi írók közül Babits Mihály – hogy csak e két példát ragadjam ki a sok közül. Mára az utóbbi álláspont látszik diadalmaskodni; ez az alapállása Pomogáts Béla könyvének is. Tükröződik ez már címében is...” (172.)

„Pomogáts munkája címében ugyan Erdélyt használja tudatosan, ami mondhatni teljes mértékben meg is felel a két világhá-

ború közötti, valamint többé-kevésbé az 1989 utáni időszakra vonatkoztatva, viszont az 1945–1989 közötti periódus esetében a magyar irodalom Romániában szintagma fedné igazán a valóságot, lévén, hogy Bukarestben is erős intézményi (és személyi!) feltételei voltak irodalmunknak.” (42.) Ezt Borcsa János fejtette ki a szintézis kapcsán. Aki felfigyelt arra is, hogy az egyes pályaképek hiteles, árnyalt megközelítése során az értekezés szerzője az úgynevezett kényes kérdéseket sem kerüli meg. Leginkább a Szilágyi Domokosról készült pályaképben nyilvánul meg ez az érenye. Pomogáts fontosnak tartotta leszögezni – miután 2006-ban nyilvánosságra kerültek a romániai titkosszolgálat levéltárából a Szilágyi beszervezését tanúsító titkos iratok –, hogy a költő „személyes sorsában lett a történelem, ha nem is ártatlan, de jobb sorsra érdemes áldozata. Részvételet érdemlő életét az zilálta szét, hogy engedve a gonosz kényszernek, vállalta az együttműködést a diktatúra titkosszolgálatával, és az teljesítette be, hogy végül önvádak által gyötörve önként utasította el az életet. Költészetén mindez tragikus nyomot hagyott, munkásságának értékét és őszinteségét azonban mindez alig érintette: valójában a zsarnoki uralom áldozatai között van a helye.” (172: 193.)

4. Az erdélyi lélek

Németh László írta egyik 1926-os tanulmányában, az *Erdély lelke a legújabb irodalomban* címűben: „Milyen az erdélyi lélek? Ki fejtheti meg Budapestről? De ki mondhatja meg Nagyenyeden? Aki benne él valamiben, nehezebben tisztázódik, mint a kívülről vizsgáló. Ha erdélyi könyv, tájkép, díszítés, ember kerül elem, minden pillanatban megüt valami, ami nincs meg bennem s ez a sok megütődés összegezve az erdélyi lélek. Vagy legalább, amiben az erdélyi lélek az átlag lélektől különbözik.” (201.)

Pomogáts Béla négy évtizeddel később indult erre a felfedezésre. Akárcsak Németh László, ő is a leghitelesebb forrásokat kereste. Miközben az irodalom köztársaságában élt és az irodalmi nemzet boltozatát erősítette, meg is találta azt.

IV. ISMERKEDÉSEIM PÁSKÁNDI GÉZÁVAL

Ismerkedéseim Páskándi Gézával

Befogadástörténeti reflexiók

1. Másodéves egyetemi hallgató koromban találkoztam először a nevével, nem sokkal közlési jogának visszaszerzése után. Előbb egy ironikus hangvétellű Marin Sorescu-vers fordítójaként tűnt fel az Igaz Szó hasábjain (1965. március), majd a 85 éves Arghezit köszöntő összeállításokban (Igaz Szó, Utunk); a Korunkban pedig – ugyancsak 1965 májusában – színházi jegyzetét olvashattam. Meglepett, hogy a lapszám szerzőinek névsora Bukarestet tüntette fel lakhelyéül, az Igaz Szó főszerkesztője pedig ugyancsak a román fővárosba „címezte” levelét – *A szerkesztő asztala* rovatban.

A Gaál Gábor Körben akkortájt tudni véltük, hogy Bélteki Géza és Óváry Géza neve tulajdonképpen a rangrejtett Páskándit jelenti. Később az is kiderült, hogy a Topîrceanu-fordításai megjelentetéséhez Bajor Andor „adta kölcsön” a nevét. Minthogy első felesége – Madeleine Fortunescu író, szerkesztő¹ – az 1961

---

1 Fortunescu, Madeleine (1927, Krajova – 2002, Bukarest), költő, műfordító. Közgazdasági és jogi tanulmányokat folytat 1946 és 1950 között. Előbb a Tudományos Könyvkiadó, majd a Secolul 20 világirodalmi folyóirat munká-

januárjától megjelenő, a Nagyvilághoz hasonló színvonalú világ-irodalmi folyóirat, a *Secolul 20* belső munkatársa volt, magyar szerzőket is fordított románra, s közvetítő nyelv segítségével klasszikus vagy élő kelet-európai szerzők tolmácsolására is vállalkozott.

Csak 1971-ben jutott szellemi rangjához méltó környezetbe, amikor Domokos Géza közbenjárására a *Kriterion* kolozsvári műhelyébe került. Dávid Gyula „mindentudó notesze” szerint 1971. június elsejei hatállyal.

Az előző évben történt, hogy az Igaz Szó Szatmár-vidéki külföldi száma alá hozó Panek Zoltán arra kért: falujáró útjaim során keressenem fel Gellért Sándort, és hozzak hírt róla a folyóirat olvasóinak. Németh Lászlóra hivatkozott, aki *A két Bolyai* marosvásárhelyi bemutatója alkalmával, 1970 telén melegen érdeklődött felőle: „Mit csinál az a lobogó szemű Gellért Sándor?” Nos, a diót verte éppen, amikor betoppantam hozzá Mikolában. A könyvtárszobába lépve elsőként Páskándi Holdbumerángjára esett a tekintetem. „Páskándit annak idején tanítottam Szatmáron. Azt mondja, hogy egyszer kikapott tőlem. Lehet, hogy így volt. Nem emlékszem. De ha kikapott, akkor megérdemelte, mert mindig hasalt.” *Kriterion*-szerkesztőként ismertem meg Páskándi Gézát, de nem a szerkesztőségben, hanem a kolozsvári „káposztás” vendéglőben, ahová az akkoriban Kolozsvárra költöző Beke Györgyöt elkísértem. „Szóval, te vagy az, aki Gellért Sándorról azt írta...?” – emelkedett fel ültéből a kézfogásra. Olyan mélynézésű volt a tekintete, hogy joggal gondolhattam

---

társa. Oroszból és franciából fordított. „Bukaresti exnejembe – egyébként kitűnő kvalitású asszony, kedvességgel, emberi szívvel megáldva – börtönöm után szerettem bele. Hogy mennyi volt ebben a »priusz-eltüntető« mozzanat? Volt benne bizonytalanság. Noha: az asszony csínja-kelleme semmi-
ben sem hibádzott, sőt... Egykor gazdag, krajovai ügyvédnek a lánya, akinek családi rezidenciáján a megyei párt »székházza minősítéssel« vert tanyát. Ő sem volt a rendszer kegyeltje tehát. Sőt. Megtűrték egy nagy fővárosi irodalmi lapnál. Verset írt, dalszövegeket, és műfordított. Hogy maga is eltüntesse priuszát: jobbára oroszból. Ennek volt konjunktúrája akkor.” (216: 43.)

rosszallására, mármint a „hasalás” miatt. Ám fölösleges volt az aggodalmam, merthogy a szintén „sokat hasaló” Panekúr „előzékenyen” kihúzta volt kéziratomból az ominózus félmondatot.

Amikor újból kezét szoríthattam vele, már nem járt be a szerkesztőségbe: áttelepődését intézte éppen. Egy ügyiratot kellett elvinnem hozzá, minthogy – így Bálint Lajos – amúgy is a szomszédságában lakom.²

2. Nem készültem Páskándi-kutatónak. A szatmárnémeti Páskándi Napok avattak azzá. Újságírói korszakomban egy szerkesztőségben dolgoztam Muzsnay Árpáddal a Bukarestben megjelenő Falvak Népénél. Ismertem felfogását és munkabíráását, mégis meglepetésként hatott rám kiváló rendezvényszervezői képessége. Vagyis az a manapság kevesekre jellemző tulajdonság, hogy személyes gondjának tekinti szellemi értéink fényre derítését. Nemcsak az irodalmi kultusz éltetéséért folytatott erőfeszítéseit becsülhetjük; nagy távlatú munkát végzett azzal a törekvéssel is, hogy a felnövekvő nemzedékek életében nélkülözhetetlenné válják a költészet. Azonban aligha tehettem volna eleget Muzsnay felkéréseinek, ha a Szabédi Emlékházban nem bukkanok rá a Kriterion-szerkesztő Páskándi Géza levelezésére. Hogy miért volt fontos ez a „rátalálás”? Mindenekelőtt azért, mert Páskándi könyvszerkesztői életideje egybeesett a Kriterion felfelé ívelő szakaszával, az azóta emblematikussá vált művek sorjáztatásával. A kiadó kolozsvári szerkesztőségének élén pedig az a Dávid Gyula állt, aki '56 után rabtársa, 1971 és 1973 között pedig szerkesztőtársa volt Páskándinak.

Az, hogy Páskándi második alkotói periódusáról könyvet írjak, fel sem merült bennem. Egészen addig, amíg kezembe nem került *Az intellektus méltósága*. (218.)

---

2 Úgy tudtam, hogy Dávid Gyulával átellenben, még mindig a Bușteni utca 12–14. szám alatt lakik, de végül is a Palocsay-kert szomszédságában találtam rá, a Györgyfalvi út 171. szám alatt.

A Magyar Napló Kiadó 2019-ben indította el a Rádiusz Könyvek sorozatát. A könyvcsalád azoknak a „sugárzó” életműveknek kíván otthont adni, amelyek „az emberi és a nemzeti lét meghatározó kérdésein gondolkodó, a történelmet átvilágító, a mindenkori emberi helyzetet lényegszerűen felismertető lírai, epikai, drámai, esszéírói és műelemző munkákat” tárják az olvasók elé.³ A kiadó irodalmi vezetője s egyben a kötet szerkesztője, Jánosi Zoltán irodalomtörténész az utószóban elmondja, hogy ezúttal a könyvformában még kiadatlan, csak folyóiratokban fellelhető, illetve a kéziratban maradt esszékre esett a választás.

A rangos kiadvány áttekintése során feltűnt, hogy a válogatás nem terjed ki a költő második alkotói korszakára, az 1963 és 1973 közötti periódusra, mely közvetlenül a fogva tartás utáni években bontakozott ki az Utunk, a Korunk és az Igaz Szó hasábjain. Ez készítetett arra, hogy *Az intellektus méltósága* sugarainak fényében újraolvassam az emlékeimből felderengő Páskándi-írásokat és azok szövegkörnyezetét. Nagy segítségemre volt ebben az Arcanum és a Digitéka adatbázisa. A rendre előhívott szövegek egyre felismerhetőbbé tették számomra – amit egyetemi hallgatóként legfeljebb sejtettem –, hogy a szabadsághiányos évek alatt beindult szellemi folyamatok készítették elő Páskándi írásművészetének egyre látványosabb kibontakozását a börtönévek után. Módszertani szempontból nagy segítségemre volt a Láng Gusztávtól mottóul választott irodalomszemléleti alapelv: „A kortárs horizontja a várakozás, a ma olvasott szövegben a jövődjelzést reméli. Az utókor »visszafelé« olvas; a végpont ismeretében az előzményekre figyel.”

Ennek köszönhetően in statu nascendi érzékelhettem Páskándi műfajspektrumának a kialakulását és megszilárdulását; végigkövethettem, hogy a költői eszköztár, a prózanyelv, a drámaszerkezet, az esszé befogadó tere miként vált alkalmassá időszerű mondanivalói érzékeltetésére. Mindez annak idején nem kevés kockázattal járt, hiszen úgy kellett minden műfajban

---

3 Idézet a kötet hátsó fülszövegében.

léthelyzetünkre irányítania a figyelmet, hogy megszólalása, írás-művészetének üzenete rejtve maradjon a hatalmi szervek előtt (vagy legalábbis megtorolhatatlan formában jelenítődjek meg). (Vö. 66.) (Egy történelmi tabló „áthallásából” egyébként 1971-ben is ki lehetett érezni, hogy miért nevezte már írása címében „ihletforrásnak” az állandó veszélyeztetettséget. (221.)

3. Az *intellektus méltósága* budapesti bemutatása alkalmával⁴ az író özvegye, a 2022. május 6-án elhunyt Páskándiné Sebők Anna művelődéstörténész felelevenítette a kötet szerkesztésének történetét. Megragadott fejtegetésének az a mozzanata, amelyikben a magánzárkákban töltött idő és az életmű összefüggését villantotta fel. Többet szerettem volna megtudni erről az időről. A *Szemtől szemben Páskándi Gézával* című 1993-as dokumentumfilmet ajánlotta figyelmembe, amelyben a költő arról beszélt Fehér György rendezőnek – igencsak szűkszavúan –, hogy a cella magányát úgy élte meg, mint a szerzetesek; gondolkodott filozófiáról, irodalomról, életről, esztétikáról stb.

Élete végén, amikor a Kortárs felkérésére *Curriculum vitae*-jét írta, Páskándi azzal a kijelentésével lepte meg utókorát, hogy sem azelőtt, sem azután nem volt annyi „elit-ember” társaságában, mint épp börtönei hat éve alatt. (223.) Az idézett mondat olyan fókuszpontnak tekinthető, melyből rálátásunk nyílhat mind az '56-ot megelőző időszakra, mind a '63-at követő évtizedekre. Hogy kik voltak azok az „elit-emberek”? Dávid Gyula visszaemlékezéseiből tudom, hogy Szamosújváron Páskándival, Várhegyi Istvánnal és Virág Ágostonnal együtt édesapja teológuskori barátjának, „az üldözöiért is imádkozó” (7.) László Dezső⁵ egyháztörténeti előadásait hallgatták a 120 férőhelyes

---

4 2020. február 22-én a Páskándi-hagyatékot is őrző Petőfi Irodalmi Múzeumban.

5 László Dezső (1904–1973) először 1952-ben – több, politikai múltja miatt tartóztatott lelkéssel együtt – került börtönbe; 1957-ben pedig a Dobai István-féle hazaárulási perben ítélték el 5 évre, a neki átadott 56-os magyarországi lapok „terjesztésének” vádjával.

86-os szoba egyik sarkában. Mircea Popovici, a későbbi neves bukaresti operarendező, híres operákat idézett fel a vaságyakon három szinten fűrtökben lógó-üldögélő hallgatóságnak; még a szereplők öltözetét, a díszleteket is leírta, sőt egy-egy halkán eldúdolt dalbetéttel is fűszerezte a „bemutatókat”. A Brăilai Nagysziget kolóniáján, Salcián az egyik raborvos-társuk, Romițan doktor jóvoltából kitűnő értelmiségi gárda húzhatta meg magát a rabkórház „lábadozójában”: az irodalomban akkor még teljesen ismeretlen bukaresti ’56-os Alexandru Ivasiuc, a ’77-es földrengés áldozataként elhunyt regényíró; a Iașiból odakerült Alexandru Zub, a későbbi neves történész, akadémikus, Ioan Dimitrie Suci, a bánsági román ’48 kiváló kutatója. A velük folytatott viták jelentették Páskándi számára „az igazi megmérettetés, az olykor heves, de mindig »akadémikus szintű« viták alkalmát.” (66., 69.)

4. Budapestre történt áttelepülése után, 1974 februárjától a nevét sem lehetett leírni Romániában. Visszamenően is nemlétezőnek nyilvánították a munkásságát, akárcsak azokét, akik az ő távozását követően szintén „elhagyták az országot”.⁶ A *Beckett Erdélybe jön* megjelenése után derült ki, hogy Bíró Béla 1984-es drámaelemző kötetének (35.) eredetileg volt egy Páskándi-fejezete is. A szerző azóta sem akadt kézírata nyomára. Magam azt is csak utólag tudtam meg, hogy Karácsonyi Zsolt és Bíró Béla egy jó esztendővel ezelőtt Székely János, Sütő és Páskándi drámáit emelte piederstálra az Erdélyi Televízióban.⁷ Kérdés, hogy ez az eszmecsere miként kerül be a recepciótörténetbe. Karácsonyi és a Marosvásárhelyről elszármazott Szász László elemzéseinek eredményeire legalább hivatkozhattam összegzésemben.

A kétezres évek elején, amikor a *Kriterion* Közelpépek kismonográfia-sorozatát szerkesztettem, Borcsa Jánost arra próbál-

6 Vö.: Cseke Péter: *A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989)*. In: 58: 225–234.

7 A 2021. május 30-án közvetített műsort a YouTube is sugározta.

tam rávenni, hogy hozza olvasóközelpbe Páskándi 1995-ben lezárt pályaképet és életművét. Indokoltan fordultam hozzá, hiszen 1975-ben azzal legitimizálta a költő változatlan erdélyi jelenlétét, hogy végzős egyetemi hallgatóként a Páskándi-lírából írta államvizsga-dolgozatát.⁸ Egyik fejezetét 1976-ban elküldte a Korunknak, majd amikor az Igaz Szó engedélyt kapott egy fiatal alkotókat bemutató antológia kiadására, az *Ötödik Évszak* szerkesztőinél is jelentkezett tanulmányával. Sikerral járt. (38.) Sőt, a hivatali éberség egyik rövidzárlatának köszönhetően – első kötetben is helyet kaphatott. (40: 17–25.)

Borcsa meggyőzését illetően akkoriban nem jártam sikerrel, jóllehet időközben a monográfiaírásban is tapasztalatokat szerzett.⁹ A Magyar Művészeti Akadémia 2021-es irodalmi lexikona arról tanúskodik, hogy időközben nem csökkent érdeklődése Páskándi írásművészete iránt.¹⁰ Sokatmondó tény, hogy a Százak Tanácsának grémiuma 2020-ban őt kérte fel a több műfajban maradandót alkotó Páskándi portréjának megrajzolására.¹¹ A továbbiakat illetően biztató jelnek tekinthető, hogy *Az intellektus méltósága* őt is munkára serkentette, és megírta a Magyar Szemlében megjelent *Esszémagaslatokon* című tanulmányát.¹² A műfaj markáns jegyeinek a bemutatása során arra keresi a választ: mi a magyarazata annak, hogy pályája végéig Páskándi szenvedélyesen kitartott az esszé mellett.

5. Nem csupán a Szatmár-vidéki irodalmi kultusz életben tartásáért tisztelhetjük Muzsnay Árpádot. Páskándi életrajzának szakavatott kutatójaként is bizonyított. Balatontomajban öröm-

---

8 A dolgozatnak Sóni Pál volt az irányítója.

9 Lásd: Borcsa János: *Méliusz József*. Kriterion, Buk.–Kvár, 2001.

10 Falusi Márton – Pécsi Györgyi (szerk.): *Magyar irodalmi művek (1956–2016)*. MMA Kiadó, Bp., 2021.

11 Borcsa János: *Vázlat Páskándi Géza portréjához*. In: Szijártó István (szerk.): *Közép-Európa a minőség jövője*. A Százak Tanácsa. Balaton Akadémia, 2020, 133–137.

12 Uő: *Esszémagaslatokon*. Magyar Szemle, 2020. 11–12. Ua. 43: 42–48.

mel hallgattam a *Határtalan magyar irodalom* konferencián elhangzott mikrofilológiai előadását. (192.) Onnan tudom, hogy már újságíró korában megszólaltatta Páskándi 88. életében járó édesanyját, tisztázta a költő születésének időpontját, iskoláinak helyszíneit,¹³ házasságainak és válásának körülményeit; kimutatta, hogy a Nagyvilág-formátumú Secolul 20 szerkesztőségében dolgozó bukaresti feleség, Madeleine Fortunescu jótékonyan hatott irodalmi tájékozódására. További kutatásra vár Páskándi – név nélkül vagy Óváry Gézaként jegyzett – magyar irodalmi vonatkozású ismertetőinek a feltárása. Muzsnay joggal feltételezi, hogy a folyóirat *Cadran mondial* (Világkitekintés) rovatában megjelent hírek neki köszönhetően kerültek a lapba. „Ezekben a Gondolat Könyvkiadó tanulmányköteteit és monográfiáit véve szemügyre Komlós Aladár szimbolizmusról írt kötetét és Sükösd Mihály Franz Kafkáról megjelent monografikus tanulmányát szemlézi, s méltatja ugyanakkor a Magyar Akadémiai Kiadónak az 1849–1905 közötti időszak irodalomtörténetét összefoglaló munkáját, kiemelve, hogy a Szabolcsi Bence, Komlós Aladár, Németh G. Béla által koordinált tudományos mű 40 irodalmár, történész és folklorista közös munkájának példás eredménye.” (192.)

6. Borcsa János is jelezte, hogy nagyon fontos lenne kötetben megjelentetni Páskándi 1971–73-ban készült – az Utunkban és az Igaz Szóban megjelent – könyvterjedelmű esszéjét, *A vándor-lírárt*. Miközben az Arcanum és a Digitéka segítségével előhívtam ezeket az írásokat, magam is gondoltam erre. Fel is vettem a kapcsolatot a hagyatékát őrző és feldolgozó Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának munkatársaival, és várom értesítésüket: mikor vethetem egybe az eredeti kéziratokkal a gépemben feltámadásukra váró szövegeket.

A történet lényege: az Utunk 1971 őszen az irodalom nyitottabb szellemű megközelítését tűzte ki célul, és elindította a kö-

---

13 Azt is például, hogy sohasem volt a Kölcsey nevét viselő iskola tanulója.

zépiskolások figyelmére számító +1 oldalt. Páskándi líratörténeti útirajzát szerencsésen egészítette ki Láng Gusztáv verstan-sze­mináriuma, valamint Király László kalandozása a modern költészet tájain.¹⁴ Páskándi esszéfolyama azonban a 33. résznél abba­maradt, (220.) hogy aztán „átvándoroljon” az Igaz Szó hasábjaira. Az utolsó rész 1973 decemberében jelent meg, a költő elmenetele előtt. Akkor már aligha gondolhatott arra, hogy ezek az írások kötetben is megjelenjenek. Csakhogy a Páskándi jellegzetes észjárására valló, az életmű szerves részét alkotó esszéfolyam Magyarországon sem látott napvilágot. A költő egyetlen alkalommal tért vissza *A vándor-líra* témaköréhez – a kecskeméti Katona József Társaság 1974. november 11-i ünnepségén elhangzott előadásában –, de akkor sem utalt az erdélyi lapokban „elfekvő” sorozatára.¹⁵

Később a *Mesterek kortárs szemmel* esszéiben fedezhettük fel nyomjelüket, legutóbb pedig *Az intellektus méltóságában*: „*A vándor-líra* című tanulmány sorozatunkban – írta Dsida Jenő emlékének adózva – a magyar költészet sajátos értékeit próbáltuk feltérképezni s a motívumok stafétáját költőtől költőig, hogy Balassi mintegy »lőhátról látja a fenséges természetet«, Csokonai és Fazekas pedig lehajolnak a növényekhez, mert a természet mikro­szkopikus dimenziói kezdik érdekelni őket. Vörösmarty és Petőfi romantikus lendületűnek látja a tájat, szellemek tanyájának, viharosnak vagy gyermekkorian idillikusnak. Berzsenyi tájain az antik fátum szele fúj: mítoszi alakokat idéző, és ha a tél »közelít«, ebben már-már az Idő jelzései hallatszanak. Ady tája »lapos«, mert a Kisszerűség és a Zsenialitás kontraszthoz – túl a társadalmi ellentmondások emlegetésén – ez kell. Itt vagy »le­ránt«, »lehúzó« a táj sara, vagy pedig babonás; csak ritkán fensé­gesül, ha egészen »benső tájjá« válik, ilyenkor a szőlőhegy áttű-

---

14 Lásd: Király László: *Bóják*. Kalandozás a modern költészet tájain. Erdélyi Híradó Kiadó, Kolozsvár, 2008.

15 Páskándi Géza: *Modernség és hagyomány viszonyának fogalmi, értelmező kifejtése*. Forrás, 1975. 3. 56–69.

nik az »elillant évek szőlőhegyévé«, s a költőt koszorúzni hivatott. Ki-ki saját életrajzán szűri át tehát a tájélményt. [...] Az annyi-szor megáldott erdélyi táj Dsida verseiben nemegyszer drámai tájjá változik.” (218: 96–111.)

Egy tetszhalott esszéfolym életre keltése

Gondolatok A vándor-líra értékvilágáról

1. A hetvenes évek elejének irodalmi viszonyaira jellemző, hogy az Utunk vezérkritikusának számító Marosi Péter egy műhelybeszélgetésben még dicséri a +1 *oldalt*, hogy aztán a június 16-i lapszámában váratlanul robbanjon Szócs István glosszája: *Ki groteszk?* Amit persze Páskándi sem hagyhatott szó nélkül. Replikája alatt ez a szerkesztőségi jegyzet olvasható: „Szócs István glosszája és Páskándi Géza fentebbi vitacikke mintegy jelzés számunkra: Páskándi *A vándor-líra* című, az Utunk harminchárom számában közölt irodalomtörténeti és irodalomelméleti »útirajza« mennyi döntő kérdését érinti esztétikai köztudatunk alakításának, s ezért milyen nagy jelentősége lehet e kérdések tudományosan megalapozott vitájának. Reméljük, erre sor kerül Páskándi Géza tanulmánya kötetben való megjelentetése vagy már befejező részének az Igaz Szóban való közlése után.” (Utunk, 1972. 26.)

A szellemi merénnyel felérő 1972-es fordulat alighanem a pártfőtitkárnak az írók országos konferenciáján elhangzott beszédével függ össze. Az Utunk aláíratlan vezércikke ugyanis ennek „szellemében” utasítja el az új *formalizmus*, az új *esztéticizmus*, a *neo-l'art pour l'art* megnyilvánulásait. Az óvatosságáról ismert Léтай Lajos főszerkesztő a konferencián úgy ítélte meg a várható fejleményeket, hogy az újabb idők már nem kedveznek a magyar líra irodalomtörténeti „útirajzának” (sem). A kétkulacsosnak tartott Hajdu Győző, az Igaz Szó főszerkesztője épp az ellenkező következtetést vonta le. Vezércikkét rittyentett a nyomdakész júniusi lapszám élére, amelyben kifejtette: az országos tanácskozás azt erősítette meg benne, hogy ne tévessze szem elől az *esztétikai teljesítményt*, ha szépírásról, a *bírálat* tudományos objektivitását, ha

kritikáról, a folyóirat *minőségét*, ha szerkesztőségéről van szó. (*Amiből nem lehet kiábrándulni*. Igaz Szó, 1972. 6. 795–800.) Valaminő „új arcú esztétikumot” sürgetett, aminek jegyében kiemelte Deák Tamás, Kocsis István, Páskándi Géza, Szabó Lajos, Székely János, Veress Dániel – társadalmi igényből fakadó – drámáinak korszerűségét. Ezzel mintegy „menlevelet” nyújtott a már betördelt *Caligula helytartója* megjelenésének, az augusztusi számban pedig bejelentette *A vándor-líra* folytatását: „Folyóiratunk elkezd a szerzőnek az Utunkban (1971. 42. sz. – 1972. 24. sz.) megindított esszéje befejező részeinek közlését.”

2. Az Arcanum és a Digi Téka révén kimentett szövegtörzsek alapján a *Beckett Erdélybe jön* egyik fejezete *A vándor-líra vándorlása* címet viseli. Korántsem kimerítő bemutató ez, a mikrofilológia íratlan szabályai szerint ugyanis a tetszhalott esszéfolyamot össze kellett még vetni a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött Páskándi-anyaggal. Felvettem a kapcsolatot Komáromi Csabával, akit a Kézirattárból már korábbról ismertem, és aki a továbbiakban készséggel volt segítségemre. Ami nem kis munkát jelentett számára, mert *A vándor-líra* gépiratait több ládából kellett előkeresnie. Először 2022. június 16-án kaptam tőle biztató jelzést, miszerint „a ciklus darabjaiból is” talált kéziratokat, hogy aztán július 27-én – nagy örömmre – négy vaskos dossziéban előmbe kerüljenek az esszéfolyamot rejtő palliumok.

A PIM-ben töltött szűkös kutatási időm nem tette lehetővé, hogy a számomra előkészített 336 szövegoldalt a helyszínen számítógépre mentsem. Ezért Rózsafalvi Zsuzsannával, a Kézirattár osztályvezetőjével úgy egyeztünk meg, hogy lemásolják számomra a teljes anyagot, és átküldik a gépemre.

Ez meg is történt november 8-án.

Persze, a szétszórta és különböző variánsokban „rejtekező” szövegrészek ezt követően is csak nehezen „fedték fel” összetartozásukat, de végül szembetűnővé vált a lírai „lélek-vándorlás” öntörvényű szerkezete, fény derült sajátos arculatára, a korábban elkeveredett fejezetek logikusan építették tovább egymást.

Szerencsém volt, mert mindjárt az első dossziéból kezembe került egy boríték, amelyre ez volt ráírva: *Előszó*. A gépirat egyértelművé tette, hogy Páskándi eleve kötetnek szánta *A vándorlírát*. Amit később még két – golyóstollal írt – kiegészítés is megerősített.

A továbbiakban némiképp a gépiratos szövegek másodpéldányainak minősége, illetve az azokon felfedezhető szerzői javítások igazítottak el. Itt kell megjegyeznem, hogy Páskándi csaknem minden esetben továbbcsiszolta, helyen-helyen átjavította, esetenként golyóstollal elmélyültebben kiegészítette a megjelent szövegrészeket. Hosszas mikrofilológiai vizsgálat után öt Utunközlés sorrendjét sikerült ekképpen megállapítanom (*A motívumok „kísértete”, A „zongora billentyűi”, Balassi hátranéz, majd felénk fordítja arcát...; Csokonai „világszelidítése”, A minden eszközök meghódítása*), de jócskán akadtak olyan szövegtömbök is, amelyekből Páskándi nem adott közre részleteket. Ezekhez járultak még a törzsszöveget megelőző elméleti megközelítések: *Nyelv, stílus, logika; Stilisztikai és poétikai megfigyelések*. Értelmezésem szerint ezek mind hozzátartoznak *A vándor-líra* értékszerkezetéhez.

3. Így kerekedett ki „egy intellektuális erőfeszítés pszichológiai regénye”, amelyben Páskándi – mint megvallja – „nem türtőztette magát”, mindent leírt, ami valaminek a kapcsán eszébe jutott. Ebből adódik ennek a könyvnek a kettős kísérleti jellege is: „kísérlet egy gondolat viszonylagos végiggondolására, és kísérlet a szabad asszociációk és az intuíciók önmagukon való bemutatására”.

Miért tartotta Páskándi a verselemzések hasznos kiegészítő módszerének *A vándor-líra* világképtágító káprázatát? Azért, mert meggyőződése szerint a versolvasó-elemző ezzel a „szellemi detektívkedéssel” érdekeltté válhat az önképzésben. Ennek köszönhetően folyamatában láthatja az irodalomtörténetet – „nem mint egymástól elszigetelt írók egymás melletti és utáni sorozatát”, hanem „mint erdőt, amelyet a fák sokasága alkot ugyan, de amely minőségileg más, mint az elszigetelt fák sokasá-

ga". Többször hangsúlyozta: „látnunk kell a fáktól az erdőt is: az irodalom egészét mint élő, folytonos, összefüggő-kapcsolódó, megújuló, fejlődő, változó szellemi szervezetet, és nem csupán az egyes írókat, költőket”.

Hogy mennyire alapvetőnek tartotta szemléletének tágabb körű megismertetését, azt leginkább az bizonyítja, hogy újraírta az eredetileg módszertani fejezetként „beékelt” 15. részt. Olyan órák bevezetését ajánlotta, amelyeknek nem az úgynevezett költőnevelés a céljuk, sokkal inkább a képességvizsgálat, az elvonatkoztató képesség fejlesztése, a nyelv szellemét felvillantó *szójáték-csinálás* mint tárgy. Tíz feladványt dolgozott ki, hogy a diákok belekóstolhassanak az írás műhelytitkaiba. Mert érvelése szerint, akinek egyszer „alkalma van az írás lélektanát saját magában megfigyelni, az mindig hajlamos lesz arra, hogy mélyebbre hatoljon egy írásműbe, s ne elégedjék meg a pusztá olvasmányélménnyel”.

4. A börtön világából egy diktatórikus társadalmi milióbe „visszaszabadulva” Páskándi „az igazi demokratikus művészet” megteremtésének célját tűzte maga elé. Alighogy visszakapta közlésjogát, a Korunkban indított esszéorozatában, a *Szabálytalan szerelmek*ben kifejti, hogy meg kell szabadítani az olvasót, a nézőt a naturalizmus sokárnyalátú terrorjától; éspedig annak érdekében, hogy saját képzetével, asszociációival egészíthesse ki a művészi alkotásokba zárt világot, „a »lét terét«, amelyet alkotásunkban szemlélhet. [...] A csontadó a művész, a húst tegye csak rá a műélvező.” (222.) Agytágító, gondolatcsigázó műveivel a „gondolkodás vákuumait” akarta eltüntetni, mintegy befecskendezni az egyéniség „bőre alá” az alkotói folyamat által megváltoztatott-átalakított „megélt anyag” új alakzatait.

Nem kétséges, hogy *A vándor-líra* alapján (is) képet alkothattunk Páskándi lenyűgöző irodalmi műveltségéről és írói-művészi intuícióinak sajátosságairól. Miközben rendhagyó líratörténettel gazdagította műfajspektrumát, gondolatrendszerének sűrű fogalmi hálózatával lepte meg olvasóit. Sokat időz termé-

szetesen saját „vesszőparipáinál”: az absztraktnál, a groteszknél, az abszurdnál, az abszurdoidnál. Fogalomhálózata lényegében alkotói világképét vetíti az olvasó „én-képre”, ami abban a korban alighanem egyedülálló módon történt. Ha a jelen útvesztőiben el akar igazodni/igazítani, ókori és/vagy kortárs filozófusok egyképpen a segítségére vannak. Ami pedig a magyar líra „birtokonbelüliségét” illeti, az minden bizonnyal kislexikon-terjedelmet igényelne – Apáti Ferencről Zrínyi Miklósig. Miközben a világlíra tájaira is mindig van kitekintése.

5. Markó Béla 2019-ben a Páskándiéhoz hasonló újabb „kalandot” ajánlott az olvasók figyelmébe. (179.) Líraértelmezési gyűjteményét Borcsa János nyomban irodalomtörténeti távlatba állította. A személyes hangoltságú, világos gondolatvezetésű Markó-kötet – írja – „a magyar vers szubjektív, izgalmas útikönyveként” avatja élményünké mintegy négyszáz év magyar költészetének üzenetét – a klasszikusoktól a kortárs alkotókig. (39.) Érdeklődésemre Markó egyik elektronikus levelében (2020. ápr. 5.) kifejtette: eredetileg nem állt szándékában Páskándi ab-bahagyatott vállalkozását folytatni, de bevallása szerint sokat tanult belőle, hiszen mindketten szerves egésznek tekintik a költészetet. Szerinte is Vörösmarty nélkül Petőfit, Petőfi nélkül Aranyt, Arany nélkül Babitsot, Vajda János nélkül Adyt, Ady nélkül Kosztolányit vagy József Attilát nehéz pontosan érteni.

Sziszifuszi példázat

Széljegyzetek egy kicenzúrázott esszéfolyam történetéhez

1. Mialatt a Petőfi Irodalmi Múzeumban *A vándor-líra* szövegváltozatainak egybevetésével foglalatostkodtam, kezembe került Páskándinak *Az én Sziszüphoszom* című filozofikus esszéje. A Korunk-szabványoldalakra gépelt mély értelmű szöveg Balogh Edgár főszerkesztő-helyettes és László Béla szerkesztőségi főtítkár kézjegyével került nyomdába, a szöveggondozást a kifogástalan nyelvérzékű Szabó Zoltánné Szarka Ilona végezte. Ami egyértelműen azt bizonyítja, hogy az írást a Korunk 1969. októberi számának betördelt laptestéből dobatta ki a cenzúra. Dobatta, mert a sajtóigazgatóság emberei – saját tapasztalatból tudom – rendszerint „csak” javasoltak, a szerzőnek vagy a szerkesztőnek kellett „önként” végrehajtania a változtatásokat. A „váratlan rátalálás” nemcsak Korunk-történeti vonatkozása miatt keltette fel érdeklődésemet. Eszembe jutott, hogy a távozása előtt megjelent részben Páskándi ezt írta: Sziszüphosz „fő tragédiája éppen az, hogy nem ő, az ember a célja saját cselekvésének, munkájának, hanem a kőgörgetés maga: célból eszközzé vált, tehát Sziszüphosz eszközlétben teng, nincs »cél-léte«”. (220.)

2. Csehszlovákia 1968-as lerohanása után Romániában átmenetileg lazult a cenzúra szorítása. Ősztől a Korunkból is kezdtek elmaradozni a pártideológia közvetítését szolgáló „penzumok” – hogy aztán a hetvenes évek közepén újból visszatérjenek, immár gátlástalanul. Amikor fellapoztam az ominózus októberi lapszámot, a (régóta tudat alá süllyesztett) X. kongresszus (1969. augusztus 6–12.) ideológiai szelleme köszöntött rám; azé a legfelsőbb pártfórumé, amelyen „fontos megállapítások és elvi jelentőségű útmutatások hangzottak el a szellemi élet, a tudomá-

nyos, művészeti és művelődési tevékenység valamennyi területével kapcsolatban”. (141.) Ezek szerint 1968 után voltaképpen a pártfőtitkár beszédei minősültek a megyei és a központi sajtóellenőrzés kötelező szempontjainak. (104.)¹

Páskándi börtön utáni önfegyelmére jellemző, hogy 1964-ben írt első drámájának, *A bumerágnak* a szövegét elrejtette, mert olyan egyértelmű volt benne a rendszerellenes kritika, hogy semmi esélye sem lehetett a megjelentetésre, még kevésbé a darab színpadi bemutatására. Alighanem a műfajjal folytatott ösztönös „birkózása” és a „kvázi-esszékel” szerzett tapasztalatai, illetve művészetfilozófiai eszmefuttatásainak „abszurdoid”-okba torkolló felismerései köszönnek vissza *Az én Sziszüphoszomban*. Megbízható irodalmi-művészeti kritika hiányában ugyanis addigi kísérleteinek filozófiai-esztétikai boncolgatásába – műveinek önértelmezéséhez – kezdett, és így olyan felismerésekhez jutott, amelyek fényében fel tudta mérni vállalkozásainak esélyeit, „sziszifuszi” erőfeszítéseinek értelmét.

3. A költő 1965 májusától folyamatosan jelen van a Korunkban (*Heyde-park, négy fal között*. 1965. 5.). Ezt követően látnak napvilágot a „kvázi-esszék”-nek nevezett *Szabálytalan szerelmek*. „Szabálytalan szerelmek kísérnek – vallotta meg a *Gondattalanságban* –: művészetek, tudományok, sportok, amelyekhez frigytelenül kötődöm: festészet, futball, szobrászat, film, nyelvészet, színház, tévé, filozófia, zene. Szépek és távoliak, de mert a szimultán-élés ördöge nyugodni sose hagy, nem tudok róluk lemondani, bár örökösen érzem: egyoldalú ez a szerelem. Talán nem is ők vonzanak valójában, hanem bennük az Esszé: saját gondolataim lehetősége.” (222.) Már a címek is különlegesek, merész gondolati „ívfénytől” sziporkáznak: *Az abszurd „helyi színei”*, 1965. 9.; *Még*

---

1 Abban az időben Kolozsváron – a bukaresti Sajtófőigazgatósággal párhuzamosan – Rácz Győző, a megyei pártbizottság propagandaosztályának művészeti-művelődési kérdésekkel foglalkozó aktivistája cenzúrázta a folyóiratot.

egy vésőnyomot, 1965. 11.; *Gondattalanság* 1966. 7.; *A tárgyak zenéje* 1966, 8.; *A kritika taigetosz hegyén*, 1966. 11.; *Fogalomtágítás*, 1967. 4.; *Gondolatok az abszurd fogalmáról*, 1967. 6.; *Az abszurd gondolkodás forrásairól*, 1967. 7.; „*Az abszurd jelenség*” és *a halál*, 1969.

4. A sorozatból kiderül, hogy akkoriban nemcsak egy műfaj sajátosságainak a kiismerése foglalkoztatta Páskándit – nyomasztó létfilozófiai helyzetérzékelésének adekvát megragadása annál inkább. Hogy megmeneküljön az ideológiai „ötágú csillagra” feszítéstől, kitalálta az abszurdoid fogalmát. Elővigyázatosságból folyton azt hangoztatta, hogy ez filozófiailag nem azonos a nyugati abszurdal. Nem is lehetett az. Mert amikor Romániában kezdték felfedezni az abszurd művészet hallatlan igazát – írja egyik kritikus mentora –, „akkor Páskándi Géza épp egy minden társadalmi hatástól elzárt szanatóriumban feküdt súlyos betegen, majd amikor gyógyultan távozott, *abszurdként* távozott. Anélkül, hogy ideje lett volna bármilyen hatást befogadnia, még annyi haladéka sem volt, hogy akár Jean Genet nevét megismerje, egyszeriben teljesen érett abszurd novellákkal, szindarabokkal lepett meg bennünket. Úgy látszik, a szanatóriumi élmények autentikusabb forrásai az abszurd irodalomnak, mint az abszurd irodalom külföldi mintái.” (90.)

Szándékait azonban a hatalom emberei is hamar átlátták, „dekódolták”. Április 16-án jelent meg Földes idézett cikke. Nem telt el három hónap, és 1971. július 6-án meghirdették az úgynevezett mini kulturális forradalom téziseit. Minek következtében Páskándinak ezt kellett olvasnia a *Contemporanul* című bukaresti hetilap 1971. július 23-i számában: „Az utóbbi időben filozófiánktól, a marxizmus-leninizmustól idegen áramlatok, irányzatok kaptak lábra. Gyengül az ideológiai szilárdság, a kérlelhetetlen szigor bizonyos drámai művekben. Az egyik példa Páskándi Géza *A bosszúálló kapus* című darabja, amely az emberi feltételek, helyzetek sötét, komor, reménytelen képét kínálja csak úgy általában [...], az abszurd színház általánosító konklúzióit használja, mindent a hatalomért és létért való harcként bemutatva.”

Ebben a keretben kell értelmeznünk azt a folyamatot, ami végső soron áttelepedéséhez vezetett. Amikor ehhez a „pártpotentát” Fazekas János (1926–2004) támogatását kéri, akkor is erre hivatkozik: „Látjátok a sajtót, piszkálnak megint, már mióta. Ha vehemens természetem okán újra vád alá helyeznének, inkább főbe lövetném magam, semhogy börtönbe jussak.” (219: 135.)

5. *Az én Szisziüphoszom* motívumai kétségtelenül „rokonságot tartanak” a *Szabálytalan szerelmek* nem egy metaforikus alakzatával. Gondolok itt mindenekelőtt a mondavilágból ismert titokzatos Tajgetosz hegységre vagy a földtörténeti időből származó – szélszaggatta és vízmosta – feleki gömbkő *létportrét* inspiráló hatására: Szervátiusz Tibor *Móricz*-portréjára. Ezt a sort erősíti a szocreállal és a nyugati irányzatokkal ugyancsak szembe forduló Román Viktor szobrászművésztől írt 1967-es esszéje, *A kő aktjai*. A *Haldokló ló* vonaglásában – emelte ki – „egy Pegazus megrendítő kínja tükröződik”. Páskándi alighanem a maga sziszifuszi kínjait is átélte, amikor a bukaresti műteremből kilépve ekképp fogalmazott: „Filozófiájuk – e szobrok bölcsessége – póre hiánytalanságukban van. Határozottan, olykor a kétkedés biztonsággal is – teljesíti a legszebb, legigazabb művészi, szobrászi hivatást: bizonytalan térben az alkotás biztos támaszpontjait nyújtja az embernek.”

Tajgetosz-értelmezésében nemcsak a küzdelem értelmének kételyét kell látnunk, hanem egy olyan attitűdöt, amely nem leszerel, hanem még inkább felmagasztalja azt, aki a küzdelem értelmetlenségének tudatában is vállalja, amire elszólított. Kögörgető példázata joggal tekinthető az önépítés, a cselekvés, a soha föl nem adható küzdelmek szimbólumának.

6. Hogy mennyire otthonos a magyar líra/magyar irodalom értékvilágában, az minden bizonnyal kislexikon-terjedelmet igényelne. Ezúttal érjük be ennyivel: Apáti Ferenc, Arany, Arany László, Babitsné Török Sophie, Balassi, Barcsay Ábrahám, Batsányi, Benjámín László, Berde Mária, Berzsenyi Dániel, Bessenyei,

Bezerédi Amál, Bornemissza Péter, Cs. Szabó, Csokonai, Dukai Takách Judit, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Endrődi Sándor, Erdélyi József, Faludi Ferenc, Fazekas, Féja Géza, Földessy Gyula, Füst Milán, Gábor Andor, Garay, Gyóni Géza, Gyöngyösi, Gyulai Pál, Hajnal Anna, Heltai, Hervay Gizella, Ilosvai Selymes Péter, Illyés, József Attila, Juhász Ferenc, Juhász Gyula, Kaffka Margit, Karinthy, Kassák, Kazinczy, Kecskeméti Vég Mihály, Komjáthy, Kiss József, Kosztolányi, Kölcsey, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Liszt, Madách, Mikes Kelemen, Miklós Jutka, Moldvai Mihály Deák, Molnár Ferenc, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Németh László, Orczy Lőrinc, Petőfi, Petőfiné Szendrey Júlia, Petrőczy Kata Szidónia, Pilinszky, Radnóti, Ráskay Lea, Reviczky, Rimay, Salamon Ernő, Sinka, Sövényházi Márta, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Szabolcska Mihály, Szécsi Margit, Szép Ernő, Szkhárosi-Horváth András, Tamási Áron, Tar Benedek, Táncsics Mihály, Tinódi Sebestyén, Tompa Mihály, Tóth Árpád, Vajda, Várnai Zseni, Veres Péter, Vörösmarty, Weöres Sándor, Zrínyi.

Miközben a világlíra tájaira is mindig van kitekintése: Apollinaire, Bacovia, Baudelaire, Bessenyei, Blok, Breton, Burns, Dante, Goethe, Majakovszkij, Minulescu, Puskin, Rabelais, Schelling, Schiller, Shakespeare, Shelley, Tudor Arghezi, Victor Hugo, Villon, Voltaire. Ókori és/vagy kortárs filozófusok egyképpen a segítségére vannak (Bergson, Bernstein, Camus, Darwin, Dilthey, Dürrenmatt, Epikurosz, Feuerbach, Hegel, Huizinga, Husserl, Kaiser, Kant, Kierkegaard, Lucretius Carus, Lukács György, McLuhan, Martin Esslin, Ortega y Gaset, Sarte, Weiland), ha a jelen útvesztőiben el akar igazodni.

7. A *vándor-líra* egyik szekvenciájában a lírai eszközök összehasonlító elemzését ajánlja a verskedvelők figyelmébe. Nevezhetjük ezt akár „oknyomozó verselemzésnek” is. Miért tartja ezt a verselemzések hasznos kiegészítő módszerének? Azért, mert ezzel a „szellemi detektívkedéssel”, kellő játékossággal a versolvasó-elemző érdekeltté válik az önképzésben. Az olvasónak – fejtette

ki –, bár egyetlen kiválasztó szempont szerint végzi a vizsgálatot, „egyszerre kell néznie az egyes verset és a többiekhez, sőt az egész irodalomtörténethez való kapcsolatát”. Így észreveszi a részben az egészet, az egyesben az általánost, a kiragadott versben érzi az egész irodalmat. Ennek köszönhetően folyamatában láthatja az irodalomtörténetet – „nem mint egymástól elszigetelt írók egymás melletti és utáni sorozatát”, hanem „mint erdőt, amelyet a fák sokasága alkot ugyan, de amely minőségileg más, mint az elszigetelt fák sokasága. Hiszen más az a fa, amelyik erdőben él, és megint más, amelyik síkság közepén magányosan áll. Az erdőben élő fa kapcsolatban áll a többi fákkal, hat rája az együttélés: mohásabb, zöldebb stb., mint egy, a pusztaságon önmagára utalt, a napfénynek állandóan kitett magányos fa. Az erdei fák tartják egymásnak az árnyékot, az erdőnek más a levegője, egyáltalán: levegője van; néhány elszigetelt fának nincs. Summa summárum: látnunk kell a fáktól az erdőt is: az irodalom egészét mint élő, folytonos, összefüggő-kapcsolódó, megújuló, fejlődő, változó szellemi szervezetet és nem csupán az egyes írókat, költőket.”

A *Beékelt fejezet a módszerről* című okfejtésből idéztünk egy részletet. Páskándi épp akkor készült áttérni a *Csokonai „világszelídítése”*-ciklus témakörére. Hogy ennek az elindításához a maga számára időt nyerjen, a 14. rész után összefoglalta *A vándor-líra* építkezésének „módszertanát”, számtalanszor hivatkozott kedvenc szerzője problémalátására utalva (Descartes: *Discours de la méthode*, 1637.). Persze az épülő kötet szerkezetében ennek ott nem volt helye. Ezért később *Kis pedagógiai intermezzo* címen tekintélyes fejezetté bővítette tapasztalatait. A *Függelekben* olvasható teljes szövegre itt a „vers-író” órákkal szeretnők felhívni a figyelmet:

„Természetes, hogy nem a »költő-nevelés« az órák célja, s az is természetes, hogy inkább a nagyobb diákokkal lehet ilyesmit szervezni: akár versenyszerűen is. Végül: a *cím-tesztet* ajánljuk. A tanár legépeltet néhány – lehetőleg a diákok számára ismeretlen – rövidebb novellát, karcolatot, verset a szerző neve és cím

nélkül. Ezt kiosztja. A feladat a következő: adjanak neki rímet, legalább hármat, de ki minél többet ad – annál jobb. Ez nem csupán a képesség-vizsgálatnak tesz jó szolgálatot, hanem fejleszti a diák kiválasztó és elvonatkoztató képességét is.

Ám nemcsak ennyi van: be lehetne vezetni bizonyos órákra a *szójáték-csinálást* mint tárgyat: *a szójáték ugyanis a nyelv szellemét villantja fel.*

Ezeknek a teszteknek, játékos versenyeknek tehát nemcsak passzív és egyoldalú képesség- és hajlam-vizsgálati hasznuk van; az ti., hogy a tanár megismeri diákjait, tudja, kit mennyivel lehet »terhelni«, s a képzelete, érdeklődése milyen irányú, hanem aktív is: a diák szellemi életét serkenti, energiáit jobban bevonja az ész-pallérozásba, s le is köti e játékos tanulás. És végül, de nem utolsósorban: abból kell kiindulnunk, hogy az a diák, az az ember, aki egyszer – bármilyen szinten is – belekóstol az írás műhelytitkaiba, alkalma van az írás lélektanát saját magában megfigyelni, az mindig hajlamos lesz arra, hogy mélyebbre hatoljon egy írásműbe, s ne elégedjék meg a pusztá olvasmány-élménnyel.” (217.)

Páskándi égi vendége, avagy: Csokonai „lírai világszelídítése”

1. Szerb Antal mondotta volt Aranyról: ha elveszne minden írás a magyarságról, Arany műveiből rekonstruálni lehetne az egész nemzet életét, szellemiségét. Ha nem ismernők a Csokonai előtti költészetet – döbben rá a hetvenes évek elején Páskándi –, akár hátrahagyott verseiből ki tudnók következtetni az előzmények hangulat-, gondolat-, téma- és formavilágát. *A vándor-lírának*, a betűsírjában tetszhalottá vált posztumusz Páskándi-műnek a feltámasztása során a költő Csokonai-élménye volt rám a legnagyobb hatással. Amit csakis azzal magyarázhatok, hogy annak a „mennyei kávéháznak” a legbensőbb termében, ahol *A vándor-líra* szerzője a magyar költészet szürreális-groteszk versvonulatának égi vendégeit fogadta, Csokonai ült a páholyában. (217.)

„Homlokomon nagyon fölkelő fényes nap, / Oldalamon nagyon árdéli szép hold, / Jobb vesémen vannak az égi csillagok. / Hej, regü lejtem, regü lejtem!” E későn lejegyzett regösének egyik legkorábbi változatában fedezi fel Páskándi a kozmikus anatómiát, pontosabban: az emberi anatómia térbe vetítését; jelképéül ember és világ, emberi test és természet megbonthatatlan egységének. A pogány kori líra ugyanis a hit fenntartója volt, egyszerűen ott kavarg benne az akkori emberi tudás: mítosz, természet, ősbölcsesség. Amikor a szellemnek még nem volt „munkamegosztása” – fejtette ki –, a líra hordozott mindent. Ebben az állapotában – válik szemléletessé érvelése – „in flagrant láthatjuk a lírát”, amint „ősi, minden szellemi funkcióját gyakorolja”; vagyis: „a tudománynak, a filozófiának, a hitnek, a sejtelennek képekbe, metaforákba, hiperbolákba jelenítését”. (217.) A lírikusok századokon át „legszívesebben” a szívet fogadták be a maguk konvenció-rendjébe.^[31] A szívhez viszonyítva a *vese* meghökkentően groteszk lírakép – folytatja értelmezését *A vándor-*

dor-líra szerzője. Amikor a motívumvándorlás során visszatér az a felismerés, hogy az emberi test és az univerzum struktúrája hasonló, Páskándi intuíciója meglepő összefüggéssel ajándékoz meg. „A földi, az emberi benépesíti az ürességet – olvashatjuk a gépelt szöveg golyóstollal átjavított változatában –, ezek olykor helyet cserélnek: az emberbe jön az égi: »csillagszerű« lesz.” (217: 113.)

A világszelídítés azonban csak a kezdetek kezdetén volt a költészet kizárólagos privilégiuma – tér vissza fentebbi értelmezéséhez Páskándi. Megfigyelései révén később ugyanis rájön, hogy a líra benső szelleme a tudományban is érvényesül. Hiszen akármely tudományos képlet voltaképpen nem más, „mint a világ emberi fogalmakba, ember kitalálta jelekbe, humánus kódba való foglalása”; „tartsd szelídnek az anyagot, hogy uralkodhass rajta”. Vagyis: az anyag megismerhető, „beleszelídíthető az emberi értelemben”. (217: 141–142.)

A legősbibb forrásvidékről indul tehát Páskándi, amikor a lírai „lélekvándorlás” bemutatására vállalkozik. Alighanem a feledésre ítélt apokrif imák és regösénekek értéktartományait visszahódító *Hegyet hágék, lőtőt lépék*¹ hatására. Emlékezetem szerint a hatvanas évek végén, a hetvenesek elején Erdélyi Zsuzsanna felfedezései bizonyos értelemben felérték az akkori tudati erőter robbanásszerű kitágításával. „Ezek a legtisztább népköltészeté vedlett imák – ámuldozott az olvasás mámorában Juhász Ferenc – nemcsak történeti múltunk, de költészeti-múltunk [...] lángoló aranyleletei, erejük, igézetük, tisztaságuk, mint az aranyláncoké és a tiszta csontoké.”² Az archaikus kultúra értékeinek a feltámasztásáért küzdő Csoóri Sándor is eszméltetően hatott nemzedékemre: az idő betemetett rétegei alól kiásott kincsek révén a „korai magyar középkorral s folytatásként a rákövetkező századokkal kerülhetünk megejtő közelségbe”. (64.)

1 Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Kaposvár, 1974.

2 Juhász Ferenc: *Imák, apokrif mámorok*. Új Írás, 1970/9, 73–74.

Akkortájt egy ideig a magyarországi irodalmi folyóiratok bejuthattak Erdélybe – így az Új Írás és az Élet és Irodalom is, amelyekben Juhász meg Csoóri érdemben méltatta Erdélyi Zsuzsanna tizenhét évi munkáját. Páskándi ráadásul „megejtő közelségbe” kerülhetett a regöléssel *A vándor-lírának* 1971-től helyet adó irodalmi hetilapunk, az Utunk hasábjain is: *Porka havak esedesnek – de hó reme, róma. / Nyúlak, rókák játszadoznak – de hó reme, róma...* Ezt már csak azért is illett megemlítenem, mert Faragó József folklórkutató, a későbbi akadémikus a szülőföldemen, Kénosban jegyezte fel a regölés szövegét.³ Neki köszönhetően ismertem meg magam is ezt a téli természetvarázsló népszokást, amelynek eredete egészen a magyar őstörténetig nyúlik vissza.

2. Kétszáz évvel Csokonai születése után Erdélyben ketten foglalkoztak behatóan a felvilágosodás költőjének életművével: Jancsó Elemér, a korszak irodalomtörténetének egyetemi előadója, (Lásd: 187.) illetve Páskándi Géza, aki a börtönévek után a fényimádók mohóságával kereste a ráció üzenetét. Nem az irodalomtudós tájékozottsága lepett meg – hanem a költő felismerése: Csokonai nélkül Ady nem juthatott volna föl a csúcsra.

Nem hiszem, hogy másodéves egyetemi hallgató korában Páskándi eljár Jancsó professzor – valljuk be: eléggé unalmas – előadásaira,⁴ ám annál jobban tisztelte az irodalomtudós munkáit. Jancsó ugyanis nem tartozott a bezáputt szobatudósok közé, Páskándi kortársaként maga is benne élt az eleven „irodalmi jelenben”. Ady halálának ötvenedik évfordulóján például erőteljesen cáfolta Székely János és Szilágyi Domokos meghökkentő kinyilatkozását, miszerint Ady immár csak irodalomtörténeti nagyság, az idő kikezdte életművének esztétikai értékeit. Leg-

---

3 „Az egész országban Kénos az egyetlen pont, hol a regölés vagy regélés ősrégi szokása úgyszólván a mai napig megszakítás nélkül fentmaradt.” Faragó József: *Porka havak esedeznek...*, Utunk, 1960. 52.

4 Páskándi az 1954/1955-ös tanévben végezte el a másodévet a Bolyai Tudományegyetemen.

alábbis részben. (124.) Páskándi ebből az 1969-es vitából indul ki, amikor megírja a világlírára kitekintő kétrészes tanulmányát, az *Ady ura – a jelképet*, (213.) amelynek az volt a felhangja és végső kicsengése, hogy *Adyban jut Csokonai attitűdje nagyobb csúcsra*. Amit akár *A vándor-líra* előhangjának is tekinthetünk. Nemcsak szemlélete okán, de mert – hátrahagyott feljegyzései szerint – maga jelölte ki ezeknek a szövegeknek a helyét a lírai lélekvándorlásában.

Jancsó Elemér az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait gyűjtve 1937-ben fedezi fel a nyelvféltő/nyelvvédő költőt, aki „miközben a magyar nyelvet dicsőíti, Arankához írt levelében annak közeli pusztulását jósolta meg. Csak Transzilvániától vár valamit, ahol a magyar nyelv lelkes művelői megingatták a közönyt.”⁵ Az 1939-ben írt nagy ívű Aranka György-tanulmányában már kora legnagyobb magyar lírikusának tartja az európai gondolkodású Csokonait.⁶ Bensőséggé válik az irodalomtudós hangja, amikor idézi: „Boldog vagy oh kised Erdély, bár a csinos Európának legvégsőbb szélén fekszel is... Mi csak igyekezni akarunk, nektek munkálkodni is lehet. Munkálkodjatok!” (124a: 147.) A költő születésének 200. évfordulóján Jancsó azt sürgette, hogy Csokonai vagy Kazinczy jobb megismerése érdekében a vizsgálatnak ki kell terjednie a kor bölcseleti, képzőművészeti, zenei, természettudományi törekvéseinek életművükre gyakorolt hatása vizsgálatával.⁷

Ez már a Páskándi pászmája.

Ám előbb jelezni szeretnők, hogy mindketten az induló Nyugat első számában megjelent Ady-cikkre vetették „vigyázó szemüket”. *A magyar Pimodánból* idézik: „Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam: veszettül európaiatlan ma-

5 Jancsó Elemér: *Nyelv és társadalom* [Erdélyi] Tudományos Füzetek, EME, 1937. Ua.: 124a: 113–137.

6 Uő: *Aranka György élete és munkássága*. Különlenyomat a *Magyar irodalomtörténet* című könyvből, Minerva, Kvár, 1939. Ua.: 124a: 138–168.

7 Jancsó Elemér: *Az összehasonlító irodalomtörténet-írás új útjai és módszerei*. In: 124a: 335–347.

gyarnak, aki kacagtató fanatizmussal és komolysággal él-hal Európáért. Csokonaiban, Csokonai egy-egy versében, babonásan megérezem azokat a szavakat, amelyek csak dőzsölés után pattanhattak ki egy lázas és meggyötört idegrendszer pörölymunkájából.”⁸

Az idézés oka azonban különböző.

Páskándi nem irodalomtörténeti elveket követ: filozófiai magaslatról tekint irodalomra és tudományra. Halála előtt is az eszszé „fölötte szükséges voltáról” elmélkedett, amikor az 1973-ban előkerült korábbi Bretter-kritika kapcsán leírta: „Ha mélyebben beletekintünk, az esszé műfaja is szimbiotikus: hasznos a költészetnek, mert kissé »fogalmasítja«, és kifizetődő a tudománynak, mert kiragadja az olykori földhözragadtságból.” (224.)

Szimbiotikusan töltik fel egymást „erőnléti készletekkel”.

3. „Egy intellektuális erőfeszítés pszichológiai regényének” nevezte Páskándi *A vándor-lírát*. Nem túrtóztette magát – vallja önironikusan –, mindent leírt, ami valaminek a kapcsán eszébe jutott. Ebből adódik ennek a lírai lélekvándorlásnak a kettős kísérleti jellege is: „kísérlet egy gondolat viszonylagos végiggondolására, és kísérlet a szabad asszociációk és az intuíciók [...] bemutatására”. (217: 292.) A kötet törzsanyaga (270 könyvoldal) hét nagy fejezetre épül: I. *A motívumok „kísértete”*; II. *A „zongora billentyűi”*; III. *A magyar lírai látás három nagy korszaka*; IV. *Balassi hátranéz, majd felénk fordítja arcát*; V. *Csokonai „világszelidítése”*; VI. *Ady-előzmények – Csokonaitól s még előbb*; VII. *A minden eszközök meghódítása*. Ezek közül 119 lapra rúg a *Csokonai „világszelidítése”*. Ekkora „kifutási tere s időre” volt szüksége Páskándinak ahhoz, hogy a lírai „lélekvándorlás” 14 stációjában hangot adjon a maga Csokonai-élményének; ahhoz, hogy kimutassa: Csokonai nem a „semmitől” pattan elénk teljes költői arzenáljával, mint Pallasz Athéné a Zeusz fejéből, gyakran visszatekint, „míg majd ő is a huszadik század felé fordítja arcát”. (217: 87.)

---

8 Ady Endre: *A magyar Pimodán*, Nyugat, 1908. január 1. – február 16.

Páskándi először a Balassi előtti költészetre tekint vissza, majd a Balassi utánira, illetve a közvetlenebb Csokonai-elődökre. A második nagy korszak középpontjában Csokonai lírai világteremtése áll, ezt követi a Csokonai- és Berzsenyi-utódok számbavétele. A harmadik korszakot az Ady-előttiek, Adyék, az Ady-utániak töltik ki.

„Balassi hátranézett, majd felénk fordította arcát, s homlokára, ahonnan a »vér lecsordult« – talán épp a hegedő seb árkába –, »fényes árnyék« vetül: Csokonai.” Ma is emlékszem erre a költői áttűnésre, pedig fél évszázaddal ezelőtt ejtett rabul, még az *Utunk*-beli sorozat olvasása közben. A folytatása különösképpen: „A természet Balassinak súlyos fenség, nagy látvány: ilyen tájat csak lóról láthat az ember, amint egy hegyszorosból völgybe vagy síkra ér. Az, amit egy tág szempillantással átfog az ember, s amelynek levegőjét, illatait mohón a mellére szívhatja. Csokonai lehajol a földre, ahova a másik a ló hátáról nem hajolhat le [...], s a felvilágosodás természet iránti tudós kíváncsiságával közletről kezdi vizsgálni. Így Csokonai már azt is meglátja, ami nemcsak a földön, hanem a földben van.” (217: 105–106.)

Falun születtem, a földművesmunkák mindenikébe „belenőttem”, ültem lóháton is, de csak most ismertem meg igazán ezt a lírai magaslatból átölelő gyengéd természetimádatot.

„Balassi sokszor visszasejlik Csokonaiában [...], olykor-olykor átveszi a Balassi-strófát is, de élményei kivetítésére nehézkesnek és körülményesnek bizonyul számára Balassi verselése. Mert nem a hadizsákmány vidékeinek tartja életének újabb és újabb tájait – figyel a lírai korváltásra Páskándi –, hanem az impressziók, a kedvek, a hangulatok vadászterületének. Ami azt igényelte, hogy a költő intimebbé, közvetlenebbé, áttekinthetőbbé hangolja líráját. Ez a lírai meghittség pedig gyorsabb tempót követelt.” (217: 102–103.) A játékos, gyöngéd, groteszkbe villanó természet- és világlátás annyira „megejtően” sikerül Csokonainak – mutat rá Páskándi –, hogy költői szeszélye, közvetlensége, olykori hetykesége, stílkönnyedsége Petőfiéig s még tovább

mutat. Hadd tegyem hozzá: egészen József Attiláig, Weöres Sándorig, sőt Salamon Ernőig sugárzik.

A líra küldetésének megfelelően nyelvbe menti, nyelvvé sze­lídíti a világot. Annak, hogy az íze­lést is bevonja költői képeibe, majd a magyar lírai impresszionizmusban-szimbolizmusban mutatkozik meg a jól felismerhető hatása, amikor „illatok, ízek és színek Kánaánjában dúskálhatunk”. Egy olyan „mikroszkopi­záló” szemléletnek lehetünk a tanúi, amelyről lírai szinten ő tu­dósít először bennünket. Feledhetetlen, ahogy lehajol a „kerti természet” veteményeihez és a „nyájaskodó” meg „tréfálkozó” virágokhoz. Nála a tulipán „kacsint” az emberre, aki viszont ép­pen ezért „megsüvege­li” őt. (217: 102.) Az asszociációk sorjáza­sának köszönhetően egy ugrással máris József Attilánál vagyunk, akinél – mint tudjuk – „tapsikolnak a jázminok”.

Az is kiderül *A vándor-lírából*, hogy Csokonai nemcsak a nö­vényekhez, hanem az időhöz is lehajol. Balassi még csak az év­szakokat érzékeli, Csokonai már konkrétá teszi az időt. Megjele­nik – költői szinten – az idő mint érték, maga a felvilágosodás kori értékszerűség. Hogy aztán az impresszionizmus és a szim­bolizmus irányzatában a perc, a pillanat fontos lírai hangulatte­remtő tényezővé váljék. A modern költőutódok ugyanis nem a rigófüttyös napfelkeltéről, hanem a hajnali lét átéléséről külde­nek költői üzenetet. (217: 140–141.)

Balassihoz viszonyítva Csokonai „víg borzadással” járja az antik romokat, s hetykén kijelenti: „Milyen »fenséges« volt, s íme, mégis romokká lett.” (217: 192.) Mintha valamiféle égi pá­holyból figyelne az értékeket elfedő „futós” időre. Ez az új „pá­holy” pedig a világ tréfás, öngunyoros, groteszkbe hajló szemlé­lete. Azt például, hogy nagyon szereti a bort, a kulacsnak tett szerelmi vallomásban fejezi ki: *Drága kincsem, galambocskám, csi­kóbőrös kulacsocskám!* Ennek esztétikai-stilisztikai értékét Páskán­di – Bergson komikumelméletére is utalva – a komikumban fe­dezi fel: „Csokonai verse azért tökéletes, esztétikailag azért törés nélküli, mert érezteti, hogy [...] mintegy kívülről, felülről nézi »jobbik, józanabbik eszével« ezt a játékot.” (217: 116.)

4. Csokonai „minden költői világtáj felé szikrázik zsenije sarkcsillagával” – ekképp összegez Páskándi. (217: 104.) Ha az ész felülvizsgálja a világ rendjét, ha a „jobbik, józanabbik eszével” nézi az őt körülvevő világ állapotát – erősíti fel *A vándor-líra* Csokonai költői sugallatát –, a világ megjavulhat általa. (217: 104.)

Páskándi is kívülről, felülről nézi a ránk telepedő, illetve a bennünk szenvedő világot. Onnan fentről üzeni nekünk: tőlünk is függ, hogy életművének kisugárzása világmegváltóvá váljék.

Irodalom

1. Ablonczy László: *Nehéz álom*. Sütő András 70 éve. Bp., 1997.
2. Ablonczy László: *Nehéz álom*. Sütő András 75 éve. Bp., 2002.
3. Ádám Zsigmond: *József Attila (1905–1937)*. Erdélyi Fiatalok, 1937. 4. 7.
4. Ady Endre: *A magyar Pimodán*. Nyugat, 1908. január 1. – február 16.
5. *Ady Endre Összes Prózai Művei*. IV. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.
6. *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)* I–II. Közzéteszi Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979.
7. *Akik imádkoztak üldözőikért*. Börtönvallomások, emlékezősek. I–II. Szerk.: Miklós László. Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 1996.
8. *A magyar irodalom szolgálatában*. Írások Pomogáts Béláról. Szerk.: Beke György. Közdok, Bp., 2004.
9. André Ferenc – Horváth Benji: *Metamodernizmus az erdélyi fiatal lírában*. Helikon, 2020. 18.
10. *Áprily Lajos legszebb versei*. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1969.
11. *A TIZENEGYEK*. Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003). Közzéteszi Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003.
12. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1928/29. tanévről*. Szerk. Dr. Tavaszgy Sándor. „Terminus” Könyvnyomda, Cluj–Kvár, 1929.
13. *Az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalása a „népi” írókról*. Társadalmi Szemle, 1958. 6. 38–69.

-
14. Az *őszinteség két napja 1956. szeptember 29–30.* Erdélyi magyar értelmiségiek 1956 őszén. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Benkő Levente. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2007.
  15. Babits Mihály: *Európaiság és regionalizmus.* Erdélyi Helikon, 1930. 1. 2–6.
  16. Babits Mihály: *Riportok, interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Sajtó alá rendezte Téglás Andrea és Téglás János. Magyar Napló Kiadó, Bp., 2018.
  17. Balázs Ferenc: *A magyar irodalom hivatásáról.* Erdélyi Helikon, 1930. 1. 22.
  18. Balázs Imre József: *A transzilvanizmus és a dugó.* Látó, 2004. 3. 63–70.
  19. Balázs Imre József: *Erdélyi magyar irodalom-olvasatok.* Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár, 2015.
  20. Balázs Imre József: *Mindig az újraolvasás szüli az ötletet.* Beszélgetés a 80 éves Láng Gusztáv irodalomtörténésszel. Helikon, 2016. 12.
  21. Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép.* Polis Könyvkiadó, Kvár, 2003.
  22. Bálint Tibor: *Nekem már fáj az utazás.* Új Élet, 1974. 1.
  23. Bálint Tibor: *Rehabilitás, avagy ember ne mérgeledj.* Helikon, 1990. 30.
  24. Balogh Edgár: *Mesterek és kortársak.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974.
  25. Baranyi Béla: *Gondolatok a periféria-képződés történeti előzményeiről és következményeiről.* Tér és Társadalom, 2004. 2. 4–5.
  26. Báró Kemény Jánosné Augusta Paton: *Önéletrajzi emlékezések.* Szépmíves Könyvek, Athaeneum Kiadó, Bp., 2019.
  27. Beke György: *Tolmács nélkül.* Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972.
  28. *Benedek Elek irodalmi levelezése II. 1925–1928.* Közzéteszi Szabó Zsolt. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984.

29. Benedek Marcell: *Az erdélyi magyar irodalom*. Újság, 1926. márc. 2.
30. Benedek Marcell: *Cselekedet*. Erdélyi Helikon, 1930. 8. 631–632.
31. Berde Mária: *Áprily elmegy*. Pásztortűz, 1929. 15.
32. Berecz József: *A magyarságtudat újrateremtésének szolgálata*. Beszélgetés a 80 éves Gombos Gyulával. Magyar Élet, 1993. 11. 21–25.
33. Bertha Zoltán: *Bálint Tibor*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990 (Kortársaink).
34. Bertha Zoltán: *Sütő András*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.
- 34a. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1986.
35. Bíró Béla: *A tragikum tragédiája*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984.
36. Bodor Pál: *A zsarnok „liberalizál”*. Miért „engedett” 1968-ban Ceaușescu a romániai magyar igényeknek? Magyar Média, 2000. 1. 50–56.
37. Bóka László: *Ady Endre élete és művei I*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.
38. Borcsa János: *A költészet lehetősége, avagy: „Itt vagyok én, ki emberek felé megy”*. In: *Ötödik Évszak*. F fiatal írók antológiája. Marosvásárhely, az Igaz Szó kiadása, 1980, 143–148.
39. Borcsa János: *Markó-esszé, Markó-vers*. Helikon, 2019. 17.
40. Borcsa János: *Megtartó formák*. Kísérletek. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984.
41. Borcsa János: *Megszólalás és elhallgatás*. Székely Hírmondó, 2016. febr. 29.
42. Borcsa János: *Pomogáts Béla erdélyi magyar irodalmi enciklopédiája*. Székelyföld, 2012. 4.
43. Borcsa János: *Világot benépesítő művek*. Kritikai szemle 2016–2020. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2021.

-
44. Brüll Emánuel: *A református kollégium könyvtára*. Ifjú Erdély, 1935. 99–100.
45. *Corollarium*. Köszöntőkötet Dávid Gyula tiszteletére. Szerk.: Bartha Katalin Ágnes. Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2018.
46. Csanádi János: *Eleinkről szól a fáma*. Az aradi Kölcsey Egyesület kiadása, 2016.
47. Csapody Miklós: *A történet fénye*. Esszék, tanulmányok. Exit Kiadó, Kvár, 2023.
48. Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Magyar Napló, Bp., 2008.
- 48a Cseke Péter: *A teljesség sóvárgása*. Irodalomtörténeti tanulmányok 1981–2016. Nap Kiadó, Bp., 2019.
49. Cseke Péter: *Az emlékezet feltámasztása*. Válogatott és újabb tanulmányok. Magyar Napló – Fókusz Egyesület. Bp., 2019.
- 49a Cseke Péter – Benedek Anna: *Pomogáts Béla*. Egy irodalomtörténész portréja. MMA Kiadó, Bp., 2019.
50. Cseke Péter: *Borongós ég alatt*. Sajtótörténeti tanulmányok (1980–2014.). Nap Kiadó, Bp., 2015.
51. Cseke Péter: *Erdélyi értékhorizontok*. Újabb eszmetörténeti tanulmányok. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Bp., 2015.
52. Cseke Péter: *Időrobbanás*. Esszék, tanulmányok, dokumentumok egy szellemi útkeresés műhelytörténetéből. Széphalom Könyvműhely, Bp., 2003.
53. Cseke Péter: *Írók a két világháború közti hírlapoknál*. Művelődés, 2016. 6. 21–25.
54. Cseke Péter: *Kós Károly kisebbségi életstratégiája*. Tiszatáj, 2001. 8. 67–73.
55. Cseke Péter: *Látóhegyi töprengések*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979.
56. Cseke Péter: *Metaforától az élet felé*. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Buk., Kvár, Kriterion Könyvkiadó, 1997.

57. Cseke Péter: *Népiség, populizmus, nacionalizmus az ezredvégen*. Korunk, 1995. 4. 95–102.
58. Cseke Péter: *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2003.
59. Cseke Péter: *Szellemi otthonkeresők évszázada*. Korunk, 2017. 11. 113–117.
60. Cseke Péter: *Trianoni hófogságban (1918–1945–1990)*. Eszméletörténeti tanulmányok. Nap Kiadó, Bp., 2020.
61. Cseke Péter: *Vigyázó torony*. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval, Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1995.
62. Cs. Gyimesi Éva: *Premisszák a vitához*. Alföld, 1991. 2. 4–12.
63. Csoóri Sándor: *Belső anyaország*. Sütő Andrásról a harmadik napon. Hittel, 2007. 2. 4–13.
64. Csoóri Sándor: *Csipekoronák*. Élet és Irodalom, 1972. 19. 15.
65. Dávid Gyula: *1956 Erdélyben és ami utána következett*. Korunk, 1996. 10. 30–40.
66. Dávid Gyula: *Az alkotás gúzsbakötöttsége és szabadsága*. Paskándi Géza megélt és megírt börtönményei. Irodalmi Jelen, 2016. nov. 4.
67. Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.
68. Dávid Gyula: *Írók és irodalom Erdélyben 1956-ban*. Székelyföld, 2006. 10. 301.
69. Dávid Gyula: *Szemközt a múlttal (1956–1964)*. Látó, 2006. 10. 3–15.
70. Demeter Zsuzsa: *„A valóság olyan, mint a Kaukázus”*. Bálint Tibor 90. Bárka, 2022. 3.
71. Dezsényi Béla: *Magyarország időszaki sajtójának könyvésze*. VII. Bp., 1944.
72. Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *Határátlépések. A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája*. Kvár, 2010. augusztus 26–27. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Bp., 2011.

-
73. Domokos Géza: *Esély I.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
74. Domokos Géza: *Kemény Jánosnak.* Előre, 1968. szept. 15.
75. Domokos Géza: *Őszi sorok.* A Hét, 1978. 39.
76. Dsida Jenő: *A magyar irodalom hivatásáról.* Erdélyi Helikon, 1930. 1. 24.
- 76a *Dsida Jenő összegyűjtött versei. Új összegzés.* A szöveget gyűjtötte, gondozta, sajtó alá rendezte: Láng Gusztáv és Urbán László. Előszó: Láng Gusztáv. Szerkesztette, a szerkesztői utószót és a jegyzeteket írta: Urbán László. Bp., 2008.
77. Dsida Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten.* Cikkek, riportok, novellák és levelek. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2005.
78. Elek Tibor: *Egy igaz könyv igazságai.* Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér.* Hitel, 2007. 2. 55–65.
79. *Erdélyi Fialatok – dokumentumok, viták (1930–1940).* Közlétesíti dr. László Ferenc és Cseke Péter. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Cseke Péter írta. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1986/1990.
80. *Eszmélet.* In memoriam József Attila. Válogatta, szerkesztette, összeállította N. Horváth Béla. Bp., Nap Kiadó, 2004.
81. Fábíán Ernő: *A tudatosság fokozatai.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.
82. Féja Géza: *Az új népiesség.* Erdélyi Helikon, 1935. 1. 46–51.
83. Féja Géza: *Szabó Dezső hatvanéves.* Magyarország, 1939. április 13.
84. Féja Géza: *Törzsek, hajtások.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1978.
85. *Félig élt élet.* Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912–1940. Sajtó alá rendezte Kis Olosz Klára. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2003.
86. *Fiatal magyarok.* Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 21–35.
87. Filep Tamás Gusztáv: *Tormay Cécile és a Napkelet.* Irodalmi Jelen, 2012. 4.

88. Fodor Sándor: *Ki ez a...? Egy önéletírás műhelyforgácsai*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1989.
89. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés. 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Bp., 2007.
90. Földes László: *Az értelem indulatával*. A Hét, 1971. 16.
91. Földes László: *Elvek és viták*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1983.
92. Gaál György: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratok lapjai*. Keresztény Magvető, 1982. 3. 144–150.
93. Gáll Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975.
94. Gede Csongor: *A Kolozsvári Református Kollégium története 1870 és 1948 között*. Kolozsvár, Stúdium Kiadó, 2017.
95. *Gond és felelősség*. Írások Pomogáts Béla nyolcvanadik születésnapjára. Szerk.: Kántor Lajos és Lőrincz György. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2014.
96. Görömbei András: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Tiszatáj, 2006. 2. 86–91.
97. Görömbei András: *Sütő András*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
98. Görömbei András (szerk.): *Tanulmányok Sütő Andrásról*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002.
99. Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*. Kalligram, Pozsony, 2010.
100. Grendel Lajos: *„...életem egyik legszebb kalandja”*. Bevezető sorok a legújabb kori magyar irodalomtörténethez. Irodalmi Szemle, 2010. jan. 21.
101. Grezsa Ferenc: *„Antropológiai lecke”*. Németh László Ady-élményéről. Tiszatáj, 1977. 12. 49–52.
102. Gróh Gáspár: *Szabó Dezső*. Kivezetés az irodalomból. MMA Kiadó, 2020.
103. Gróh Gáspár: *Szociográfia vagy társadalomrajz?* Irodalmi Magazin, 2020. 4. 50–55. (Csoóri Sándor-szám).

-
104. Gyórrffy Gábor: *A Korunk a cenzúrahivatal jelentéseiben*. Korunk, 2007. 9. 128–131.
105. *Haza, a magasban*. A „kettős kötődés” vita 1968–1969. Sajtó alá rendezte Pomogáts Béla. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2011.
106. Horváth Benji: *A címtelen föld: fiatal erdélyi metamodern líra*. Erdélyi Híradó Kiadó – Fiatal Írók Szövetsége, Kvár-Bp., 2020.
107. Horváth János: *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.
108. Huszár Sándor: *Az író asztalánál*. Beszélgetés kortárs írókkal. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1969.
109. Huszár Sándor: *Sorsom emlékezete*. Vallomások egy bűntelen nemzedék elkárkozásáról. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982.
110. Ignóty: *Vers és verselés*. Nyugat, 1926. 18.
111. Ignóty Pál: *A magyar irodalom hivatásáról*. Erdélyi Helikon, 1930. 1. 30–31.
112. Iorga, Nicolae: *Az erdélyi lélek*. Pásztortűz, 1927. 5. 97.
113. *Irodalmi nemzet? Hagyományok, kérdések, távlatok az ezredfordulón*. A Tokaji Íróklub 1999. évi tanácskozása. Szerk. Serfőző Simon. Tokaji Íróklub Egyesület, Miskolc, 2000.
114. Jancsó Béla: *Érték, erkölcs, közösség*. Esszék, tanulmányok, jegyzetek. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2021.
115. Jancsó Béla: *Falumonográfiák*. Erdélyi Fialatok, 1934. II. negyed, 68–71.
116. Jancsó Béla: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973.
117. Jancsó Béla: *Kacsó Sándor novellái*. Pásztortűz, 1927. 13. 311–312.
118. *Jancsó Béla levelezése I. 1914–1930*. Gondozta: Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2015.
119. *Jancsó Béla levelezése II. 1931–1934*. Gondozta: Cseke Péter. Kriterion, Könyvkiadó, Kvár 2016.

120. Jancsó Béla levelezése III. 1935–1940. Gondozta: Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2019.
121. Jancsó Béla levelezése IV. 1941–1967. Gondozta: Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2023.
122. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve*. Cluj-Kolozsvár, 1934.
123. Jancsó Elemér: *Az idők sodrában*. Diákélet a helyi Református Kollégiumban 1916–1922 között. Ifjú Erdély, 1935. 6. 101–102.
124. Jancsó Elemér: *Ifjú szívekben és mindig tovább*. Utunk, 1969. 8.
- 124a Jancsó Elemér: *Irodalomtörténet és időszerűség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.
125. Jancsó Elemér: *Kortársaim*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.
126. Janovics Jenő: *A Hunyadi téri színház*. Komp-Press Kiadó, Kvár, 2001.
127. *Jelszó és mítosz*. Szerk.: Pomogáts Béla. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003.
128. Józsa István: *Az egyetemes magyar irodalom értékrendszerében*. Beszélgetés Cseke Péterrel. Magyar Napló, 2015. 11. 53–59.
129. József Attila: *Magyar Mű és Labanc Szemle*. Új Magyar Föld III. 1930. jan.–márc. 62–71.
130. *József Attila válogatott levelezése*. Gondozta Fehér Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
131. Juhász Ferenc: *Imák, apokrif mámorok*. Új Írás, 1970. 9. 73–74.
132. Kabán Annamária – Mózes Huba (szerk.): *Honfoglaló, nagy írónemzedék*. Az erdélyi Helikon írói közösség megalakulásának 90. évfordulójáról megemlékező miskolci tudományos konferencia előadásai. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2016.
133. Kacsó Sándor: *Az igazi erdélyi szellemiség*. Erdélyi Helikon, 1938. 1. 36–37.
134. Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Önéletrajzi visszaemlékezések II. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974.

-
135. Kacsó Sándor: *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók?* Brassói Lapok, 1929. október 16.
136. Kacsó Sándor: *Magyar világtalálkozó Párizsban.* Brassói Lapok, 1937. augusztus 15.
137. Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések III.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1993.
138. Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések I.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1971.
139. Kacsó Sándor: *Új székely társadalmi elrendeződés.* Erdélyi Fitalok, IV. negyed, 95–99.
140. Kacsó Sándor: *Utoljára még megkapasz kodunk.* Elbeszélések. Lyceum Nyomda, Cluj–Kvár, 1927.
141. Kallós Miklós: *Politikai felelősségtudat.* Korunk, 1969. 10. 1447–1451.
142. Kántor Lajos: *A hiány értelmezése.* József Attila Erdélyben. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980.
143. Kántor Lajos: *A novellista Kemény János.* Utunk, 1972. 24.
144. Kántor Lajos: *A próza nagykorúsága.* Utunk, 1969. 43.
145. Kántor Lajos: *Golyószórásban, repülőszőnyegen.* Kettős portré(k) Lászlóffy Aladárral. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2012.
146. Kántor Lajos: *Irodalomtörténet és életforma.* Korunk, 2011. 11. 24–28.
147. Kántor Lajos: *Jancsó Elemér hűsége.* Korunk, 1971. 11. 1715–1716.
148. Kántor Lajos: *Pomogáts Béla útjain.* Helikon, 2015. február 18.
149. Kántor Lajos: *„Profi” novellák.* Utunk, 1974. 18.
150. Kántor Lajos: *Sárkányölő.* Szabédi László, a transzilvanizmus és a népiség. Kortárs, 1998. 9.
151. Kántor Lajos: *Vallani és vállalni.* Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930). Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984.
- 151a Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945–1970.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1971.

152. Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Száz év kaland*. Erdély magyar irodalmáról. Bookart, 2018.
153. Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938)*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Sas Péter. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.
154. Kemény János: *Kakukkfiókák*. Önéletírás. A bevezető tanulmányt írta és a Függelékét összeállította Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2022.
155. Kenéz Ferenc: *Hol az író hazája?* Korunk, 2012. 10. 64–66.
156. Kiss Judit: „Az irodalom hajléktalanjának éreztem magam”. Krónika, 2020. nov. 12.
157. K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007.
158. Kodolányi János: *Esti beszélgetés*. Magyar Élet, 1942. 7. sz. 7. és 9. sz. 3.
159. Komlós Aladár: *A régi népiesség és az új*. Erdélyi Helikon, 1935. 1. 46–51.
160. Kovács Éva: *Indulatok a mai népi-urbánus vitában*. 2000, 1994. 8. 15– 22.
161. Kovács György: *Gyom, amit irtani kell*. Előre, 1956. június 14.
162. Kuncz Aladár *emlékezete*. Tanulmányok, versek, emlékezések. Szerk.: Pomogáts Béla. Polis Kiadó, Kvár, 2013.
163. Kuncz Aladár: *Erdély az én hazám*. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal. Erdélyi Helikon, 1929. 7. 487–492.
164. Kuncz Aladár: *Osvát Ernő*. Erdélyi Helikon, 1929. 12. 800–805.
165. Kuncz Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon, 1928. 1. 2–5.
166. k. a. [Kuncz Aladár]: *Tizenegyten*. Ellenzék, 1923. aug. 5.
167. Láng Gusztáv: *Dsida Jenő élete és költészete*. In: *Dsida Jenő összegyűjtött versei*. Bp., 2008.
168. Láng Gusztáv: *Egy definíció „körüljárása”*. Alföld, 1991. 2. 13–20.
169. Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1998.

-
170. Láng Gusztáv: *Látványok és szövegek*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2006.
171. Láng Gusztáv: *Mérlegen az erdélyi irodalom*. Irodalmi Jelen, 2009. nov. 6.
172. Láng Gusztáv: *Visszatérő irodalom?* Kortárs Online, 2010. július–augusztus.
173. László Dezső: *Találkozásaim a kollégium szellemével*. Ifjú Erdély, 1935. 6. 89.
- 173a Lázok János: *Írói önvizsgálat és a szociográfiai leírás viszonya Sütő András naplőregényében*. In: *Egy műfaj válsága?* Szerk.: Beke György. Magyar Napló, Bp., 2002. 66–72.
174. Lisztóczy László: *A költő feltámadása*. Tanulmányok Dsida Jenőről. Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2008.
175. Lőrincz György: *Hol van az író hazája?* Eirodalom, 2014. okt. 1.
176. Lőrinczi László: *Utazás a Fekete kolostorhoz*. Polis Kiadó, Kolozsvár, 2011.
177. Mák Ferenc: *Utánunk szólnak az időből*. Magyar Szó, 2015. jún. 15.
178. Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár, 1937. 2. 51.
179. Markó Béla: *A költészet rendeltetésszerű használatáról*. Bookart Kiadó, Csíkszereda, 2019.
180. Mártonfi Attila: *Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra*. Magyar Nyelv, 2014. 30–46.
181. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. A „STUDIUM” kiadása, Bp., 1941.
182. Mikó Imre: *Jancsó Béla idézése*. Utunk, 1972. 9.
183. Mikó Imre: *Tamási Áron levelei Jancsó Bélához*. Utunk, 1972. 50.
184. Molter Károly: *A magyar nép az új magyar regényben*. Erdélyi Helikon, 1940. 4. 201–211.
185. Molter Károly: *Kacsó Sándor: Vakvágányon. Regény két kötetben. Brassói Lapok kiadása*. Erdélyi Helikon, 1930. 6. 529–530.

186. Molter Károly: *Kokó és Szokratész. Kemény János novellásköte-
te*. Pásztortűz, 1940. 4. 224–226.
187. Molnár Ildikó: *Bezártságélmény és alkotói szabadság*. Jancsó
Elemér irodalomtörténész munkássága 1944-ig. Doktori ér-
tekezés. 2020.
188. Monostori Imre: „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” Vo-
nulatok a Németh László-recepció történetéből. Argumen-
tum, Bp., 2003.
189. Morvay Zoltán: *Jancsó Béla élete és munkássága*. Államvizs-
ga-dolgozat, 1968.
190. Mózes Attila: *Öregek könyve*. Igaz Szó, 1974. 10. 300–305.
191. Mózes Huba: *Napkelet 1920–1922*. Kriterion Könyvkiadó,
Kvár, 2004.
192. Muzsnay Árpád: *Újságíró szemmel Páskándi Gézáról a szülea-
tési és egyéb anyakönyvi bejegyzések alapján*. In: *Határtalan Ma-
gyar irodalom 3*. Badacsonytomaj, 2021. szept. 23–25. Szerk.:
Jánosi Zoltán. Magyar Napló, Bp., 2023. 208–229.
193. Nagy Borbála Réka: *Az irodalomnak nem teher a nemzeti ön-
ismeret*. Beszélgetés Bertha Zoltán irodalomtörténésszel. He-
likon, 2020. 4.
194. Nagy Károly: *Az amerikai magyarság megmaradásáért*. Ameri-
kai Magyar Szó, 1998. július 4.
195. „*A nekifeszült mentő-akarat*”. Kuncz Aladár-émlékkonferencia.
Szerk.: Boka László – Brok Bernadett. Országos Széchényi
Könyvtár – MMA Kiadó, Bp., 2019.
196. Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püs-
ki, Bp., 1992.
197. Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. II. Püs-
ki, Bp., 1992.
198. Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. III.
Püski, Bp., 1999.
199. Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben* IV. Püs-
ki, Bp., 1999.

-
200. Németh László: *A szellem köztársasága*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.
201. Németh László: *Erdély lelke a magyar irodalomban*. Társadalomtudomány, 1926. 5. 393–401.
202. *Németh László életrajzi kronológiája 1901–1948*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta dr. Lakatos István. Argumentum Kiadó, 1997.
203. Németh László: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970.
204. Németh László: *Magam helyett (Tanulmányok az életéről)* I. Püski, Bp., 2002.
205. Németh László: *Magyar líra 1928-ban*. Erdélyi Helikon, 1928. 59–60.
206. Németh László: *Magyarok Romániában*. Az útirajz és a vita. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendszerezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001.
207. *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Az előszót írta Cseke Péter. Az utószót és a jegyzeteket írta Molnár Gusztáv. Héttorony Könyvkiadó, Bp., 1989.
208. Nyirő József: *Akikben az erdélyi magyar betű terem*. Pásztor-tűz, 1923. 20. 636–637.
209. Olosz Lajos: *Összes versek – Könyörtelen mesék*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.
210. Pálffy G. István: *Üzenet a huszonkettedik századnak*. Hitel, 2007. 2. 41–44.
211. Páskándi Géza: *Ablakon át – világba*. Utunk, 1970. 29.
212. Páskándi Géza: *Ady Endre – költő és egyéniség*. Utunk, 1969. 4.
213. Páskándi Géza: *Ady ura – a jelkép*. Utunk, 1969. 15–16.
214. Páskándi Géza: *A légy nagyságú hintó*. Bálint Tibor *Angyaljárás a lépcsőházban* c. kötetéről. Utunk, 1966. 38.
215. Páskándi Géza: *A megépítettség sikere*. Utunk, 1965. 45.

216. Páskándi Géza: *A megvallás avagy: Van-e lélek-röntgen?* Valomások, emlékiratok. Nap Kiadó, Bp., 1999.
217. Páskándi Géza: *A vándor-líra.* A lírai „lélekvándorlás” áttekintése. Szöveggond., bev., függ. Cseke Péter, Polis – PIM, Kvár-Bp., 2023.
218. Páskándi Géza: *Az intellektus méltósága.* Válogatott esszék. Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Bp., 2019.
219. Páskándi Géza: *Begyűjtött vallomásaim.* Antológia Kiadó, Lakitelek, 1996.
220. Páskándi Géza: *[Csokonai] Lírai világszelídítése.* Szemelvények egy hosszabb tanulmányból. Igaz Szó, 1973. 11. 697–707.
221. Páskándi Géza: *Fenyegetettség és ihletforrás.* Korunk, 1971. 6. 860–861.
222. Páskándi Géza: *Gondolattalanság.* Korunk, 1966. 7. 1037–1038.
223. Páskándi Géza: *Legendád keze nem remeg.* Kortárs, 1994. 10. 1206–1228.
224. Páskándi: *Levél a Holmi szerkesztőségének.* Holmi, 1994. 8. 123–124.
225. Páskándi Géza: *Levélportré Szabó Gyuláról.* Utunk, 1971. 3.
226. Pasztercsák Ágnes: *Egyén, közösség és emlékezés összefüggései Sütő András Anyám könnyű álmot ígér című művében.* Hitel, 2007. 2. 66–73.
227. Pécsi Györgyi: *„Ó Libánfalva és Hodák! Mi szép emlékek!” Sütő András emlékének.* Hitel, 2007. 2. 47–51.
228. Péter László: *A Láthatár repertórium.* Élet és Irodalom, 1986. 46.
229. Péter László: *Szabó Dezső Szegeden.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 1. 72–86.
230. Petrik Béla: *A karanténba zárt eszme.* Közelítések az 1958-as népi írókról szóló Állásfoglaláshoz. Hitel, 2007. 4. 84–115.
231. Pomogáts Béla: *A magyar irodalom köztársasága.* Irodalomtörténeti tanulmányok. Nap Kiadó, Bp., 2014.

-
232. Pomogáts Béla: *A szellem köztársasága*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.
233. Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus*. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.
234. Pomogáts Béla: *Az „irodalmi nemzet” szószólója*. Új Forrás, 1997. 9.
235. Pomogáts Béla: *Az irodalom védelmében*. Béládi Miklós igazságai. Forrás, 1999. 4.
236. Pomogáts Béla – Béládi Miklós – Rónay László: *Az 1945 utáni nyugati magyar irodalom*. Gondolat, Bp., 1986.
237. Pomogáts Béla: *Erdélyi műhely – Budapesten*. Irodalomtörténeti tanulmányok. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2016.
238. Pomogáts Béla: *Európa vonzásában*. Öt tanulmány. Littera Nova, Bp., 2008. (Világablak könyvek).
239. Pomogáts Béla: *Hazatérő irodalom*. Tanulmányok a nyugati magyar irodalomról. Krónika Nova, Bp., 2009.
240. Pomogáts Béla: *Kuncz Aladár*. Második, javított és bővített kiadás. Kvár–Buk., Kriterion Könyvkiadó, 2001.
241. Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben 1918–1944*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.
242. Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben 1945–1968*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.
- 242a Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben 1968–1989*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011.
243. Pomogáts Béla: *Magyar irodalom – határok nélkül*. Pro Pannonia Alapítvány, Pécs, 2016.
244. Pomogáts Béla: *Műhely Kolozsváron*. Székely Ház Közhasznú Alapítvány, 2013.
245. Pomogáts Béla: *Nyugati égbolt*. Tanulmányok a nyugati magyar irodalomról. Magyar Írószövetség, Bp., 1994.
246. Pomogáts Béla: *Változó Erdély*. Tanulmányok Erdélyről. Lucidus Kiadó, Bp., 2001.
247. R. Berde Mária: *Vallani és vállalni*. Tabéry könyvének utolsó lapjára. Erdélyi Helikon, 1929. 10. 623–625.

248. Ravasz László: *Irodalmi schisma*. Könyvbarátok Lapja, 1928. 2.
249. Reményik Sándor: *Tizenegy fiatal erdélyi magyar író antológiája*. Pásztortűz, 1923. 27. 850–853.
250. *Rokon álmok álmodója*. Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése 1920–1941. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Liktör Katalin. Polis Kiadó – PIM, Kvár–Bp., 2014.
251. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981.
252. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III*. Főszerkesztő: Dávid Gyula. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994.
- 252a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV*. Főszerkesztő: Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, Kolozsvár, 2002.
- 252b *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon V/1 és V/2*. Főszerkesztő: Dávid Gyula. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár – Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2010.
253. Sándor Zoltán: *Gion Nándor: Véres patkányirtás idomított görényekkel*. Kortárs, 2013. 7. 174–176.
254. Sándor Zsuzsanna: *Mecénás és mészégető – Báró Kemény János, a Jóság Embere*. MMA Fidelio, 2021. szept. 18.
- 254a Sas Péter: *Kemény János, a költői lélek*. In: Kemény János: *Kákcoc Kis Mihály*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010. 5–18. (Kemény János Művei)
- 254b Schöpflin Aladár: *Erdélyi irodalom*. Nyugat, 1934. 2. 109–111.
255. Sipos Lajos: *Tamási Áron*. Élet- és pályarajz. Elektra Kiadóház, Bp., 2006.
256. Spaller Árpád: *Szellemi átjáró*. Erdély irodalma Magyarországon a HÍD című folyóiratban. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok. Erdélyi Szövetség. (Az Erdélyi Szövetség műhelyében 6.) Bp., 2011.
257. Spectator: *Az Erdélyi Helikon védelmében*. A Toll, 1929. aug. 19.
258. Spectator: *Vajúdó Európa*. Erdélyi Helikon, 1928. 2. 29–31.
259. Sütő András: *A mecénás metamorfózisa*. Igaz Szó, 1971. 11. 776–782.

-
260. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Naplójegyzetek. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1970.
261. Sütő András: *Erdélyi változatlanságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.
262. Sütő-Nagy László: *Üdv néked, élet ifjúsága*. Előre, 1922. 4. 1.
263. Szabédi László: *A magyar ritmus formái*. Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Buk., 1955.
264. Szabó B. István: *Az év regénye*. Új Írás, 1971. 1. 120–123.
265. Szabó B. István – Császtvay Tünde (szerk.): *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 1994.
266. Szabó Dezső: *Éjszaki szél*. Élet és Irodalom, 1923. 7–8. 86–87.
267. Szabó Gyula: *Képek a kutyaszorítóból*. II. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.
268. Szabó Zoltán: *Ablakok Erdélyre*. Összegyűjtötte, válogatta dr. Tasnádi Gábor. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.
269. Szabó Zoltán: *Gondolatok a tárgyias-intellektuális stílusról*. Magyar Nyelvőr, 1980. 3. 300–315.
270. Szabó Zoltán: *Pomogáts Béla: A tárgyias költészettől a mitológizmusig*. A népi líra irányzatai a két világháború között. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1983. 1. 79–81.
271. Szabó Zsolt: *A kolozsvári Vasárnap és Vasárnapi Újság (1921–1925)*. Antológia. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2006.
- 271a Szemlér Ferenc: *Az erdélyi irodalom jövője*. Válasz Schöpflin Aladár cikkére. Nyugat, 1934. 4.
272. Szentimrei Jenő: *Erdély tízéves magyar irodalma*. Nyugat, 1930. 7.
273. Szentimrei Jenő: *Fiatal magyarok*. Erdélyi Helikon, 1929. 10. 645–647.
274. Szentimrei Jenő: *József Attila versei*. Erdélyi Helikon, 1929. 10. 649.

275. Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában. Szerk.: Cseke Péter. Korunk – Komp-Press, Kolozsvár, 2016.
276. Szörényi László: *Delfmárium*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998.
277. Tabéry Géza: *Emlékkönyv*. Erdélyi Szépművés Céh, Kvár, 1930.
278. Tamás Dénes: *Kalandos irodalomtörténet*. Székelyföld, 2019. 5. 90–96.
279. Tamási Áron: *Kokó és Szokratész. Kemény János déltengeri történetei*. Erdélyi Helikon, 1940. 3. 137–140.
280. Tamási Áron: *Ölelő szeretettel*. Szerk.: Nagy Pál. Palatinus, Bp., 2008.
281. Tamási Áron: *Tiszta beszéd*. Publicisztikai írások 1923–1940. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981.
282. Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Ecriture-Galéria, Bp., 1995.
- 282a Tófalvi Zoltán: *Tamási Áron Kolozsvárott*. A Bolyai Tudományegyetem pere. Szabadság, 2014. november 1.
283. Tolnai Gábor: *Erdély magyar irodalmi élete*. Szeged, 1933.
284. Tompa István: *Hogyan történhetett?* Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1995.
285. Tompa László: *Az új erdélyi irodalom*. Ellenzék, 1923. szept. 23.
286. Tompa László: *Tizenegy*. Székely Közélet, 1923. júl. 22.
- 286a Tóth Pál Péter: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Bp., Napvilág Kiadó, 1997. 32–33.
287. Tőkés Hunor: *Válhat-e egy erdélyi magyar íróból magyarországi?* Sugárút. Szatmári Műhely. 2019. 4. 123–125.
288. Tverdota György: *A Kozmosz éneke*. József Attila szonettkorszorúja. Jelenkor, 2020. 10. 1118–1130.
289. *Újabb magyar költők lyrai anthológiája*. 1890–1910. Vál.: Elek Artur. Nyugat, Bp., 1911.

-
290. *Versek, elbeszélések, tanulmányok TIZENEGY fiatal erdélyi író-tól, erdélyi művészek rajzaival.* Cluj–Kvár, 1923.
291. *Vissza a forrásokhoz.* Nemzedékfaggató. Szerk.: Balázs Imre József. Polis Kiadó, Kvár, 2001.
292. Vita Zsigmond: *Áprily Lajos.* Az ember és a költő. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972.
293. Voicu, George: *Naționalismul postcomunist: între tectonica istoriei și utopie* [A posztkommunista nacionalizmus a történelem tektonikája és az utópia között]. Polis, 1994. 2. 78–86.
294. Walter Gyula: *Az erdélyi magyar irodalom hivatása.* Pásztor-tűz, 1922. 26. 700–704.

Az írások első megjelenésének helye és ideje

A valóságos és a virtuális szülőföld vonzásában

Elhangzott az E-MIL *Vannak vidékek* konferenciáján, Sztánán, 2021. szeptember 31-én. Megjelent a *Helikon* 2021. évi 23-as számában.

Egy agrárfilozófiai axiómáról két tételben

A kötet számára készült visszatekintés.

Új fejezet otthonirodalmunk történetében

A Marosvásárhelyi Művészeti Egyetemen szervezett Sütő András-műhely-konferencián 2014. október 28-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

Ady arca az örökkévalóságban

A Szatmárnémetiben és Nagykárolyban tartott konferencián (Száz év Ady után, 2018. november 16–17.) elhangzott előadás szerkesztett változata. Szerkesztett változata megjelent a *Helikon* 2019. évi 2-es számában.

Irodalmi értékképzés a Trianon utáni Erdélyben

A Trianon és a külhoni magyarság című konferencia számára készült előadás. Megjelent a *Határtalan magyar irodalom* 2. kötetében. Szerk. Jánosi Zoltán. Magyar Napló – Fókusz Egyesület, Bp., 2021. 27–53.

A kisjenői csonkafenyő

A 2016. február 29-én Kézdivásárhelyen elhangzott előadás szerkesztett változata. Megjelent a *Látó* 2016. évi 7-es számában.

A „finom érzelmesség és a férfias tárgyilagosság” írója
A *Határtalan magyar irodalom* 4. konferenciáján (Balatontomaj, 2022. szeptember 21–24.) elhangzott előadás szerkesztett változata. Megjelent a *Helikon* 2023. évi 17-es számában. Teljes terjedelmében a Kemény János *Kakukkfiókák* című kötetének a bevezető tanulmányaként (*Kriterion*, 2022. 5–41.).

Szögletes zárójelek kalodájában
Kortárs, 2021. 28–35.

Érték, erkölcs, közösség
Hitel, 2021. 8. 109–121.

„Az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”
Kortárs, 2022. 10. 66–74.

Az „erkölcsi ellenzék” prózaírója
Elhangzott 2022. december 16-án a kolozsvári Bálint Tibor-konferencián. In: *Bálint Tibor 90 – Textusok, kontextusok*. Szerk. Bányai Éva, Demeter Zsuzsa, Egyed Emese. EME, Kolozsvár, 2023. 114–120. 7–47.

Othon mindenütt a magyar „szigettengereken”
Rövidített változata in: Cseke Péter – Benedek Anna: *Pomogáts Béla*. Egy irodalomtörténész portréja. MMA Kiadó, 2019. 7–47.

Ismerkedéseim Páskándi Gézával
Elhangzott a 2021-es és 2022-es szatmárnémeti Páskándi Napokon.

Egy tetszhalott esszéfolym életre keltése
Elhangzott a szatmárnémeti évfordulós megemlékezéseken. Megjelent a *Helikon* 2023. évi 12-es számában.

Sziszifuszi példázat

Korunk, 2023. 4. 94–97. Bővebben: Hitel 2024. 5.

Páskándi égi vendége, avagy: Csokonai „világszelídítése”

Kortárs, 2024. 4.

Tartalom

A szorgalom szenvedélye	5
I. AZ OTTHONIRODALOM ÜZENETE	
A valóságos és a virtuális szülőföld vonzásában	15
Egy agrárfilozófiai axiómáról két tételben	24
„Előtanulmány az írásához”, avagy „írót revelláló” napilapszerkesztés	31
Új fejezet otthonirodalmunk történetében.....	48
II. AZ ÉRTÉKKÉPZÉS ERDÉLYI MŰHELYEI	
Ady arca az örökkévalóságban.....	59
Irodalmi értékképzés a Trianon utáni Erdélyben.....	68
A kisjenői csonkafenyő	94
A „finom érzelmesség és a férfias tárgyilagosság” írója....	105
Szögletes zárójelek kalodájában	134
Érték, erkölcs, közösség	152
„Az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”	170
Az „erkölcsi ellenzék” prózaírója.....	189
III. POMOGÁTS BÉLA IRODALMI „SZIGETTENGEREI”	
Otthon mindenütt a magyar „szigettengereken”	199
IV. ISMERKEDÉSEIM PÁSKÁNDI GÉZÁVAL	
Ismerkedéseim Páskándi Gézával.....	273
Egy tetszhalott esszéfolym életre keltése	283
Sziszifuszi példázat	288
Páskándi égi vendége, avagy: Csokonai „lírai világszelídítése”	295
Irodalom	303
Az írások első megjelenésének helye és ideje	323

www.kriterion.ro

A könyv szerkesztője: H. Szabó Gyula

Nyomdai előkészítés: Virág Péter

Korrektúra: Benedek-Székeddy Sándor

Alak: 14 × 20,5 cm

Megjelenés éve: 2024

Kiadói ívek száma: 15,4

Nyomdai ívek száma: 20,5

Készült a kolozsvári GPO Graphics nyomdában.